

ISSN 2181-8738

ВОДИЙНОМА

ОКТАБРЬ-НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ
2023 йил
№6 (33)

Мўғулларга қарши
миллий-озодлик кураши
етакчиларидан бири
Темур Малик

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2023 йил №6 (33)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Акромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор
Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор
Анвармирзо Ҳусайнов – Халқаро экология, инсон
ва табиат ҳавфсизлиги фанлар академияси мухбир
аъзоси

Алишер Кудияров – т.ф.н., доцент

Бахтиёр Расулов – т.ф.д., профессор

Фарҳод Набиев – т.ф.д., профессор

Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик

Мамуржон Саидхонов – ф.ф.д.

Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор

Назиржон Турсунов – т.ф.д., профессор

Ҳошимов Соибжон – т.ф.д.

Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Азизбек Маҳкамов

Техник муҳаррир:

Дилшодбек Хомидов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 14.10.2023 й
Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{8}$ Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 500 дونا.

Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 62

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуктаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва холислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет «Akademnashr
NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўғалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

1898 йилги Андижон қўзғолони

Нодиржон Ураимович Абдулаҳатов

Дукчи Эшон қўзғолони ва Отабек бойвачча.....2

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МАТБУОТИ ТАРИХИДАН

Нашрга тайёрловчилар: Р.Шамсутдинов, Ш.Қаҳҳоров

ДАРХОН газетаси, 1923 йил 1 август 11 – 12-сонлари.....12

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ ТАРИХИДАН

Доктор Боймирза Ҳайит

«Босмачилар» Туркистон миллий кураши тарихи.....28

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ШАҲАРЛАРИ ТАРИХИДАН

Назиржон Турсунов

История таджиков. Структурно-логические схемы.....85

ТАНҚИД ВА ТАҚРИЗ

Р.Т.Шамсутдинов, М.Худоев

Хўжанд ўтмишининг муфассал солномаси.....103

ТАЪЛИМ ВА ИЛМ ФИДОЙИЛАРИ

Азимхўжа Отахўжаев

Фидойи олима фаолиятига чизгилар.....111

ДУКЧИ ЭШОН ҚЎЗҒОЛONI ВА ОТАБЕК БОЙВАЧЧА

Нодиржон Ураимович Абдулаҳатов

«Тарихий ҳақиқат жоҳилни қанчалик таҳқирласа, тарихий ёлғон ҳам фозилни шунчалик таҳқирлайди», – деган эди таниқли адиб Ўлжас Сулаймон. Масалан, 115 йилдирки Дукчи эшон қўзғолони ва унга раҳбарлик қилган мингтепалик Муҳаммадали халфа Собир ўғли шахси билан боғлиқ тарихнинг чала-ярим ҳужжатлари орасида қай бири ҳақиқату қай бири ёлғонлигини ажратиш мушкул бўлиб қолди. Мазкур мақолада Дукчи эшон қўзғолони иштирокчиси сифатида жазога тортилган қувалик Отабек бойвачча ҳаётига доир янги маълумотлар тўғрисида сўз юритилади.

Тарихдан маълумки, Дукчи эшон қўзғолони муваффақиятсизликка учрагач, мустамлакачилар Андижон қўзғолони муносабати билан бутун Фарғона водийсида даҳшатли қатағон уюштирадilar. Биринчи навбатда қўзғолон раҳбари Муҳаммадали эшон ва унинг яқин маслакдошларидан 5 нафари 1898 йил 12 июнда Андижон шаҳри марказида бутун водий жамоатчилигининг 8 мингга яқин вакили кўз ўнгида осиб ўлдирилди. Кейин бошқалар жазоланди. Қўзғолончилардан 18 нафари осиб ўлдиришга, 344 нафари 4 йилдан 20 йилгача, 3 нафари умрбод каторга (оғир жисмоний меҳнатга жалб қилувчи сургун), 8 нафари турли муддатга қамоқ

жазосига ҳукм қилиндилар. 18 киши Сибирга сургун қилинди. Жами 388 киши жазоланди. Қўзғолон маркази бўлган Мингтепа, Қашғар, Тожик қишлоқлари уч кун тўплардан ўққа тутилиб, култепага айлантирилди. **Отабек бойвачча ҳам ўша ўлимга маҳкум этилган 18 нафарнинг бири бўлган. Аммо маълум сабабларга кўра жазодан омон қолади. Бу ҳақда тарихчи Сирожиддин Аҳмад шундай ёзади: «Эл-юртнинг билимдон, ишбилармон кишилари орасида замонга янгича назар ташлаши, мустамлакачилар билан келишмаслиги билан обрў топган. Фарғона водийсининг талайгина шаҳар ва қишлоқларидаги қулай пайт пойлаган бой-савдогарлар ҳам эшон билан ҳисоблашганлар. Олтин пул ҳисобида миллион сўмлик мулкка эга савдогар бойлардан Отабек Бобожон ўғли ҳам Дукчи эшон билан пул муомалалари олиб борган. Бу киши ҳам қўзғолончилар билан бирга қўлга олинган ва ўлимга маҳкум этилган. Аммо фарзандлари ва онаси император ва унинг рафиқаси Александра Феодоровнага афв этишларини сўраб телеграмма бергач, унинг гуноҳи афв этилади. Отабек Бобожон ўғли исёнчилар билан мамлакатни озод қилиш масаласида ҳамфикр бўлган. Шу боис онаси телеграммада унинг гуноҳ-**

корлигини ва унинг 63 ёшда, қари эканини алоҳида таъкидлайди.¹

Отабек бойваччанинг онаси томонидан император ва унинг рафиқаси номига юборилган телеграмма матни «Туркестанские ведомости» газетасининг 20.08.1898 йил №1 сонида чоп этилган. Унга кўра, Отабек бойваччанинг ўғли Мадумар Бобожонов император номига ёзган телеграммасида отасига раҳм-шафқат қилишларини илтимос қилади. Шунингдек, Отабек бойваччанинг тўқсон ёшли онаси ўғлига шафқат қилишларини сўрайди. Телеграммадаги маълумотларга кўра, Отабек бойвачча тўрт ака-уканинг тўнғичи бўлган. Газетадаги хабарда айтилишича, Отабек бойваччанинг онасининг олтмиш уч ёшли ўғлига шафқат сўраб ёзган арз-ҳоли инобатга олиниб ўлим жазоси бекор қилинади ва жазо сургунга алмаштирилади.²

Қўлимиздаги мавжуд васиқалар орасида Отабек бойвачча номи билан боғлиқ бир неча ҳужжатлар сақланади. Уларда баён қилинишича, Отабек бойвачча қўзғолончиларга ҳамфикр бўлганлиги учун Сибирга сургун қилинган ва ўша ерда вафот этган бўлса керак. Гарчанд унинг вафот этган вақти аниқ кўрсатилмаган бўлса-да, ҳужжатлар мазмунига кўра, у қўзғолондан сўнг кўп ўтмай вафот этган. Чунки васиқаларнинг бирида бойвачча вафот этган вақтда Тожиойбиби Нормухаммад мирзо қизи, Ойтожи Мирзажон мирзо қизи исмли икки хотинидан Муҳаммад Умар бойвачча (Мадумар), Тўхтасун бойвачча исмли икки нафар ўғли ва Турғунбиби, Шарофат, Ойимчахон исмли уч нафар қизи бўлганлиги айтилади.

Қуйида мазкур ҳужжатларни эътиборингизга ҳавола этамиз.

1/1. Васиқа-ҳужжат. Ҳажми 23х28 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо мавзесининг Янги ариқ мавзесидаги бир экин ер ғарбдан Ғойибназар Қаламбой ерига туташ,

қисман Умрзоқ ерига туташ, жанубдан Раҳимбек Улуғбек ерига туташ, шарқдан қисман омманинг йўлига ва ариғига туташ, шимолдан батамом Хидирали Ўрозмуҳаммад ерига туташдир.

Тарих 1293 йил рабиул-аввал ойи (милодий 1876/1877 йилнинг марти)да Тўхтабой ва Ойхон биби ва Ризвон биби Мулла Сойиб авлодлари ва Қутгур биби Тўхтаназар қизи дорулқуззотга ҳозир бўлиб мазкур ерни 607 тилло хўқандийга Отабек бойвачча Бобожонбой ўғлига сотганликларини маълум қилдилар.

Муҳрлар тўртта: Қози Турди Муҳаммад ибн Домулло Шоҳ Иброҳим. Ҳижрий 1282 йил. Муфти Мулло Машраб ибн Мулло Ҳақназар. Ҳижрий 1282 йил. Мулло Ризо Али ибн Ҳасанбой сўфи.

1/2. Васиқа-ҳужжат. Ҳажми 22х35 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Қубо бўлустидаги фуқаро Бозорбошида тургучи Отабекбойвачча Бобожонбой ўғли ўлуб, мундин қолғон ворислар икки хотун: биринчи, Тожиойбиби Нормухаммад мирзо қизи, иккинчи, Ойтожи Мирзажон мирзо қизи ва икки ўғул биринчи Муҳаммад Умар бойвачча (Мадумар), иккинчи Тўхтасун бойвачча ва уч сағира қизлари Турғунбиби, иккинчи – Шарофат, учинчи – Ойимчахон биби. Мазкур Отабек бойвачча бошқа ворисхўр болалари йўқ учун матуқодан қолғон Қубо мавзесидаги матруки ерлар Акбарободдаги бир қитъа ерлардан жами 42 қитъа миқдори 900 таноб ерлар тақсим бўлгондан кейин Оқтефа ҳовлидаги миқдор 262 таноб чорик ерга жанжаллик воқе бўлатурғони учун 638 таноб чорик ер 46545 сўмлик ер мазкур ворислар оралида тақсим бўлур экан.

Мазкур Тожиойбиби Нормухаммад мирзо қизига – 39 таноб. 2921 сўм 56 тийин.

Мазкур Ойтожи Мирзажон мирзо қизига – 39 таноб. 2921 сўм 56 тийин.

Мазкур Муҳаммад Умар бойваччага – 159 таноб. 11686 сўм 56 тийин.

Мазкур Тўхтасун бойваччага – 159 таноб. 11686 сўм 56 тийин.

¹ Сирожиддин Аҳмад. Икки империя асоратида. II жилд. – Тошкент: Info Capital Group, 2018. – Б.5.

² Туркестанские ведомости. 20-го августа 1898 года. №61.

Мазкур Турғунбибиға – 79 таноб. 5843 сўм 12 тийин.

Мазкур Шарофат бибиға – 79 таноб. 5843 сўм 12 тийин.

Мазкур Ойимчахон бибиға – 79 таноб. 5843 сўм 12 тийин.

1/3. Хужжат. Ҳажми 20х24,5 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо мавзесининг Жўйи Шўра мавзесидаги бир экин ер ғарбдан батамом омма йўлига туташ, шимолдан Турсунмуҳаммад бойвачча Оқйўлбой ўғлини ерига ва қисман Отабек бойвачча Бобожонбой ўғли ерига туташдир.

Тарих 1291 йилнинг сафар ойи (милодий 1874/1875 йилнинг марти)да Юсуфали Ражабали бой ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, мазкур ерини қирқ беш мисқол тилло хўқандийга Дадабой қассоб Худойберган ўғлига сотганлигига иқрор бўлди.

Муҳр битта:

Қози Муҳаммад Олим ибн Домла Муҳаммад Мўмин Охунд.

1/4. Васиқа-хужжат. Ҳажми 13х20 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо мавзесининг Жўйи Шўра мавзесидаги 22 танобдан иборат бир экин ер жанубдан ва ғарбдан батамом Отабек бойвачча Бобожонбой ўғли ерига туташ, шарқдан омма йўлига туташ, шимолдан батамом Турсунмуҳаммад бойвачча Оқйўлбой ўғлининг ерига туташдир.

Тарих 1304 йилнинг муҳаррам ойи (милодий 1886/1887 йилнинг марти)да Турсунмуҳаммад бойвачча дорулқуззотга ҳозир бўлиб, мазкур ерини қирқ мисқол тилло хўқандийга Отабекбойвачча сотганлигига иқрор бўлди.

Муҳрлар иккита.

1/5. Васиқа-хужжат. Ҳажми 22х35 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо бўлусти-нинг Акбаробод мазесидаги бир экин ер ғарбдан батамом Турдибиби Нормуҳаммадбой кизининг матруки ерларига ва Норинсо Фозил иноқ қизи ва Ҳожихон Фозил иноқ ўғлининг ерига туташ, жанубдан батамом Абдурахим

ерига туташ, шарқдан батамом Муҳаммад Фози ерига туташдир.

Тарих 1306 йил зулҳижжа ойи (милодий 1888/1889 йилнинг июли)да Норинсо Фозил иноқ қизи ва Ҳожихон Фозил иноқ ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, мазкур ерларини олти юз тиллога Отабек бойваччага сотганлигига иқрор бўлдилар.

Муҳрлар иккита. Биридаги ёзувлар хира.

Иккинчисида Қози Халил хўжа ибн Ҳасанхўжа деб ёзилган

1/6^б. Васиқа-хужжат. Ҳажми 15х26 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятининг катта бозорида жойлашган тахтабанд дўкон ғарбдан батамом Султон Муродбек мадрасасига вақф қилинган дўконга туташ, жанубдан батамом Ҳожи Муҳаммадрасул Уста Яқуб ўғлининг дўконига туташ, шарқдан батамом омма йўлига туташ, шимолдан Низомиддин Уста Абду-расул ўғлининг дўконига туташдир.

Тарих 1296 йил рабиул-соний ойи (милодий 1878/1879 йилнинг марти)да Уста Яқубнинг ўғли Уста Муҳаммадрасул ҳожи дорулқуззотга ҳозир бўлиб, қирқ мисқол тиллога мазкур дўконни сотганлигига иқрор бўлди.

Муҳр битта.

1/7. Васиқа-хужжат. Ҳажми 22х34 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо мавзесидаги 2 танобдан иборат бир экин ер, чунончи, ғарбдан батамом омма йўлига туташган, жанубдан батамом Искандар мирзо Самад мирзо ўғли ерига туташ, шимолдан батамом омма ариғига туташдир.

Тарих 1308 йилнинг муборак рамазони ша-риф ойи (милодий 1890/1891 йилнинг апрели)да Искандар мирзо дорулқуззотга ҳозир бўлиб, мазкур ерини ўн тўрт тиллога сотганлигига иқрор бўлди.

Муҳрлар битта.

1/8^а. Васиқа-хужжат. Ҳажми 24х26,5см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо мавзесининг Жўйи Ҳасан мазесидаги бир қитъа за-мин ғарбдан тамоман Отабек бойвачча Бо-

божонбой ўғлининг ерига туташ. Шимолдан Отабек бойвачча Бобожонбой ўғлининг ерига, қисман Нурмуҳаммадбой Ортиқбой ўғлининг ерига ва қисман Раҳимбойнинг экин экилмаган ерига туташ, жанубдан батамом қабристонга, шарқдан қисман Шойибек Маҳмудбек ўғлининг ерига туташ, қисман Абдурахмонбек Оталиқбой ўғлининг экин экилмаган ерига туташ ва қисман Абдукаримбек Оталиқбой ўғлининг ерига туташдир.

Тарих 1291 йилнинг зулқаъда оий (милодий 1874/1875 йилнинг декабри)да Юсуф Али Ражаб Али ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, йигирма етти мисқол тиллога мазкур ерни Отабек бойваччага сотганлигини маълум қилди.

Муҳрлар иккитта. Иккинчи муҳрда «Қози Муҳаммад Олим ибн Мулло Муҳаммад Мўмин Охунд 1291 сана» деб ёзилган.

1/9. Васиқа-ҳужжат. 17х22 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Қубо бўлустининг фуқароси Бозорбошида тургучи Сибир кетган Отабек бойвачча Бобожонбой ўғли ўлуб, мазкурдан қолғон ворислар икки хотун: биринчи Тожиойбиби Нормуҳаммад мирзо қизи, иккинчи Ойтожи Мирзажон мирзо қизи ва икки ўғул: биринчи Муҳаммад Умар бойвачча, иккинчи Тўхтасун бойвачча ва уч сағира қизлари: Турғунбиби, иккинчи Шарофат, учинчи Ойимчахон биби.

Мазкур Отабек бойваччанинг бошқа ворисхўр болалари йўқ учун матуқодан қолғон Қубо бозоридаги етти адад дўкон ва Сўфи Амин Боқибой ўғлининг тегирмони... ва мулла Бўтабойвачча мазкур Бобожонбой ўғлининг тегирмони... ва ҳам Акбарободнинг Юзия (мавзесидаги) бир қитъа ер қўшулуб... мазкур ворислар ораларида... тақсим бўлуб, чунончи, турғон Ойибини онаси Ойтожи билан қадар ҳиссаларига ... тегирмон илан бир дўкон тегди ва Шарофат биби ва Ойимчахон бибиларнинг ўз оналари Тожиой биби илан қадар ҳиссаларига насиф (?) тегирмон илан бир дўкон тегди. Мазкур Акбарободнинг Юзия (мавзесидаги) бир қитъа ер ҳам Муҳаммад Умар бойваччанинг қадар ҳиссасига, Тўхтасун бойваччанинг қадар ҳиссасига...

теккан ҳаққи илан жамеъ уч адад дўкон тегди. Икки адад дўкон мазкур Тўхтасун бойваччанинг хотуни Зебинисо биби Муҳаммад Али мингбошининг қизига ва ўз қизи Моҳинисо биби сағирага қолди. Мазкур бойваччанинг матрукисидан... етти адад дўкондан бўлак дўконларга жанжал воқеъ бўлгон сабабли... аммо махфий қолмасанким, мазкур Тожиойбиби ва Шарофат биби ва Ойимчахон (Ачахон) бибиларга дўкон кам теккон тўғридан мазкур Акбарободнинг Юзия (мавзесидаги) бир қитъа ерни гапирурсалар... ризоларинча бердилар. Мазкураларнинг васийси Олим бойвачча Бобожонбой ўғли васояти ўз ризойича қабз қилиб олди. Ушбу тақсимга гапирурсалар, рисолат ва васийлар ва васояти розидурлар.

1/10. Васиқа-ҳужжат. 20х26 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятида омма бозорида жойлашган тахтабанд дўкон ғарбдан батамом Қурбон кичик Турсун кичик оғалиқ ўғлининг дўконига туташ, жанубдан ҳазрат домла Абдурахим охун дўконига туташ ва қисман музфурушлар жамоаси дўконига туташ, шарқдан батамом омма йўлига туташ, шимолдан Қози Аскар мадрасасининг вақф қилинган дўконига туташдир.

Тарих 1280 йил рабиул-аввал оий (милодий 1863/1864 йилнинг августи)да Муҳаммадкарим Неъматжон ўғли ва Абдулқажумбой уста Абдурахмонбой ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, ўттиз тўрт мисқол тиллога мазкур дўконни сотганлигига иқрор бўлдилар.

Муҳр иккита. 1/11. 24,5х35 см.

Даъволик хати

1/12. Васиқа-ҳужжат. Ҳажми 19,5х32 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятидаги катта бозорда жойлашган пойакийон растасидаги тахтабанд дўкон ғарбдан батамом омма йўлига туташ, жанубдан батамом музфурушлар жамоаси дўконига туташ ва шарқдан батамом Муҳаммад Исҳоқ Содиқбой ўғлининг дўконига туташ, шимолдан батамом омма йўлига туташдир.

Тарих 1281 йил зулҳижжа ойи (милодий 1864/1865 йилнинг апрели)да Бадалбой Содиқбой ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, ўттиз уч мисқол тиллога мазкур дўконни Қозихўжа Ҳокимхўжа ўғлига сотганлигига иқрор бўлдилар.

Муҳр битта.

1/13. Васиқа-ҳужжат. Ҳажми 19х21 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо мавзесининг Бойистон мавзесидаги бир экин ер ғарбдан, шарқдан ва жанубдан батамом омма ариғига туташ, шимолдан омманинг батамом йўлига туташдир.

Тарих 1295 йилнинг шаъбон ойи (1877/1878 йилнинг июли)да Мирзожон Яккабой Саййид Мирзо ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, қирқ тиллога Отабек бойвачча Бобожонбой ўғлига сотганликларини маълум қилди.

Муҳр битта.

1/14. Ҳужжат. 34,5х42 см.

Зикр ҳудуд бир қитъа ер Қубога тобеъ Бобо Мирзо қишлоғида қибла тарафи Ҳайдарали панжохбоши, қисман ариққа, қисман Ғойибназар Қаламбой ўғлининг ерига туташ ва қисман омма ариғига туташ, жануб тарафи қисман мазкур Ғойибназар ерига туташ ва қисман йўлга туташ, қисман Шермуҳаммад Юсуф Зокирбой ўғлининг ерига туташ, кунчиқар тарафи Шермуҳаммад мазкурнинг ерига туташ, қисман йўлга ва жўйи омга туташ, шимол тарафи қисман мазкур Ғойибназар ерига туташдир.

1/15. Васиқа-ҳужжат. 34х43 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Олим бойваччага тегишли ерларнинг жойланиш ҳудудига доир ер ҳужжати.

Қубо мавзесидаги Гуручфуруш қишлоғидаги биринчи қитъа қибла тарафи 45 саржин Юсуф бойваччага, жануби 88 саржин Отабек бойвачча Бобожонбой ўғлига, шарқи 98 саржин қисман Олим бойвачча, қисман Фотима биби мазкур Бобожонбой болаларига, шимолдан 84 саржин қисман қабристон ва қисман Муҳаммад Умарбойвачча ерига муттасил (туташдир)...

Иккинчи бир қитъа ер Янги ариқ қишлоғида қибла тарафи 24 саржин йўлга, ғарби 148 саржин Ҳайдарамин Қурбонали ерига, жануби 130 саржин Дадажон Содиқ қассоб ўғлининг ерига, шарқдан 20 саржин ариққа (туташ)... Учинчи бир қитъа ер мазкур Янги ариқ қишлоғида қибла тарафи 14 саржин ариққа, жанубдан 20 саржин Ғойибназар, ғарбдан 24 саржин Ғойибназар... ва шимолдан мазкур Ғойибназарга...

Муҳр йўқ.

1/16. Васиқа-ҳужжат. 19х26 см. Маҳаллий қоғозга кўчирилган.

Марғилон вилоятига тобе Қубо мавзесининг Жўйи Ҳасан мавзесидаги бир қитъа замин ғарб ва жунубдан тамоман омма ариғига туташ, шарқдан уста Шоҳидбек Маҳмудбек ўғлининг ерига туташ, шимолдан тамоман Отабек бойвачча Бобожонбой ўғлининг ерига туташдир.

Тарих 1292 йилнинг рабиул-аввал ойи (милодий 1875/1876 йилнинг апрели)да... Ҳасанбой ўғли дорулқуззотга ҳозир бўлиб, ўттиз мисқол тиллога мазкур ерни сотганлигини маълум қилди.

Муҳр битта. Муҳрда «Қози Муҳаммад Олим ибн Мулло Муҳаммад Мўмин охунд 1291 сана» деб ёзилган.

Ушбу васиқаларда келтирилган маълумотлардан кўринадики, Дукчи Эшон қўзғолони иштирокчиси сифатида тарихда ном қолдирган Отабек бойвачча ўз даврида катта ер-мулк эгаси ҳисобланган. Бу, албатта, чор ҳукумати маъмурларининг эътиборидан четда қолмаган. Қўзғолондан сўнг 63 ёшида Сибирга сургун қилинган Отабек бойвачча сургунда узоқ ҳаёт кечирмаган. Бу унинг номига ёзилган мактуб тақдиридан ҳам билса бўлади. Чунки ёзилган мактуб Сибирга юборилмай қолган. Яъни мактуб юборилаётган вақтда Отабек бойвачча бу дунёдан кўз юмган бўлса керак.

Изланишлар давомида Қуванинг қозиси Абдулқодир маҳдум Нозик (1856 – 1914) қўлғезмалари орасидан Отабекбойга ёзилган мактубни топишга муяссар бўлдик. Мазкур хат

Абдуқодир махдум Нозик томонидан туркий тилда маҳаллий қоғознинг олд ва орқа томонига қиялаб ёзилган бўлиб, ҳажми 16х21 см. Хатда ёзилишича, Абдулқодир махдум Нозик Отабек бойваччанинг яқин дўсти бўлиб, хат ҳибсда ётган яқин кишисига дўстона насиҳат тарзида битилган. Қизиғи шундаки, хатда айтилишича, Отабекбой дорга осиладиган куни Абдулқодир махдум тинмай дуо қилган, натижада ўша куни Отабекбой ўлимдан омон қолади. Бу эса Абдулқодир махдум Нозикнинг замонасининг валий зотларидан бири бўлганлигига далолат беради. Шу ўринда айтиш жоизки, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Марғилон беклигининг Қубо қишлоғида яшаб ўтган машҳур хаттот, фақих ва тарихчи олим, Нозик таҳаллуси билан ижод қилган Абдулқодир Махдум Юсуф охунд ўғли Рожий Марғилонийнинг истеъдодли шогирдларидан бири бўлиб, ҳам қози, ҳам маҳоратли шоир эди.¹ Унинг Отабек бойваччага ёзган хати номаълум сабабларга кўра юборилмай қолган. Бизнингча, бунга Отабек бойваччанинг ногаҳоний ўлими сабаб бўлган кўринади. Ушбу хатнинг муҳим жиҳатларидан бири шуки, Абдулқодир Махдум Нозик Чор ҳукуматининг босқинчилик сиёсатини яхши англаб етган ва бу ҳолатни Отабек бойваччага ёзган мактубида очиқ айтишдан чўчимаган.

«Туркистон вилоятининг газети» 1911 йил 16 июнь 44-сонида муҳаррир Мулла Олимнинг Фарғона водийсига қилган навбатдаги саёҳати тўғрисида ҳикоя қилинади. Мазкур мақолада мулла Олим Асакадан кайтаётиб Қубода Абдулқодир Махдум билан учрашганлигини мароқ билан сўзлайди:

«Камина вагонга ўлтуруб Қубога келиб, Қубо қозиларига меҳмон бўлдук. Қози жанобнинг ташқари ҳавлиларида мурофаага (даъволашишга) келган одамлар ва уста мардикорлар ҳам бор экан. Бовужуд қози жаноб танҳо бир меҳмонхона кунжида (бурчагида)

«Ҳазрат Мавлавий Румий»ни ўқуб ўлтургон эканлар. Ул қозининг очиқ юзлик ва меҳмоннавозлиқларини ўтган йилги саёҳатимизда кўрган эдим. Анинг учун яна бирор кеча суҳбат қилмак орзусида Қубо шаҳрига тўхтаб бир кеча ҳўб суҳбатлашиб ғоятда хурсанд бўлуб, эртаси Қубодин жўнаб Марғилон шаҳрига келиб, Домла Хўжажон қози ҳожи жанобга меҳмон бўлдим».²

Айтиш жоизки, қувалик қозилар тўғрисидаги маълумотлар **Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий» асаридан ҳам ўрин олган:**

«Уч-тўрт йил бўлади. Қубода бир иш билан борсам, янги қози бўлибди.³ Аслида, ўзи Афғонистон тарафидан келган. Маҳманур хешларидан. Илгари мусулмон хонлари қўйган исми бор. Қозиларнинг хизматларини қилиб юрган бир ғаркўз одам эди. Зиёда шайтонсифат одам эди. Иттифоқан шу одамни Қубога қозиликка сайлабдилар. Мурофияага (маҳкамага) келган хотинларни дурустроғи бўлса, ақли ва икки кўзи андадир. Аммо қозилик даромади кўп экан. Бир одам унга айтибдики: «Шул марғилонлик сизни воқеа қилиб [ёзиб] кетар эмиш», – деб. Мени Қубодан чиқаргунча эс-ҳуши кетди ва агарда илму фаросати бўлса, бировнинг сўзига дафъатан ишонмас эди.

Бундан бўлак Қубода яхши уламо уҳда (удда)сидан чиқадиған одамлар ҳам бор экан. Чунончи, Мулло Ризоқул охунд⁴ ва мулло Абдулқодир махдум ҳожи.⁵ Бошқа олиму фозил кишилар ҳам бор экан. Абдулқодир махдум шариатни қаттиғ ушлаган киши экан. Илгари қози бўлиб, фуқаро-

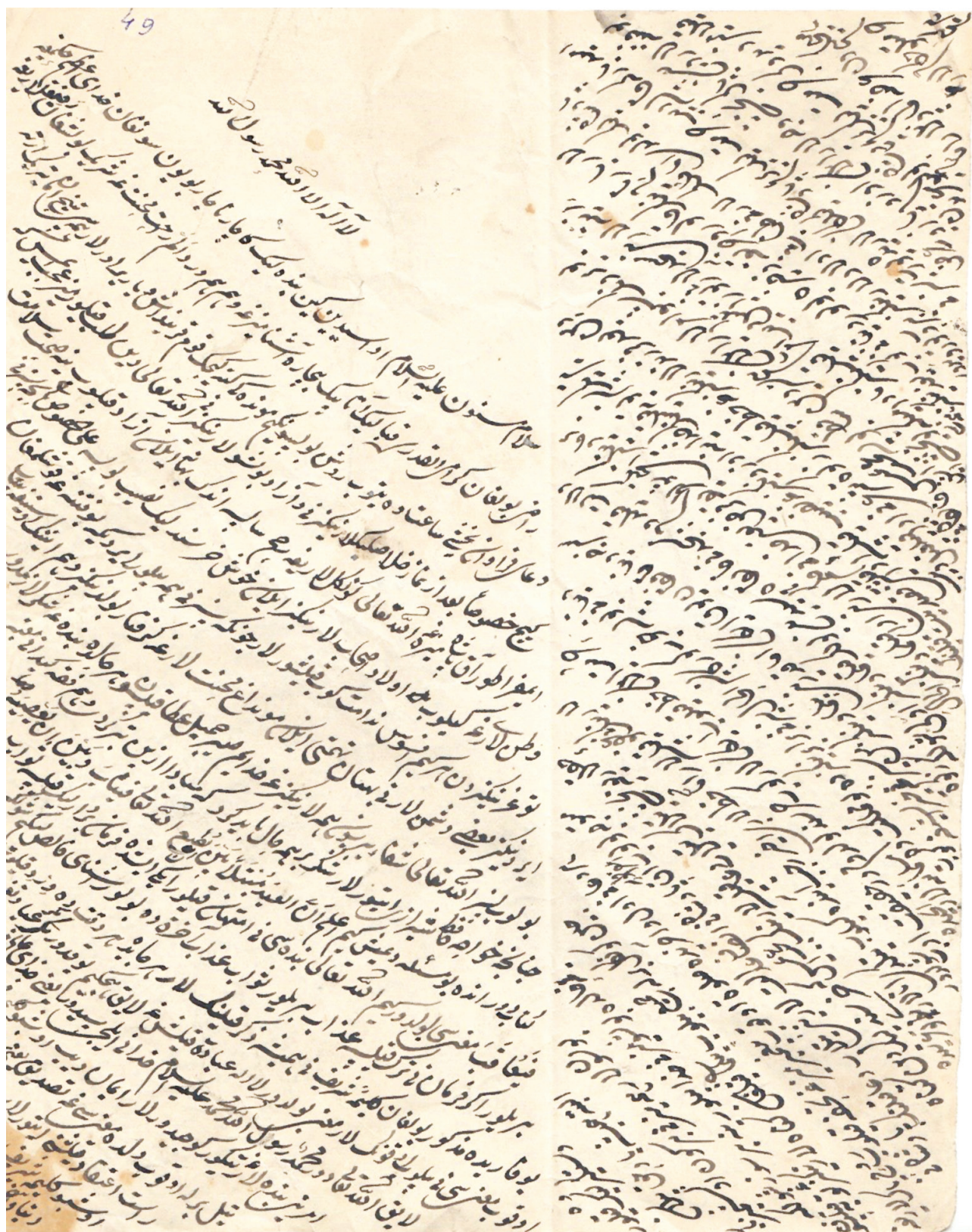
² Туркистон вилоятининг газети. 1911 йил 16 июнь. №44. – Б.2.

³ Матнда Қубо (Кува)да қозиликка сайланган кишининг номи кўрсатилмаган. Ш.Воҳидовга кўра, у Абдулқодир домулло Юсуфалиев бўлса керак.

⁴ Ш.Воҳидовга кўра, Ризоқул охунд Кува волостидан бўлиб, Қўқондаги мадрасада таҳсил олган ва ўша даврда 78 ёшда бўлган.

⁵ Ш.Воҳидовга кўра, Мулло Абдулқодир махдум ҳожи Қўқондаги Султон Муродбек мадрасасида таҳсил кўрган ва ўша вақтда 35 ёшда бўлган.

¹ Абдулаҳатов Н. Абдуқодир Махдум Нозик меросининг тадқиқи // Марказий Осиё халқлари маданияти, диний анъана ва урф-одатлари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021. – Б.222.

Абдулқодир Махдум Нозикнинг
Отабек бойваччага ёзган мактуби

ларга ҳам, подшоларга ҳам манзур бўлган киши эди. Таажжубки, бу яхши одамлар қолиб, шул жинни жоҳил қози бўлибди. Бўлак юртларда ҳам ҳар хил яхши пойқадам уламо кишилар бор, ва лекин эллик-бошилар билан чиқишмаса бекор экан».¹

Қуйида Абдулқодир Махдум Нозикнинг Отабек бойвачча номига ёзилган мактубини эътиборингизга илк бор ҳавола этамиз:

«Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур Расулulloҳ салом маснун алайҳиссалом адосидин кейин бандаликка чор ночор бўйунсунгон, Худойи Азим ҳукмига рози бўлгон киром қадрли қуболик Отабек бечора ошномизга ва ҳам ҳам дарду алам роҳат меҳнатга шерик бўлишгон рафиқларига. Дуои фаровон яхши соатда етуб равшан бўлсунким, мундаги катта-кичик қавм-қариндош ва ёри биродарлар ҳаммаси тинч, амон, тирик, эрта-кеч, хусусан, баъд аз намоз хулосаликларингизни озод бўлишларингизни Аллоҳ таолодан талаб қилурмиз. Ажаб эмаски, императур оқ подшоҳимизга Аллоҳ таоло кўнгулларига солса, андак баҳона илан озод қилуб, яна сиҳат-саломат ватанларига келиб, авлод-асҳобларингиз илан хуш хурсандлик насиб бўлса. Алалхусус, тонггача сизни тўғрингиздин ҳар ким афсус-надомат кўп қилишурлар. Чунки сизни ҳамма билур эрдик, бу фитнага қўшулмагон эрдингиз. Баъзи душманларни бўҳтон, тухмати илан мундоғ меҳнатларга гирифторм бўлдунгиз ва ҳам анинг устига бемор бўлубсиз. Аллоҳ таоло шифо берсун ҳаммаларингизга. Худойим сабр жамил ато қилсун. Ҳар ҳолда, бандага шукр лозимдур. Чунончи, Жаноби Хўжа Ҳофиз айтибдурлар: «Шукр бар ҳама ҳол бояд кардки, мабодо аз ин табар карди» ва ҳам Фикҳ Кайдоний² мўътабар китобдур. Анда бу масала демишким: «Иъ лам анал абда мубталан байна ан ютиаллоҳа таъла файусаба ва байна ан ясийаҳу файуақоба». Маъниси булдурким:

«Аллоҳ таоло бандасини имтиҳон қилур икки ишда фармонбардорлик қилса, савоб берилур. Агар фармонни тарк қилса, азоб берилур. Савоб, азоб охирада бўлур. Ошнойи холислигим шулки, юқорида мазкур бўлгон калимаи шарифни ҳамиша зикр қилинглар. Ҳар ҳолда, ҳар вақтда вурд қилуб ўқуб, маънисини билиб ўқунглар. Маъниси булдур... «Ибодат қилишга лойиқ ҳеч ким йўқдур. Магар ибодатга лойиқ Аллоҳ таолодур. Расулulloҳ Муҳаммад алайҳиссалом Худони элчисидур. Яъни Худойи оламни амрини бандаларга еткуркучидирлар. Иймон деб ушбу калимани тил бирла ўқуб, дилда маънисига тасдиқ. Маъниси: «Рост эътиқод қилишни айтурлар». Ушбу калимаи шариф дунё ва охирада дастгирлик қилур.

Албатта, ҳамиша ёди Ҳақ билан бўлсунлар. Ҳаммамизни бир кун ўлишимиз бор. Нима ҳолда бўлушимизни Худо билур. Яна бир сўз шулки, чин кўнгул бирла билиб-билмай қилгон гуноҳларингизга тавба қилунг. Ҳар дуони аввали ва охирида саловат ўқуб Пайгамбаримизга тухфа қилуб, руҳи покларига мутаважжух бўлуб, императур оқ подшоҳни инсоф ва адолатларини тилаб дуо қилинг. Подшоҳни ҳақларига яхши тилак тилаб дуо қилсаларинг, ажаб эмаски, хурсандликдин гуноҳларингизни афу қилсалар. Аммо хатлари ахийри ражаб ойида келиб тегди. Анолари бу тўғрида ҳурмат илан хат қилуб эканлар, кўп хурсанд бўлдум. Дарҳақиқат, адаб шулдур. Дунёни бўлса ҳўб кўргансиз. Алҳол, сизни баробарингизда бу мамлакатда мусулмониялар ичида сизча дунё тоғқон йўқ экан. Аммо қадрини билмадингиз. Мен сизни хайр ишига кўп далолат қилдим. Масжидни хонақоҳидин бўлак қилмадингиз. Аввали шулки, закот бермадингиз. Иккинчи шул тариқа фарзи айн Худони ҳукмларини адо қилмадингиз.

Алҳол, тириксиз, тавба қилинг. Худо яна ўзингизга насиб қилса, адо қилишни қасд қилинг... Фарзандларингизга хат қилинг: «Зақот шарияни адо қилгинг», – деб. Буюрунг, ушбу амрлар илан ҳам шаридин соқит бўлса ажаб эмас. «Хонақоҳни зиналарини, масжидларни тузатгил», – деб амр қилинг. Модо-

¹ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б.70.

² Лутфулла Насафий Фозил Кайдонийнинг XIV аср охирида ёзилган ҳанафий мазҳаби фикҳига оид асари. Мазкур асар ўша даврларда мадрасаларда ўқитилган.

мики бу яхши ишлар бор номингиз қолур ва охиратга захира бўлур. Дунёни кўп йиғдингиз. Ҳаммаси подшоҳликка бўлди... Ҳурматлик ярим подшоҳ келганларида юрт сизни бу фитналардин пок яхши важлар илан ўзум ёзуб арз қиламиз дедук. Ҳурматлик ярим подшоҳ бўлса ҳеч кимдин ариза олмадилар. Ҳурматлу ҳокимларга ҳар ким билганларича арз қилдук. Ҳаммалари афсус қилишуб, подшоҳ раҳм қилсалар ажаб эмас деб дил биродарлик қиладур. Ҳаммамизни раҳм қилсалар деб умид қиламиз. Аммо бу дунёни машаққатига кўб ҳам хафа бўлуб, дилни вайрон қилманг. Озод бўлсангиз ҳам, ўлум бор бўлмаса ҳам, Аллоҳ таолодин иймонни саломатлигини, охират давлатини талаб қилсангки, давлат охират давлатидур. Астойдил озодлиқни талаб қилсаларинг, Худойимни раҳми келса, Ўзига осондур.

*Ялдо кечаларни шами шабистон этган,
Бир кечада оламни гулистон этган.
Бошимга мушкул иш тушубдур, осон этгил,
Эй барчани мушкулени осон этган.¹*

Ушбу рубоий кўб яхши муножотдир. Ўқуб юриш керак. Бундай тухматлар илгариги пайгамбар ва авлиёларга ҳам кўп бўлгон. Ғамгин бўлманг. Худони иродаси шундай экан. Иншоаллоҳ, некбахтликни аломатидур. Ғофил киши огоҳ бўлур, Худойи таолони билмаган бўлса. Қудратини билуб ношукурлик қилго-

¹ Абдулқодир махдум Нозик ҳам ўз мактубида бежиз уни келтириб ўтмаган. Ушбу машҳур рубоий билан боғлиқ ривоятлар кўп. «Зафарнома»да баён қилинишича, Соҳибқирон Амир Темур Елдириш Боязид билан бўладиган муҳораба олдидан Хожа Аҳмад Яссавий мазорини зиёрат қилаётиб «Девони ҳикмат»дан ушбу рубоийни ёд олади. Рубоийга берилган таърифга кўра, кимки бошига мушкул иш тушганида етмиш маротаба айтса, Аллоҳ мушкулени осон қилар экан: «Ва тенгри башоратидин бири бул эрдик, ўшал вақтки, дорулмулки Рум сори туважух эттим, Шайх Яссавий мақомотидин фол очтим. Бул башорат бўлдики, ҳар урушда мушкул юзланса, бу рубоийни ўқунгиз. Рубоий:

*Ялдо кечаларни шами шабистон этган,
Бир кечада оламни гулистон этган.
Бошимга мушкул иш тушубдур, осон этгил,
Эй барчани мушкулени осон этган.*

Ман бу рубоийни ҳифз эттим. Қайсар аскарига мувожиз туштум, бу рубоийни етмиш даъфа ўқудум. Фатҳ ҳосил бўлди». Бу ҳақда қаранг: Амир Темур Кўрагон. Зафарнома. – Тошкент, 2000. – Б.21.

нига тавба қилур. Бандани чораси – гайр аз бечоралик. Ҳеч иш қўлидан келмас. То ўзини ожизлик ҳолатида кўрмагунча Худони танумас. Ноумид шайтон. Андин бўлак ҳаммани Худодин умиди бор. Ҳамма аҳволда Ҳақ таолони раҳматидин умид узмасунлар. Агар юртдин ҳақиқатга оид бўлса, сагиру кабир, эр-хотин сизни бу фитналарга қўшулмагон деб айтурлар. То ўтқунгача дуо қилиб турамиз. Хусусан, сизларни дуоларинг мустажобдур. Каминани оқибати бахайр бўлсун деб дуо қилсалар деган умидда бу хатни ёздум. Аммо бой қилгон хатларида мен йўқ эканман. Ушбу жойда тургон ҳолда ҳеч бир вақт бориб кўрмадур. Ушбу тўғридин келса қилгондур деб гумон қилдим.

Дарвоқеъ, бориб кўрмадим. Андижонда осилишга ҳукм бўлибдур деб жума кунни Мулла Абдуллоҳтин эшитуб дафъатан дунёда тирик озод кўришмакни тилаб, Худога то кўргунча амонат деб сизни Худога амонат қилиб, мазкур кунни қадам-бақадам юриб тўхтаб ўлмай қолишингизга дуо қилгон эдум. Аммо саломат кўришимизни умид қилиб боруб кўрмадим. Озодлик илан Худойи таоло амонатни кўрсатса ажаб эмас деб аҳли илм ўрталарида ушбу нақлллар бор... Ҳамма ҳолда фақир сизга холис дўстдурман. Охиратда давлатманд бўлишни кўзларман. Бу ҳодисалар ҳаммаси охиратдан нишонадур. Ҳоло ҳам сўзум шулки, ўзингиз ҳам шариятга мустақим бўлинг ва бировни шарият буюргон ишга далолат қилинг. Яъни: «Закот бергил», – деб. Авлод-ақроболарингизга насиҳат қилингки, закот фарз бўла туруб, закот бермаса, қиёмат кунни ҳоли душвор бандалар орасида сарсон бўлур. Ҳоло ҳам фурсат ганиматдур. Вақтни ўтказманг. Дўст деб мунга айтурлар. Инсоф илан қаранг ва аҳли илмлардин сўранг. Иншоаллоҳ, дунё ва охиратда нажот бўлур ва аломати тавбадур... Тавбани билгонларга равшандурки, Худо буюргонни қилмай, оғзида тавба деса, тавба ул эмас. Тавба ношойиста ишдин қайтмоқдур. Тавба чин бўлса, дунё ва охиратда, иншоаллоҳ, зоҳир бўлур. Намозни ҳар ҳолатда ҳам тарк қилинмасунг... Аллоҳ

*таоло ватанларига саломат келтурса ажаб эрмас».*¹

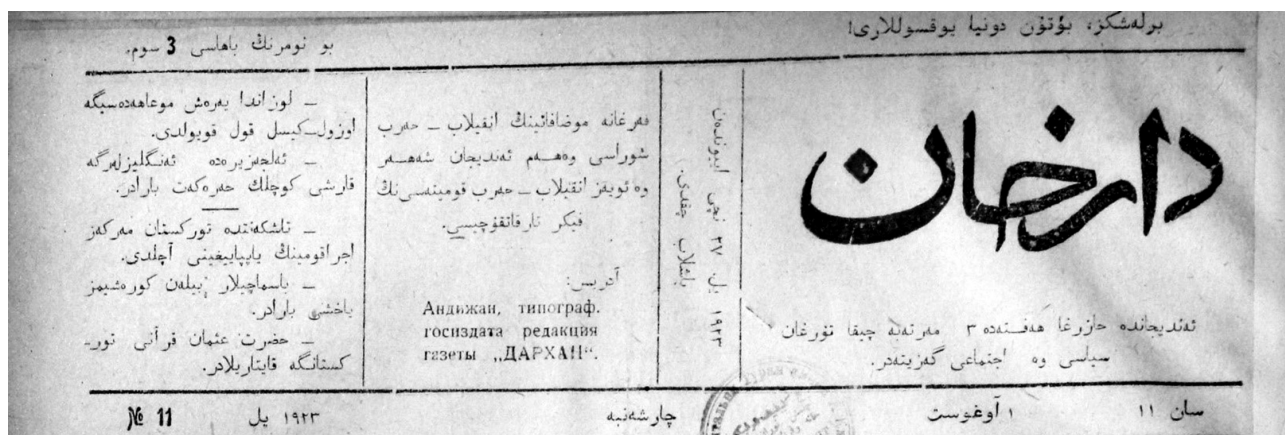
Ушбу хат мазмунидан кўринадик, тухматлар натижасида Отабек бойваччанинг ер-мулклари Чор Россия ҳукумати томонидан зўрлик билан тортиб олинган. Қува аҳолисининг генерал-губернаторга Отабек бойваччани афв этиш борасидаги илтимослари эътиборсиз қолдирилган.

Қадимий тарихимиздан гувоҳлик берадиган архивлар ҳар бир халқнинг миллий бойлиги, мероси ҳисобланади. XIX аср Фарғона водийсининг йирик мулкдорларидан бири саналган **Отабек Бобожон ўғли номи билан боғлиқ мазкур архив ҳужжатлари ҳам яқин ўтмишимизни, жумладан, Дукчи эшон қўзғолонининг биз билмаган томонларини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.**

¹ Абдулқодир маҳдум Нозик архиви. М.Мадғозиевнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

ДАРХОН ГАЗЕТАСИ, 1923 ЙИЛ 1 АВГУСТ 11 – 12-СОНЛАРИ

ДАРХОН газетаси, 1923 йил 1 август 11-сон (1-бет)

ХАЛҚ БИЗ БИЛАН

Халқ биз билан. Теварак-атрофдан расмий ва ғайрирасмий келиб турган ҳамма хабарлар; бу узул-кесил курашимизда халқнинг биз билан бирга бориб турганини очиқ кўрсатмақдир.

Фарғонанинг деҳқон қишлоқиси, косиб шаҳарлиги ўзининг камбағаллар ҳукумати-нинг ёнига кириб, жаннатдек юртини бойқуш уясига айлантурган босмачилар билан курашмакга киришди. Қўлида яроғ-аслаҳаси бўлмаган деҳқонлар ҳам «паноҳ» тилаб келган яроғлиқ қўрбошиларга йўл бермайдирлар. Қамишзорларда, баланд-паст ерларда, киши билмас бурчакларда ётқанларини бўлса

ҳукуматга кўрсатиб бериб турадурлар. Бу ҳол биргина Андижон уезида ё фақатгина Фарғонада бўлмасдан, анави Бухоро билан Хивада ҳам кўрулмақдир. Бухоронинг қайси бир ерида қирғиз қардошларимиз оқ калтак-қора калтак бўлушуб босмачилар билан курашган ва уларнинг қанчасини қатордан чиқаришқа муваффақ бўла олганлар. Ул уруш, албатта, катта уруш бўлган. Мундақа урушларнинг майда-чуйдаси Фарғонанинг ҳар жойида ҳар кун дегундек бўлуб турубдур.

Бунинг сабаби нима? Бунинг сабаби халқнинг кўнглида бўлган кучлик ўзгариш, ағдарилишдир. Шу ағдарилиш натижасидадирким,

бу кун босмачиларнинг халқ орасида сира суяна турган асолари йўқ. Босмачилар халқ номидан буткул мардуд бўлган, қуваланган.

Бу рух ўзгариши нимадан келди?

Бу ўзгариш ҳукуватимизнинг тутқан тўғри сиёсатидан ва қизил қўшуннинг халқ билан яхши, адаблик муомала қилишидан келди. Халқ ўз кўзи билан кўруб, ўз қулоғи билан эшитиб, ўз мияси билан сездиким, шўролар ҳукуватининг бу сафарги нияти қатъий, узул-кесил ва бир тарафликдир. Шунинг учун ўзи ҳам шу йўлда қўлидан келган қадар ишламакдадир. Босмачиларнинг таянғувчи асолари йўқ!

Бизнинг таянғувчи асосимиз – Фарғонанинг эзилган халқи! Эзилган халқ, аламзада деҳқон биз билан! Шунинг учун ғалаба, энгиш пири ҳам бизнинг жиловимизда!

Бирлашкан деҳқончилик солиғи тўғрисида

Қишлоқ халқининг деҳқончилик ишлари учун ҳозирги вақтда энг оғир нарсача неча хил ва неча ранг қилиб солинган солиқлардир. Шунинг билан баробар, ул солиқлар ҳам ҳаммаси бир вақтда тушмасдан бўлиниб-бўлиниб тушканлиги ва ҳам белгулук бир миддат қўйулмаганлиги учун деҳқон бечора ҳайрон бўлур, деҳқончилиғидан қанчаси солиқга кетиб, қанчаси ўзига қолишини билмайдир.

Шу чоққача шўролар ҳукувати солиқ тўғрисида шу сиёсатни тутуб келди ва тутмоққа ҳам мажбур эди. Нимагаким дунёда биттагина ишчи-деҳқон ҳукуватининг яшамоғини хоҳламаган жаҳонгир ва пулдор душманлар шўролар ҳукуватига ҳамма вақт осилишиб келганлар эди. Мана шунинг учун шўролар ҳукувати ул душманлар билан овора бўлуб қолиб, деҳқон халқининг аҳволини тузатиш йўллари йўлай олмаган эди.

Шўролар ҳукувати ҳозир ул душманлардан бўшаб олиб, энди деҳқон халқининг тирикчилигини йўлга қўйиш тўғрисида чоралар кўрмакга бошлади. Бир неча йиллик ички урушлар натижасида изидан чиқиб кетган деҳқончилик ишларини яна изга солиш ҳаракатига кирди.

Бунинг учун қишлоқ ва овуллардан солиқ олмасдан кета бериш лозим бўлса, буни ҳукуват қила олмайдир. Нимагаким ҳар қандай ҳукуватнинг ҳам ўзига ярашар чиқими бордирким, ул чиқимларни шундай солиқлар билангина тўлдурмақ мумкиндир. Локин ул солиқларни мумкин қадар деҳқон халқига енгил қилиб олмоқ керак. Ҳар бир деҳқон яхшилаб билсунким ҳукуватга ҳаммаси бўлуб қанча солиқ тўлайдир. Буни бўлса ҳозирги вақтда деҳқон била олмайдир. Шунинг учун шўролар ҳукувати деҳқон халқига енгиллик бўлсун деб ҳамма солиқларни бирлаштириб биттагина деҳқончилик солиғи солиш тартибини чиқарди.

Ҳозирги вақтда қишлоқларда ўшал қишлоқларнинг ўз ҳожатлари учун йиғилатурган солиқлардан бошқа ёлғиз ҳукуват солиғининг ўзи тўрт-беш хилдир: ҳавли-жой – пул солиғи, жон солиғи, ғалла солиғи, улов солиғи.

Бу солиқларнинг ҳар бири бир вақтда ҳар хил маҳкамалар томонидан йиғиб олинадир. Шунинг учун бу хил тартибнинг ҳамма оғирлиғи деҳқон халқи устига тушадир. Ул солиқлардан энг оғири деҳқон учун, албатта, ғалла солиғидир. Бу солиғни деҳқон ўзи, ўз от-араваси билан тайинланган жойга олиб бориб беришга мажбур. Бунинг учун ўзи, от-араваси қанча овора бўладир. Олиб борган жойда ҳам «ғалланг тоза эмас» деб анча вақт олмайдирлар; олғанда ҳам – ҳалиги тоза эмаслик важҳидан – кам келади; етмай қолганини олиб келмак учун деҳқон яна қишлоққа чопадир: бўлмаса, унга олинди деб тилхат бермайдирлар.

Мамлакатда ички урушлар бўлуб, қизил қўшун билан катта фабрикаларнинг ишчилари нонга муҳтож бўлган вақтларда, бозорлар берк бўлуб, ғалла топилмаган вақтларда шу йўллар билан ғалла-нон топишқа ҳукуват мажбур эди. Энди ҳозир ички урушлар тугаб, мамлакат тинчланиб, очиқ савдо-сотиқга йўл берилгандан кейин ҳалиги тартибни ҳам бошқа қилиш лозим бўлди. Шунинг учун бу йил энди ҳукуват ҳамма солиқларни бирлашдириб биттагина деҳқончилик солиғи солди.

Бу бирлашган солиқ тартиби юрганда деҳқон қанча солиқ тўлашини билиб турадир. Бизнинг Туркистон жумҳуриятида бирлашган солиқ пул билан олинадир. Солиғни тўплайтурган маҳкама ҳам биргина бўлуб, ул ҳам молия камисарлигидир. Солиқ ишларини яхшилаб ўтказиб олиш учун ҳамма иш билар, чаққон ва тўғри кишилар олинисҳқа тегиш. Ёмон, эгри, бузуқ одамларга иш бериб, халқ билан ҳукумат орасини совутишдан эҳтиёт бўлуш керак.

Деҳқон хўжалиқларининг ҳисоби олинди, хирмондан кейин ишга бошланур. Деҳқонлар ҳисоб-китоб вақтида чатоқлик чиқармасинлар, бор нарсаларини бор деб айтиб берсинлар; камрак солиқ тўламак учун ер беркитган бойларни айтиб берсинлар.

Бу солиқ йилда биргина мартаба олиниб; пахтага, уруғлик бўлатурган экинларга, томири мева экинларга (сабзи-пиёз, шолғом ва ғайрларга) ва бошқа навъи яхшиланатурган экинларга тушмайдир.

(2-бет)

ШАРҚ

Туркия миллат мажлиси

Анқара, 24. Туркия буюк миллат мажлисининг янги сайловлари тамом бўлди. Сайланган мабъуслар ҳаммаси 216 кишидир. Булардан: ҳарбиялилар 41, улгуржа ва ўрта бойлар ва мулкдорлар 46, ҳукумат маъмурлари 47, жамоат ва сиёсат ходимлари ҳам зиёлилар 64, уламо 16.

Лўзандағи битишиш

Берлин, 25. Лўзандан берилган хабарларга қараганда, яраш шартномасига фақат Англия, Франция, Италия, Румания ва Туркия вакиллари қўл қўйганлар. Туркиянинг қарзлари масъаласида баъзи бир молий аҳдномаларнинг эътиборга олинмаганлигини баҳона қилиб Чех-Словак ҳукумати қўл қўйишга унамаган.

Алжазирада тўпаланглар

Техрон, 24. Эрон ҳукуматининг фикр тарқатқувчиси бўлган «Эрон» газетаси, Алжазира

араблари орасида тўпаланг чиқишига Англия томонидан миллатчи араб маъмурларидан бир неча кишининг бадарға қилиниши сабаб бўлган. Бағдоддаги уламо жамъияти халқни; англиз молларини олмасқа даъват қиладир.

Техронда англиз моллариға байқўт (олмай қўйушлик) эълон қилинган.

Англиянинг Эрондағи сафири Лурин Алжазирадаги Англия камисари билан кенгашиб келмак учун ҳаво кема билан Бағдодга кетди. Англизлар Алжазира уламосига қандай йўл билан бўлса ҳам таъсир қилиб, уларни сиёсий курашдан тўқтатишқа тиришадирлар. Англизлар томонидан ҳайдалган Алжазира уламосининг ватанларига қайтиб келишлари масъаласи ҳам ҳал этилгусидир; бунга ҳам англизлар ҳаракат қилиб турадирлар.

Англизлар Эрон, Алжазира ва Ҳиндистонда тутатурган сиёсатларини бир тугун билан боғлаб, ипнинг учини Ҳиндистон волийсининг қўлиға бериб қўймоқчи бўладирлар.

Унадиқ

Шўролар ҳукумати; Истанбул ва Бўғозлар тўғрисидағи шартномага қўл қўйушқа рози бўлди. Шартномага қўл қўймақ учун Шўролар иттифоқининг Италия сафири ўртоқ Йурданский Истанбулға борадир.

ФИРҚА ТУРМУШИ

Қишлоқ ёшлари, эсдан чиқмасун!

Манави узул-кесил кураш бошлангандан бери Фарғонада фирқа, союз уюшмалари ва ҳукумат маҳкамаларининг ҳам ишлари жонлана бошлади. Ҳукумат маҳкамалари билан фирқа хайли йўлда бўлса ҳам, ёшлар союзи жуда заиф эди. Айниқса, Андижонда ёшлар союзининг борлиғи билан йўқлиғи белгулук эмас эди. Ҳозир марказдан келган ишчилар кўмаги билан шаҳарлардаги ёш каммунист уюшмалари хайли йўлга қўйулди. Шаҳарлар аста-секин ўзларини ўнглаб борадирлар. Локин қишлоқлар ҳали бизнинг диққатимизни кўб жалб қилмади. Гарнизўни бор, гарнизўнларида ёш ишчилар бор, қишлоқларда унча-мунча иш қилинган бўлса ҳам, бошқа

ерлар ҳали қўл тегизилмасдан, шундай турбдур.

Қишлоқларда фирқасиз ёш ўртоқларимиз қанча қўб бўлса, фирқалик ёш ўртоқларимиз орасида ҳам онгсизлиқ шунча кучликдир. Шунини эски олиб қишлоқлар учун ҳам жиддий ҳаракат бошлаш керак.

Шаҳар – ишчини, қишлоқ – деҳқонники; ҳар иккавиға бир қарамақ билангина ишчи-деҳқон манфаатини қуруб бўлур.

Билол

Уйлуқ даҳасида

Уйлуқ даҳасидаги гарнизўн билан бирга сиёсий ишлар учун чиқарилган ўртоқ Юсуф ўғлининг ташаббуси билан шул даҳадаги ёшларнинг йиғини бўлди. Ёшлар ўртоқ Юсуф ўғлининг сўзларини эшиткандан сўнг: «Тезлик билан мактаб очиб берилсун!» – деб талаб қолдилар.

Болаларнинг талаблари 3 кун ичида юзга чиқарилди. Шолдирама маҳалласида мактаб очилди. Мактаб олдида ёш каммунистлар ячейкаси очилиб, ул ҳам ишга киришди. Мактаб ҳам, уюшма ҳам ҳозир яхшигина ишлаб турбдур.

Раҳмонжон ўғли

ФАРҒОНАДА ОЧЛИҚ

35000 киши тўйғазиладир.

Фарғонада очлар сони 387 018 га етадир. Булардан 40 фоизи болалар. Фарғонанинг очлиқ камиссияси 33 250 кишини тўйғазмақ учун тортқан режасини жойиға қўйди. Апрельда боқилган очлар 9212 киши эди; майда 31056 киши тўйғазиладир.

Иш кенгадир.

Очлиқ камиссиясига қарашлиқ маҳкамалар ва шулар билан бирга тўйғазилатурган очларнинг сони борган сари кўпайиб борадир. Масалан: апрель ойида 797 боласи билан 12 та интернат, 4514 киши билан 16 та тўйғазилган жойи ва 3901 та киши билан 23 улашиб бера турган жой бор эди. Май ойиға келиб интернатлар 17, болалари 1332; тўйғазилган жойлари 16, кишилари 5324; улашилган жойлари 31, кишилари 28400 бўлуб қолди.

Болалар учун кийим

Болаларнинг уст-бошларини ростлаш учун кўб аҳамият берилган. Ўткан 3 ой орасида кийимдан 6894 та, кўрпачадан 1347 та, болишдан 176 та, дўппидан 622 та тикдирилган. Шу нарсаларнинг ҳаммаси интернат болалариға бўлиб берилган.

Ёрдам ойи

Босмачилиқдан зарар кўрган ва оч қолган Фарғона халқиға Фарғонанинг ўзидан ёрдам тўпламақ билан иш юрмас эди. Масалан: Ўш шаҳарида фақат 6000 сўм, Наманганда 9762 сўмгина тўпланган. Бунинг икки сабаби бор: бири Фарғона халқининг бундай нарсаларни кўтара олмас даражада қоқланиши; иккинчиси эса очларни боқиш юкининг ҳар қандай бўлса ҳам маҳаллар елкасига тушуб келишидир. Ҳаммаси бўлуб бутун Фарғона музофотидан апрель-июнь орасида 174021 сўм пул йиғилган.

Мундан бошқа давлат тижорат идораси 97069 сўмлик газмол, савнархўз 17000 сўм, музофот озук идораси 5945 сўмлик ғалла берди.

Буларнинг ҳаммаси бирлашканда ҳам озғина бир нарса бўладирким, дарёдан қатра ҳисобланса мумкин.

Фарғонаға нима керак

Бузулган рўзгорларни деҳқончилик солиғидан мумкин қадар енгиллатиш. Фарғонаға олиб кирилган уруғлиқларни 24 нчи йилда ҳам экмақ учун Фарғонанинг ўзида қолдириш. От-улов олиб кириш. Қишлоқ деҳқонлариға қарз пулни кўпрақ бериш. Ижтимоий ёрдам ва ўзаро ёрдамни кучайтиш.

АНДИЖОНДА

Ёрдам берадир

Уйлуқ даҳасининг мелиса бошлуғи ўртоқ Шокириф 19 нчи июлда Шолдирама маҳалласида очилган янги мактабға келиб, болалар билан гаплашди. Болаларға ўқушнинг фойдалари тўғрисида бирмунча гапириб, болаларнинг руҳини суюнтурғандан сўнг мактабға бир байроқ олиб берди ва бундан сўнг ҳам яна

жиддий ёрдамда бўлмаққа ваъда берди. Болалар жуда суюндилар.

Юсуф ўғли

Ташаккур (бошқармага хат)

Тошкантида ўқуб турган андижонлик талабаларга Андижон пахта қўмитасидан 5000, Марказ деҳқонлар каператифидан 5000, Андижон вақф шўросидан 2000 сўм ҳайитлик келиб тегди.

Шул ҳайитликни берганларга ва уни тўп-лашқа ҳаракат қилган Чўлпон ўртоққа ташаккуримизни билдирамиз. Талабалар исмидан: Акбарзода Асрор.

(3-бет) БОСМАЧИЛИҚ БИЛАН КУРАШ (штаб хабари)

17 нчи июлдан 22 гача.

Бир босмачи ўлдирилган; 8 йигит тутулган; 7 ёрдамчи ушланган. Особий отдел томонидан 18 нчи июлда 7 йигит, 20 ёрдамчи ушланган. 23 йигит бизга қўшулди. Қўлга тушган яроғлар: 47 та ҳар хил милтиқ (ҳаммаси дегундек бешотар); 24 та ҳар хил тўппонча; 3 қилич; 1 гранат; 2 бўмба.

Бир от қўлга тушурулди. Чинободда Султон қўрбошининг икки биродари ушланди. Далварзиндаги гарнизўнга Назар қўрбоши келиб қўшулди. Шаҳрихонда Аҳмат полвон тўпидан Бозорбой келиб қўшулди. Мазкур Бозорбой Асака томондан Мирзо тоғага қарашлиқ Йўлдош қўрбошини ушлаб берди. Тўрткўлда қўрбоши Султон бориб Қозоқнинг хўжалиқ мудирини ушлаб берди; унинг ёнидан битта ўн бир отар милтиқ чиқди. Жалабекда қўрбошиларнинг 10 йигити келиб, халқнинг молларини ҳайдаб кетган. Орқасидан юборилган отряд молларни қайтариб олиб берди.

ШИКОЯТ ҚУТИСИ

«Ўрганган кўнгил» тўғрисида

«Дархон»нинг 9 нчи сониди «Ўрганган кўнгил» сарлавҳаси билан бир мақолача босилиб,

Булоқбоши мелиса бошлуғининг ёш бир қизга қилган ёмон қасди тўғрисида ёзилган эди. Мақолачанинг сўнгида «тегишлик жойлар чора кўрсинлар» дейилган эди. «Тегишлик кишилар чора» кўргунча бошлуқ жаноблари ишни тугатдилар. Яъни 15 нчи июлда ҳалиги сағира қизни «никоҳ» қилиб олдилар. Рефкўмнинг рўйхат шуъбасига ёлғон гувоҳлар кўрсатиб, қизни «13 яшар» деб ёздирган ва кўнглини қондиргандан кейин бемалол қизни кига борган.

Қизнинг ўзи ва оналари дод-фарёд қилгач, ботур бошлуқ уларни қўрқутмақ учун бошларидан милтиқ отқан. Қизнинг кўнгли кетиб қолган. Онаси жим бўлган. Сўнгра шу фожиа устиди никоҳ ўқулган.

Бу ишнинг ёмонлигини Булоқбоши рефкўми биладир. Бу тўғрида норизолик ҳам билдирди. Лекин ишни тўқтатишқа рефкўм ожиз келди. Нимага десангиз, бошлуқ жаноблари рефкўмга эмас, ундан каттаракга ҳам бўйун эгмайдир.

Ёш каммунистлар ҳам бу тўғрида тегишлик жойларга мурожаат қилдилар; локин ҳалигача бирар натижа чиқмади.

Ш.М.

Акалари ...

Булоқбоши мелиса бошлуғининг бир акалари ҳам бор; ҳозир сайёр отряд бошлуғидир. Яқинда бу кишининг ҳам бир хиёвати билинди:

Новқотлиқ бир одамни қўрқутуб хотунини олдирган ва бир неча кун бузуқлик қилган. Тўти биби отлиқ бу хотун пратакўл қилар чоқда:

– Бошлуқ мени жабр билан олиб келди, – деб иқрор қилди.

Ул тўғридаги пратакўллар ҳам тегишлик жойларга топширилди. Шундай қилиб, бизнинг Булоқбошида бир «ўрганган кўнгил» билан унинг акаси – икки бошлуқ юртни «кайфи мо яшо» билан идора қилиб ётадир. Қайда ул тегишлик жойлар?

Ш.М.

Чаканалар тўғрисида

Беш йиллик босмачилиқ даврида қўб жонлар қурбон бўлуб, бутун халқ хўжалиғи вай-

рон бўлди. Кўб оилалар жуда ёмон қаттиғ эҳтиёж орасида қолдилар. Ётишқа кўрпа-тўшаги, чой қайнатишқа чойдиши бўлмаган кишилар Фарғонанинг шаҳар ва қишлоқларида кўпдир.

Бу ёмон, фожеъ ҳолларга биринчи сабаб босмачилар бўлса, иккинчи ва улардан қолишмайтурган сабаб ҳам чакана ўғрилардир.

Бутун халқ босмачидан қанча безган бўлса, чакана ўғридан ҳам шунча безгандир. Нимагаким халқнинг молини ўзлари талаган ва босмачиларга хабар бериб талатадурган шу чакана ўғрилар бўлди. Булардан ҳатто ўраларга кўмилган нарсалар ҳам эмин қолмади. Бунлар кўб вақтда қуруқ «ёғоч милтиқлар» билан ҳам халқни талаб юрдилар.

21 нчи июлда Андижоннинг Эшонбой маҳалласида бир-икки жойга чакана ўғрилар кириб, қанча дод-фарёдга сабаб бўлганлар эди; мелисанинг ғайрати билан ул талон ҳам йўқ қилинди.

Демак, босмачиларга қарғи ҳукуматимиз шу қадар қаттиғ кураш қилиб турган бир вақтда ҳам бу чакана босмачилар ўз ҳунарларини ташламайдилар. Ҳукуматимиз Фарғонанинг рўзгорини тузатмак учун босмачини барҳам берганидек, чакана ўғрини ҳам буткул қурутмоғи керак.

3.Нусрат

Ўқитғучилар ҳозирлаш керак

Бирмунча вақтлар маорифсиз яшаган ўзбек элига ўктабр инқилоби маориф эшигини каттагина очиб берди. Ўлкамизнинг ҳар бир шаҳарида ўқиш юртлари ва ўқитғучилар учун таълим-тарбия қўрслари очилса ҳам, лекин бизнинг Фарғонада босмачилиқ балоси бу иш учун зўр тўсуқ бўлди. Бирмунча жойларда очилган қўрслар ҳам ўқуғучи ва ўқитғучиларидан бир қанчасини босмачи қаҳрига ем қилгандан сўнг йўқ бўлуб кетди. Бу ҳол, аиниқса, бизнинг Андижонда ортиқ бир кучлик бир суратда кўрулди. Мунда мактаб-маориф ишлари бурунлари хайли дуруст эди; шаҳарнинг ўзида 13-14 мактаб, 3-4 болалар уйи бор бўлуб, қандай бўлса-да давом этмакда эди.

Лекин кегинча булар ҳам барҳам едилар. Ул мактабларнинг муаллимлари ҳам охирда ҳар қайсиси ҳар томонга тарқалиб кетмакга мажбур бўлдилар. Бирмунча киши савдога кирди, бирмунчаси ҳукумат ишига ўтди, бир қанчаси тиригликнинг бошқа бир йўлини ақтариб кетди. Ҳозир шаҳарда 5 тагина дуруст-қуруқ мактаб йўқ. 30 тагина муқтадир муаллим топилмайдир.

Сўнг вақтдаги тинчлик натижасида маориф йўлида ҳам бирмунча ишлар ишланди. Атрофдан муаллимларни тўплаб, таълим-тарбия курси очилди. Қўрслар ҳозир наридан-бери давом этиб келади. Бу қўрслардан кўб бўлса эллик-олтмиш кишимиз етишиб чиқар, бу дардга даво бўлмас. Нимага десангиз, босмачилиқдан тозаланган кўб жойлар борким, мактаб ва муаллимга жуда чангқоғдирлар. Ана шуларнинг чангқоғини босиш учун ҳозирги қўрслар кифоя қилмайдир.

Қиш яқинлашиб келади. Вақт оз қолди. Шундай бўлса ҳам, ҳозирдан чора кўрулса бўлатурган бир иш бор. Ул ҳам бўлса босмачилардан тозаланган ерлардан талаба тўплаб қисқа миддатлик бир қўрслар очиш ва шу йўл билан Фарғонанинг энг муҳтож ерларига ўқутғучилар етиштиришдир.

Босмачилардан тозаланган қишлоқлар учун тинчлик қанча қиммат бўлса, ўқуш-билиш ҳам шунча қиммат. Буни кўзда тутмоқ керак.

Т.Раҳмат

НАРИ-БЕРИДАН

Янги телеграф мошинаси

Маскав, 26. Камариф ва Тсишкалу деган муҳандислар томонидан янги телеграф мошинаси ўйлаб чиқарилган. Бу мошина билан бир неча минг чақирим ерга телеграм бермак мумкиндир. Бу вақтқача битта мошина билан энг узоқ ерга берганда ҳам 1000 чақиримдан ортиққа бериб бўлмас эди. Мошина пухта – телеграф камисарлиги томонидан мустаҳкам қилинган.

Ҳазрат Усмон Қуръони

Маскав, 25. Бутун Русия Марказ Ижроқўми: бутун замонларда Русия подшоҳлари ҳукумати томонидан Русияга олиб кетилган ҳазрат Усмон Қуръонини янадан Туркистон мусулмонларига беришга қарор берган.

(4-бет)**ҚИШЛОҚЛАРДА
(ўз мухбирларимиздан)**

Жон кириб келади.

Ўлка қишлоқларимизга жон кириб келадир. Тўрт-беш йиллик ички урушлар қишлоқларимизни ўлдирмаган бўлса ҳам, ўлдиришга яқинлаштурган экан.

Марғилон уезида Найнаво, Қоратепа, Назармаҳрам ва Яккатут деган қишлоқларда сиёсий иш билан юрдим. Уларнинг аҳволига тоғ-тош йиғлайди десак бўладир. Халқи буткул қочиб кеткан, бўш уйлар қолганлар.

Манави узул-кесил курашдан бери қишлоқларга яна жой кириб келади. Қочқан халқ яна келиб ўрунлашмоқда. Халқ руҳида катта ўзгариш бор. Босмачиларни тутиб бериш, кўрсатиб бериш каби ёрдамлар кўб. Босмачилар ҳозир қўшундан қанча кўрқса, халқнинг кетишидан ҳам шунча кўрқадир. Халқ энди босмачидан кўрқмайдир, қандай бўлса ҳам уни тугатмак истайдир.

– Шу босмачи тугасайди, бир тинчлик кунни кўрсак эди, мулла ака! Энди тугаб кетар-а? – дедилар менга.

– Босмачи бу сафар тугатилмай қомас! – дедим.

Дуо қилдилар, кўзёш тўқдилар.

Қизил чойхоналаримиз

Қизил чойхоналаримиз баъзан лик тўладир. Қишлоқ инқилоб қўмиталарининг янги хайъатлари ҳам тиришиб ишлайлар. Қишлоқларни қандай қилиб обод қилиш масаласи уларни кўб ўйлатади.

Соддадил қишлоқ ҳукуматдорлари юрт ишлари тўғрисида маслаҳат қилмоқ учун яна қизил чойхонага, яна бизга келадилар.

– Нима дейсиз-а, мулла ака? Кўпрукларни бир тузатдириб юборсак. Йўллар қатнов бўлуб қолди, – дейдилар. Нима дер эдик:

– Кўб яхши, ишламак керак! – деймиз.

Қишлоқларда қўшчи союзларига ҳам кўб аҳамият бериладир. Бу тўғрида ҳам кўб нарсалар ишланди. Ишқилиб, ўлук қишлоқларимизга жон кириб келадир. Бу кўз олдимизда.

*Н.Қодир ўғли***Фаҳмлата олиш керак**

Мен ҳам мусулмон сиёсий ишчиларидан бири. Андижон уезидаги Яккатол, Миробод, Дунқайма, Сувюлдуз, Орс қишлоқларида бўлдим. Ҳар ерда ҳам катта-кичик йиғинлар ясаб ўтказдик. Халқ яхши келди, яхши йиғилди, яхши тинглади.

Фақат халқ биздек «нотиклар»ни жуда кўб кўрган бўлса ҳам, ҳақиқатни яхшилаб тушунтира билгучиларга йўлуқмаган экан. Бу сафар мумкин қадар тушунтуруш йўлуни қарадик. Тушундилар. Тушунгандан сўнг раҳмат айтдилар.

– Гап мундай бўладир! – дедилар.

«Қўшчи» союзларига халқнинг рағбати кўтарилди. Союзга ёзилгучилар кўб, ҳатто оилалари билан ёзиладилар.

*Муҳаммад ўғли***Ҳангама: Мусулмонлашдириш**

Сарлавҳа қалтис кетди. Хайли қалтис кетди. Буни ўрусчаштирсак, мусулманизация бўладирким, эски тўра, бурунги «чиновник»лардан чиққан мустамлакачи-каланизаторларнинг кайфлари учди.

– Ҳа, мусулмонлашдириш? Бу нима деган гап? Бунга йўл бериб бўлурми? Ҳай, сергак бўл! Йўлни тўс!

«Қоч ўғлон, қоч, от босди, миллат келур!»

Ол, ҳа, қоч, ҳа!

Қандай қиласиз, мустамлакачи ўртоқ? Замон шу, шўро ҳукуматининг тутқан йўли шу. Шўро ҳукумати бор жойда ерлилашдириш, мусулмонлашдириш деган гаплар бўла берадир. Сиз қовоқ солиб, лунжингизни пастга тушурганингиз билан, шўро ҳукумати тутқан йўлидан кета берадир.

Қўйунг, кўб хафа бўлманг. Шўро ҳукумати: «Ишингизни мусулмонча юргузунг, шундай қилмасангиз тўғри келмайдир», – деб бизнинг мусулмонларга буйруқ қилса ҳам, бизлар бошимизни қашлаб ўў.. бирмунча ўйлаймиз. Қилайми, йўқми деймиз.

Бирмунча ўйлар, фол боқдиришлар, истихора қилишлардан сўнг ул буйруқни «бажо келтириш»га қарор берамиз.

Сиз мустамлакачи ўртоқ, бажо келтиришдаги ҳунарларимизни қаранг. Сизга бир мисол келтурай: Андижон инқилоб-ҳарб шўроси билан қўмитаси шаҳар маҳкамалари, идоралари, дўкон-савдохоналаридаги вивеска (унвон)ларни «мусулмончалашдириш»га қарор бериб тегишлик буйруғини чиқарди.

Бир-икки ҳафта ўткандан сўнг катта-катта, қулоч-қулоч вивескаларнинг устида қариш-қариш, вершўк-вершўк келатурган «қўшма» (илова)лар пайдо бўлди. Агар яқинга бориб дурбин билан тикилиб қарасангиз, ҳалиги «қўшма» туникаларга чизилган хатларни ўқий оласиз. Масалан: Андижоннинг марказий суратхонаси Медвед фамилиялик бир кишиники экан. Яъни суратхонанинг каттаси «Медвед» деган бир бандайи худонинг авлодидан экан. Шул ҳам вивескасини мусулмонлашдирибдир; яъни: «Центральная фотография Медвед»нинг устига мусулмон хати билан: «Марказ суратхона айиқ» деб ёзибдир.

Ана холос, бўлди кетди!

Яна бир мисол: эски шаҳарда Қатортеракнинг бошида (Инқилоб дарвозаси ёнида) бир идора пайдо бўлубдирким, мусулмонча вивескаси мана шу: «Кнйа маҳқаҳа нажолик милсар фуркур ули район Андижон эски уездний». Мен бунинг мусулмончасидан – азбаройи худо – ҳеч нарса фаҳхламадим. Ўрусчасини ўқугандан сўнг билдимким, «Андижон шаҳар атрофининг мелиса идораси» экан.

Биз ҳам «Дархон» газетига бир вивеска буйурдиқ. Бир худо ёрлақаб ўшал кўчалардан ўтуб қолсангиз, кўзингиз йўғон бир вивескага тушар; вивесканинг йўғон ўрусча хатлари устида мусулмонча ёзилган шу хатларни кўрарсиз: (Овбаз кечи «Даврчоқ» газедасинг идорасуз).

Ҳозирдан айтиб қўяйлик; ул хатларнинг маъноси мундай бўладир: (Ўзбекча «Дархон» газетасининг идораси)... Балли, отангга раҳмат, ўлма, мусулмон!

Шумғиёҳ

Билдириш

Қурбон Эргашев; Шарқ меҳнатчилари дорилфунунидан олган гувоҳномасини, 394432-сонли фирқа билетини, қўшун ишидан озод бўлганлиги тўғрисидаги қоғозни ва бошқа ҳужжатларини йўқатқан. Топқан киши бўлса, Андижон сиёсий саркотиблиги (Посекр)га топшурсун эди.

**ДАРХОН газетаси, 1923 йил 4 август 12-сон
(1-бет)**

Қочатурган жойлари йўқ

Ишчи-деҳқонлар ўрдуси ўзининг дадил ва шерларча ҳаракатлари билан босмачи тўдаларини бир-бир кетин тугатиб бормоқдадир. Меҳнаткаш, тинч деҳқон, Фарғонада бўлганидек, Бухорода ҳам тинчиб, ўз меҳнатига эга бўлуя келмақдадир. Босмачиларнинг қайси бир катта тўдаси, қачон бир оғирроқ калтак еса, дарров тоғлар орасига кириб кетиб, дам олиб ўзини ўнгламакга бошлар; бир оз орқа-олдини ростлаб олгандан сўнг тоғлар орасидан яна келиб чиқиб, яна эски қилиғини қила бошлар эди.

Шарқий Бухоро босмачиларининг бошлиқлари бўлган Анвар Пошо ўлдирилгандан кейин унинг ўрнига Салим Пошо дегани келган эди. Бу киши бизнинг қизил қўшунлар томонидан узул-кесил ҳаракат бошлангандан сўнг машҳур қўрбошилардан Очилбекка Мотчога бориб дам олиб турушқа буюрган экан. Мотчога борган босмачиларнинг умидлари катта эди; «Бу ерларга ҳеч ким кела олмайди», – деганлар эди. Локин бизнинг қизил қўшунларимиз уларнинг бу умидларини синдириб ташлади; яъни кўб қийин йўللари ўтуб бўлса ҳам Очилбекнинг адабини берди. Мотчо эли шўроларники бўлди.

Салим Пошо тўдаларининг бошқа бир бўлаги бизнинг қўшунлар томонидан сиқилгандан сўнг Авғонистонга қараб қочқан эди. Шулар тўда бориб-бориб Мотчодан ҳам ёмон, одам чиқиб бўлмайтурган жойни Қоратегиндан топиб, улар ерда жойлашқан экан. Албатта, тоғнинг энг ёмон, одам қўли тегмаган ерларига чиқиб олгандан сўнг улар «энди роҳат дам оламиз» деб ўйладилар. Локин уларнинг бу умидлари ҳам бекар кетди. Ишчи-деҳқонларнинг қизил қўшуни дадил юрак билан Қоратегинга босиб кириб, қочиб ётқан босмачиларнинг маркази бўлган Ғорим шаҳарини олди. Босмачилар тумтарақай бўлуб дарвозага қараб қочдилар. Уларнинг тоғма-тоғ юруб бориб Олойда беркинмак иташлари ҳам беҳуда гапдир. Олойда уларни қизганғучи бўлмас. Олойнинг эркесвар қирғизлари уларнинг адабларини берар.

Олой қирғизлариға бу хусусда Туркистон ҳукумати ва қўшун бош идоралари томонидан ёрдам берилур.

Қизил қўшуннинг сиқишидан қочиб борган Қости Понсотни (?) Олой қирғизлари ўртага олиб, яроғ-аслаҳасини тортиб олганлар. 10 та йигити қирғизлар қўлиға асир тушкан. Халқ босмачилардан олинган яроғларни ҳукуматга топширмоқчи бўлуб турган вақтда бу ёқдан Тўхтамаат Понсот деган қўрбоши бориб, ҳалиги яроғларни тортиб олмақчи бўлган. Халқ унинг ҳам адабини беришга яраган.

Демак, халқ ўзи босмачилиқни тамом қилиш учун тиришадир. Бу тўғрида халқнинг ўзи бизга ёрдам берадир.

Бойостон қўрбошининг йигитлари бўлса тарқалиб борадир.

27 нчи июлда бирдан 10 йигит, 15 милтиқ билан бизга ўтди. Улар, ўз қўрбошилари бўлган Ҳотамтойни боғлаб бердилар. Аҳмад полвон тоғ томонга сиқилиб бормоқда. Қозоқ бўлса Қорадарё бўйидаги қамишзорлар орасида тентирагганиб юрубдур.

Иш йўлида, уруш бизнинг фойдамизга давом этмакда. Элнинг буткул тинчланиш вақти яқин.

Қорабой

Унимлик зиёфат

Августнинг биринчи куни босмачиларга қарши узул-кесил кураш эълон қилиниш орқасида ўлканинг ҳар тарафидан шаҳаримизга меҳмон бўлуб келган ишчи ўртоқларимиз шарафига Андижоннинг маорифпарвар ёшлари томонидан бир зиёфат берилди.

Зиёфатда Фарғона музофот инқилоб-ҳарб шўроси аъзоси ва музофот инқилоб қўмитаси раиси ўртоқ Алихўжаев бошлиқ бутун масъул ишчилар ҳозир бўлундилар. Шаҳаримизнинг фирқа, шўро ва касаба уюшмалари вакиллари, маорифсевар ёшларнинг кўпи аралашдилар.

Одатий чой, нон, мева ва енгил овқатлардан сўнг шу зиёфатни чақирғувчи муташаббислар отидан муаллим Шамси Нажмий туруб, зиёфатнинг нима учун чақирилганлигини айтиб ўтди.

Ўртоқ Нажмий ўз сўзида Фарғонани тинчлатмоқ ва маориф ишларини юксалтмак учун келган ўртоқларга ёшлар отидан ташаккур билдириб, ёшлар ва ёш маорифпарварлар билан маориф ишини айлантиргувчилар ва, умуман, ҳукумат кишилари орасида бир нави англашмаслик бўлганини, унинг натижасида Андижон маорифининг сустлаганлигини айтиб ўтуб, сўзининг охирида «Шу мажлисдан сўнг орага бир самимият пайдо бўлмоғини» тилади.

Мунга қарши меҳмонлар номидан ўртоқ Чўлпон жавоб бериб, шу зиёфатни бергувчиларга аввал қуллуқ қилди. Сўнгра Андижон маориф аҳллари билан ҳукумат кишилари орасида англашмаслик бўлушига сира ишонмаганлигини, нимага десангиз, Шўролар Россияси доҳилида ҳар қандай фикр душманларининг ҳам халқни оқартириш масаласида бирлашганликларини сўзлади. Бу даъвосига далил ўлароқ ушбу мисолни кўрсатди: Туркистонда Чор ҳукумати даврида каттагина маъмур бўлган, локин инқилиб даврида туркман халқининг тарих ва одатларини текширмак, ул халқни оқартирмоқ йўли ишлаб келган бир киши миллат ишлари халқ камиссари ўртоқ Сталин билан кўрушкан. Ўртоқ Сталин ул кишини жуда очиқ юз билан қабул қилиб, сўзлашкан ва сўз орасида шундай деган:

– Сиз агар тескаричи бўлсангиз, жуда ўнг киши бўлсангиз ҳам, шу қора халқни оқартирмоқ учун маориф ишида ишлайман десангиз, биз сиз билан бирга бўламиз!

Шу мисолни кўрсаткандан сўнг ўртоқ Чўлпон мана шундай кишилар томонидан идора этилатурган бир мамлакат доҳилида маориф ишида англашмаслик сира бўлмасқа тегишлигини сўзлади.

Ундан сўнг меҳмонлар томонидан ўртоқ Алихўжаев сўз олиб, маориф аҳллари билан ҳукумат кишилари орасида англашмаслик бўлмаганлигини, агар илгари бўлса ҳам, энди бўлмаслигини айтиб, маориф фронтида ҳам, босмачилиқ фронтида бўлгандек, жиддий курашмакка, бутун масъул ишчилар номидан ваъда берадир.

Ўртоқ Алихўжаевдан сўнг қисқагина сўз айтган ҳарбия камиссари ўртоқ Чанишев ўртоқ Лениннинг «Оми кишилар сиёсатни тушунуб, мамлакатни идора этаолмаслар» деган сўзини шарҳ қилиб, «илмсиз шарафнинг озодлиғи мумкин бўлмаганлигини» гапирадир. Шундан сўнг тортилиб, зиёфат тугайдир.

Меҳмон

(2-бет)

ҲАЙИТ

(ўз мухбирларимиздан)

Арафа кун

Арафа кун саҳарлаб отряд билан талаға чиқди. Кун энди бошини чиқариб, бўшлукни ёруғлата бошлаган. Соф, тиниқ, тоза ҳаво.

Учушқан паррандалар, сайрашқан кушлар, талада ишлагали чиққан деҳқонлар, ҳаммаси ўз ишида. Яхши, чиройлиқ бир ёз эртаси.

Қишлоқ томондан карнай товуши келади. Демак, арафа! Қалин ғажам дарахтининг кўланкасида кулушуб, хушчақчақ қилиб ўлтурамиз. Бир вақт йиғи товуши эштамиз. Нима гап?

Суриштирдик. Изладик, қарадик. Деворлари йиқилган, ёввойи, чикалакзор бир боғ. Боғда бир кичкина гўр. Гўр бошида ёш бир қиз йиғлаб ўлтирадир.

Гўр Юсуф деган бир инсофлик, тўғри, ёш йигитнинг гўри. Қиз унинг синглиси. Юсуфни Бозор понсот деган қўрбоши тўрт ой бурун ўлдириб кетган. Синглиси ҳайит олдида акасини соғиниб йиғлайдир. Эртага ҳайит. Бугун арафа.

Ҳасан ўғли

Деҳқонлар билан бирга

Аҳматбек қишлоғи ҳайитни жуда ғалати қилиб ўтказди. Бу ерда намоз душанба кун ўқулди. Намоздан сўнг ўртоқ Алихониф шўролар ҳукуматининг тутқан сиёсати билан халқни танишдирди. Ундан кейин биз курс талабалари (курсантлар) халқни меҳмондорчиликқа чақирдик.

Халқ ҳаммаси бир оғиздан:

– Биз юртни тинчлатмоқ учун она қўйнидан кечиб келган меҳмон ўртоқларимиз билан

бирга ҳайит қиламиз! Биз ўшалар билан бирга бўлуб босмачилар билан ҳам кўрушамиз! – дедилар.

Биз курсантлар икки қўй, икки пут гуруч ва бошқа нарсалар ҳозирлаб, ош пиширишқа бошладиқ.

Ортиш, Полосон, Тожик, Тоштепа қишлоқларидан деҳқонлар келди. Улар ҳам узум, қовун, нон, тарбуз, гуруч олиб келдилар. Ортиш қишлоғидан келган деҳқонлар курсантларга битта қўй олиб келиб бердилар.

Зиёфатдан сўнг ўйун бошланди. Биз курсантлар ипдан сакраш, пиёда пайгак, яроғ ўйуни ва бошқа кўб ўйунларни қилиб бердик. Деҳқонлар ҳам кураш, қизиқчилик ва бошқа ҳар хил ғалати ўйунларни кўрсатдилар. Ашулла, ўйун бўлди. Шодлиқ, ўйун-кулги билан кечанинг қандай ўтканини билмай қолдиқ.

Эртаси Қизилоёқдан мусиқа келди, халқ кўб йиғилди. Карнай-сурнай бир тарафда, мусиқа бир тарафда. Қишлоқ қиёмат бўлди. Деҳқонлар бу ҳайитдан жуда хурсанд бўлуб тарқалдилар.

Ортиш қишлоғининг оқсоқоллари Бозор понсот одамларидан биттасини битта «Браунинг» топпонча билан яраштирдилар.

Ҳасан ўғли

7 йилдан бери

Назармахрам қишлоғида намоз душанба куни ўқулди. Намоздан чиққан халқ ўртоқ Хидиралиеф исмига очилган қизил чойхона олдиға тўпландилар. Бурунроқ «ҳайит куни мусиқа келди» деган гап тарқалгани учун «бу кун томошани катта қиламиз экан-да» деб деҳқонлар биттадан қовун кўтаришиб келган эканлар.

Биздан сўрадилар:

– Мулла ака, миздикан келадими?

Биз:

– Бугун келмади, эртага келса керак! – деб жавоб бердик.

Шундай бўлса ҳам, у кун тарқалмадилар. Дуторчи топдириб келиб, ўй.. хуптонгача ўйун қилишдилар. Биз бўлсақ бир неча жойда газет ўқуб, қишлоқ халқи билан суҳбат қилишдиқ.

Эртаси куни яна келишди. Чойхонамиз лиқ тўлди. Чойнак, пиёла етмайдир. Шовқун, сурон... Яна сўрадилар:

– Мусиқа келмадими, мулла ака?

– Мусиқа Аҳматбекда. Эртага келадир. Эртага ҳамманглар келинглар, катта базм қиламиз! – дедик. Хўб деб тарқалишдилар.

Эртаси куни икки арава бўлуб мусиқа келди. Ҳар хил ўйунлар бўлди. Курсантлардан яхши ўйун қилганларга соврун қилиб биттадан қовун берилди.

Ўйундан сўнг йиғин бўлди. Аҳматбекдан келган ўртоқлар дақлад қилдилар: Ўртоқ Алиеф «Қўшчилар» союзи тўғрисида, ўртоқ Ҳасаниф мактаб тўғрисида, мен ҳайит ва байрамлар тўғрисида.

Йиғиндан сўнг яна ўйун, мусиқа, ашулла, томошалар бўлди. Бир чолнинг шу гапи менга таъсир қилди:

– Мулла, 7 йилдан бери кўрмаган ҳайитни кўрдик!

Ф.Бурҳон

ШИКОЯТ ҚУТИСИ

«Ота» қаерда?

Андижон уези ва шунинг қаторида шаҳардаги биринчи даҳа мелисаларининг «отаси» (шефи) Андижон инқилоб кўмитасидир. Исмига қарасақ яхши, инқилобчи бир маҳкамидир. Локин инқилобчиларга «ота» бўлуш йўлини кўб ҳам билмайтурганға ўхшайдир. Нимага десангиз, «ота» бўлуб турган жойиға ҳеч бир назар солдими? Йўқ, мелисанинг маънавий камчиликларини биладирми? Йўқ. Мана шунинг учун айтамиким, «оталиқ» тузук-қуруқ бир жойиға қўйулгани йўқ.

Бу, албатта, яхши эмас. Моддий ёрдам мумкин бўлмас экан, маънавий ёрдам қилиб, мелисанинг маънавий дардларига даво бўлмоқ керак эди. Ҳолбуки, бир мартаба бўлсун келиб хабар олинмади.

Мелиса энг кўб илм, маълумот истайдир. Бу йўлда «ота»нинг ҳиммати лозим. «Ота»миз, қаердасан?

Д.Зубуф

Биздан ташқари

29 нчи июлда кундузи соат 2 да Асакага қарашлиқ Оқбўйра қишлоғига Асака ёш каммунистлар ячейкасининг масъул саркотиби бошлиқ 7-8 киши келишдилар. Буларнинг бу келишдан мақсадлари ташкилот қилиш бўлса керак.

Булар мана мундай иш қилдилар: тантана, дабдабалар билан тўппа-тўғри Оқбўйранинг қизил чойхонасига тушдилар. Лекин ўлтурар-ўлтурмас «буйруқ» қила бошладилар. Ячейка саркотиби ўртоқ бақирди:

– Ҳой амин, ҳой элликбоши, менга қаранг! Бизга дарров узум, оқ чой, қовун топиб келинг! Дарров! Бечора қишлоқ амалдорлари шошилиб-пишилиб югуруб кетдилар. Албатта, насиёга бўлса керак, 30 та нон, 15 қадоқ узум, 7-8 қовун топиб келинди.

Келган нарсалар ҳузур ва ҳаловат билан, албатта, бўғиздан ўтказилди. Қорин тўйди.

– Қишлоқдаги ёш йигитларни бизга йиғиб беринг! – деб элликбоши, аминларга яна буйруқ қилинди. Буйруқ дарров бажо келтурулди. Ёшлар йиғилдилар. Катта бир иш чиқар, яхши ташкилот бўлур, яхши сўзлар эшитамиз деб бир бурчакда мен ўлтурубман.

Ёшлар йиғилгандан сўнг «ташкилотчилар» сўз бошладилар. Сўзни қаранг:

– Мана, сизларни бир ҳозир ёзиб оламиз. Сизлар – ёш каммунист. Сизга ҳеч ким бир нарса дея олмайди. Яна сафар келишимизда сизга бешотар милтиқ келтириб берамиз, – дедилар.

Қишлоқ йигитлари битта-битта қочиб, тарқалиб кетдилар. Қолган 5-10 киши ҳеч нарсани англамагани ҳолда «ёш каммунист» бўлуб, дафтарга ёзилиб қолди.

Нома тамом, вассалом.

Чапан

(3-бет)

БОСМАЧИЛИҚ БИЛАН КУРАШ

Фарғонада

(штаб хабари)

Марғилон уези Олтиариқ деган жойда Кичик Қорабой тўдасидан 2 йигит, 1 мавзер, 1

бешотар, 1 барданка билан топширилди. Йигитлардан Хон Усмон дегани ўз қўрбошиси бўлган Кичик Қорабойни ўлдирган.

Асака мелисаларидан 12 киши Йўлчи ва Бўта деган икки қўрбошининг 17 йигити билан Чек деган қишлоқда беркиниб ётқанини билиб қолганлар. Босмачилар кўб бўлуб, булар оз бўлсалар ҳам, «ур, ҳа» қийқириб ҳужум қилганлар. Натижада босмачилар 20 йигит, 2 от, 1 барданка ва 1 тўппончаларидан ажралганлар. Мелиса қувалагандан сўнг босмачилар тоғ томонга қочқанлар.

31 нчи июлда Наманган уези Тўрақўрғон қишлоғида Аҳматхон мингбоши деган киши 17 йигит, 17 милтиқ, 5 тўппонча, 5 қилич, 500 ча ўқ билан бизга қўшулди.

Улар ўзлари билан бирга Дадабой қўрбошининг қозикалони бўлган Муҳаммадқул ҳожини ҳам боғлаб келдилар.

Ўзганд томонда Оқжар бўлус фуқароларининг 15 та отларини ўғрилар ҳайдаб кетканлар экан, орқасидан юборилган отряд ўғриларни Прживол уезининг чегарасида қувалаб етиб, отларни тортиб олган. Отлар эгаларига қайтарилди. 1 барданка, 1 қилич, 1 ханжар ва 2 асир бизга қолди.

Баландқайрағоч деган ерда бизнинг аскарлар Аҳмат полвонни қувалаб етдилар. Бўлган урушда Султон қўрбоши билан 7 йигити ўлдирилди; 6 йигит ярадор бўлди, бир от қўлимизга тушди.

Бухоро, Хива, Туркменистон (1 нчидан 15 нчи июлгача)

Кўб вақтлардан бери қумлар орасида жон сақлаб келган машҳур Хива босмачиси Жунайдахонга бизнинг отряд томонидан қаттиғ калтак тушурулди. Куннинг жуда ёмон иссиғлиги, сув ва озиқ-овқат камлигига қарамасдан, бизнинг аскарлар Кўҳна Урганчининг 170 чақирим жануби-ғарб томонида Жунайд тўпини йўлуқтурдилар; Жунайднинг йигитлари майда-майда бўлушуб, тарқалиб кетдилар. Бизнинг қўлимизга 445 туя юк, 280 қўй ўлжа бўлуб тушди. Душмандан 39 киши ўлдирилди.

Отряд ҳалиги ўлжаларни ва ҳам қўлимизга тушкан 75 бандини олиб Кўҳна Урганчга қайтди.

Туркменистон

Ҳожиқули тўдаси ўзи ўлгандан кейин сиёсий рангини буткул йўқотиб, фақат ўғрилиқ билан шуғулланмақдадир. Ҳожиқулининг йигитлари отлариға едирмак учун талалардан буғдойларни хом кўйича ўруб олмоқдадир.

Ғарбий Бухорода

Воҳага чиқар-чиқмас қизил қўшун томонидан тўқтовсиз қувалана турган Абдулқаҳҳор қўрбоши ҳозир қумлар орасида беркиниб юрубдур. Абдулқаҳҳор халқга у дунёда жаннат «ваъда» қилиб, яқинда англиз қўшуни келишидан «хабар» берса ҳам, халқ сира муҳаббат қилмади. Унинг йигитлари тарқалмоқдадир; унга бўйун эмагани учун, гўё ўз қўрбошиларидан Ўрмон полвонни ўлдирган эмиш, унинг номдор қўрбошиларидан Бойқаро қўрбоши Ғиждивондаги гарнизўнга келиб қўшулди; Бойқаронинг йигитлари ҳам секин-секин қўшулуб турадир.

Абдулқаҳҳор қумда юрган вақтларида ўзининг ўғрилиқ-талонлари билан халқни ўзига қарши қўзғалмоққа мажбур қилди. Абдулқаҳҳорнинг таловларидан тўйган қирғиз халқи Абдулқаҳҳордан ўзларини сақлаш ҳаракатиға тушканлар. Шундай қилиб, Ғиждивоннинг 140 қақирим шимол ёғида бўлган бир урушда қирғизлар Абдулқаҳҳорға хайли кучлик бир зарба берганлар. Унинг ўғлини ўлдирганлар. Абдулқаҳҳорни қумнинг ичига киргизмаслик учун қирғизлар қудуқларни кўмуб ташламоқдадирлар.

Абдулқаҳҳор икки ўт орасида қолди. Ғарбий Бухородаги бошқа қўрбошиларнинг кўпи ҳам Абдулқаҳҳордек қумға қочиб кетдилар. Бошқа майда-чуйдалари бўлса воҳага тарқалиб, урушмай-нетмай турадирлар. Босмачи йигитлари битта-иккита бўлуб ярашиб турадирлар.

Шарқий Бухоро

Салим Пошо кеткандан бери қўрбошилар тажрибалик бир бошлиқдан маҳрум бўлуб

қолиб, ўз бошларинигина қайғириб қолдилар. Иброҳимбек бўлса бизнинг қўшундан қўрқуб, Сон-тут кечиги орқалиқ Лақайдан қочиб, Бош деган сойнинг чап қирғоғиға ўтуб кетди. Қизил қўшуннинг орқасидан тушуб қолишидан қўрқуб ҳозирға урушмай-нетмай, беҳаракат турушга қарор берган. Унинг йигитлари қочиб битдилар. Ўзининг ёнида 5 тагина йигити бор, холос.

Хозолон-Кўлоб томонларда қизил қўшунимизнинг ҳаракати орқасида босмачилар тоғтошқа кириб беркиндилар. Босмачи йигитлари орасида бошлиқларға бўйун эгмаслик ва шўро ҳукуматиға қўшулишлиқ кўпайиб борадир.

Қочиб кеткан деҳқонлар янадан ўз қишлоқлариға қайта бошладилар. Кўб қишлоқлар ҳукуматнинг этагидан ушлаб, қизил қўшунға ҳар йўл билан ёрдам қилмоқдалар.

Кўлобдан 35 қақирим жанубда Сайид афанди тўдаси Панж дарёсига олиб борилиб қисилди ва натижада унинг тўдаси буткул йўқ қилинди. Сайид афандининг ўзи ярадор бўлуб, 4 тагина йигити билан Афғонистонга қочди.

Қоратегинда Махдум Файзуллоҳ деган қўрбоши қизил қўшуннинг боришидан қўрқуб қочмоқчи бўлуб турадир. Раҳмон додхоҳ деган қўрбоши ҳам бизнинг қўшундан қочиб Қоратегинда «паноҳ» топпоқчи. Унинг билан Махдум Файзуллоҳ ўртасиға совуқлиқ тушкан эмиш.

Умуман, Бухорода ҳам халқнинг кўнглида бир ағдарилиш бор. Халқ шўролар ҳукуматини яхши жиҳатдан таниб келади. Бухородаги босмачи тўдаларида ҳаракат йўқ. Бу сафарги узул-кесил курашнинг натижаси Бухорода ҳам очиқ кўрулмақдадир.

Қозоқбой тўдаси

Қозоқбой Фарғона қўрбошиларининг энг эски қўрбошиларидан биттасидир. Фарғонанинг Андижон ва Марғилон уезларида ул бир неча йилдан бери босмачилиқ қилиб, тинч халқни талаб, отиб, чопиб ўлдиради.

Лекин манави узул-кесил урушнинг натижасида унинг тўдаси бўшашиб, тарқалиб кетди. Ўткан бир ойнинг ичида Қозоқбой 300 лаб кишидан ажраб қолди. Ул 300 кишининг ярмидан кўпи ўз ихтиёри билан бизга топшурулди.

Ҳозирғи вақтда унинг қўл остида қолса-қолса 50 ча йигит қолди; улар ҳам ҳар бири бир бурчакда жон сақлайдир. Яроғ-аслаҳаларидан бирмунчасини қўшулган қўрбошилари билан йигитлари олиб келиб топширдилар. Улардан кўпрак яроғ-аслаҳани халқнинг ўзи топиб, кўрсатиб берди.

Қозоқбойға қарашлиқ майда қўрбошилардан Мулла Собир, Овсаркал Усмон ва бошқаларнинг ёнида фақат кўб бўлса 10-12 кишидан йигит қолди.

Қосим понсот, Холмат ва Мирза Ҳамдам тўдалари буткул йўқ қилинди. Ул қўрбошиларнинг йигитларидан бирмунчаси урушларда ўлди, бирмунчаси яроғ-аслаҳалари билан ўзлари таслим бўлдилар.

Лекин Қозоқбойнинг ўзи ҳали тебилгани йўқ. Ул нима бўлса ҳам бир нарсани «умид» қилиб, қолган-қутқан йигитларини тўплашқа тиришадир. Албатта, унинг мақсади ҳар қачон бўлса ҳам ўғурлиқ.

Узул-кесил кураш бошланди ва давом этиб турубдир. Бу кураш тинч юртнинг роҳатини бузганлардан ҳеч биттасини қолдирмасдан, халқ ҳукмига келтириб топшурғусидир.

Муҳим мажлис

Бу кун (шанба куни) 4 нчи августда кундуз соат 3 да эски шаҳар тиётри биносида Андижонда маориф ишлари хусусида катта мажлис бўладир. Бу мажлисга бутун масъул ишчилар, союз ва маориф ходимлари чақириладирлар. Бутун масъул ишчилар, союз ходимлари, маориф ишчилари ва маориф севган бутун ёшларга таклиф қилинадирким, ўшал белгуланган вақтда ҳозир бўлсунлар.

Уез-шаҳар инқилоб-ҳарб қўмитаси

(4-бет)

ҚИШЛОҚЛАРДА

(ўз мухбирларимиздан)

Энди ўйун-кулги

Оқбўйра қишлоғи ҳам кўб йилдан бери кулмаган юзини бир кулдуруб олди. 12 нчи июлда, кундузи соат 4 да Оқбўйра қишлоғига Қизилоёқдаги қўшун маҳкамасининг мусиқаси келди.

Мусиқа келгандан кейин қизил чойхона олдида йиғин чақирилиб, йиғин соат 6 да тамом бўлди. Ундан кейин кечаси соат 12 гача ўйун-кулги, базм бўлди.

Чойхона олдидаги очиқликда катта бир давра ясалиб, давранинг ўртасида оврупа-лилар билан тубжой халқ навбат билан ўйун қилишдилар. Бизнинг аскар мусиқаси ҳамма вақт чолиб турди. Тубжой халқ ҳам ўзининг дутор-танбурини топиб, қўшукчиларини ҳозирлаб, бир кўнгил очиш қилиб ўтказилди.

Ўйунда 350 қадар халқ бор, 45 лаб томошачи хотун-қиз ҳам бўлди.

Босмачилар йўқ жойларда ҳозир яна ўйун-кулги бошланди. Юрт тинчланган сари яна ҳам яхшиланиб борса керак.

Чапан

Шаҳрихон сойининг зарарлари

Шаҳрихон сойи тўрт йилдан бери қирғоқларини ағдариб келадир. Шу тўрт йилнинг ичида оқизиб кеткан экинлик ерлари 200 танобқа етадир.

16 нчи июлдан 19 нчигача (3 кун ичида) Хўжаобод томонда яна 4 таноб ерни оқизиб кетди.

Яқинда Ўшга борган вақтида ул ерларни марказ ижроқўммимизнинг раиси ўртоқ Хидиралиеф ҳам кўрди. Бу фалокатнинг олдини олишқа халқ ўзи қодир эмас. Халқни бу оғирликдан, бу ёмон балодан қутқарса фақат ҳукуматгина қутқара олур. Шунинг учун халқнинг тўрт кўзи ҳукуматда.

Ш.М.

Оқбўйра сели

Оқбўйра сойи ҳам Хўжаобод ариғини оқизиб кетиб қолди. Ул ариқдан сув ичиб келган кўб халқ сувсиз қолди. Бунда ҳам халқ ўзи ҳеч нарса қила олмайди; чунки ул ерларнинг эгалари кўпи таланган, бечора деҳқонлардир. Мунда ҳам ҳукуматдан ёрдам керак.

Ш.М.

Бошқарма

Сув зарари тўғрисида кўб хабарлар олинмоқдадир. Шундай ишларни қарайтурган «сув идораси» деган бир маҳкама бор. Ул маҳ-

камада иш биларман, чечан кишилар тўла бўладир. Гапни камрак гапириб, ишга ўтсалар, ҳалиги сув қазоларига қарши бир нарса қилинур эди.

Бошқармага хат

Ўз йўлбошчиси

5 июлдан бери босмачилар маркази бўлуб келган Хўқанд қишлоқ энди тинчиб, шўро маҳкамалари ишлай бошлади. Бирмунча сиёсий ишчилар ҳам бориб ишлашиб турубдурлар. Асли Хўқан қишлоқ, 2-3 йилдан бери Маскавда ўқуғувчи ўртоқ Эшонхон бир ҳафта муҳлат билан яқинда Хўқанд қишлоққа чиқди. Бир ҳафталик қисқа вақт орасида мазкур ўртоғимиз 5 ерда катта йиғин чақириб, халқ билан гаплашди. Халқнинг руҳига мувофик, ўз тилида, яхшилаб тушунтурулган сўзларидан халқ кўб фойдаланиб, хурсанд бўлди.

Мазкур ўртоқнинг ташаббуси билан икки ерга қизил чойхона очилди. Хайробоод қишлоғидаги эски мактаб ўрнига янги мактаб очилди. Хўқанд қишлоқда 50 кишилиқ болалар интернати очишқа ҳозирлиқ кўрулди. Яқинда у ҳам очилса керак. Тахтаси, партаси, муаллими ҳозирланди.

Эшонхон ўртоққа бу ғайратлари учун қишлоқ халқи номидан қуллуқ қиламан.

Холид ўғли

АНДИЖОНДА

Маориф ишлари

Андижон маориф назоратига қарашлиқ ҳамма муассасалар учун янги смета тузулди. Ҳозир назоратга қарашлиқ ҳамма ашё ва асбобларни дафтарга тиркаш давом этадир.

Таътил вақти бўлгани учун мактаблар назорат қилинмай турадилар. Бола уйлари эса таътил вақтларида қуллуб ишлари билан шуғулланадилар.

Таълим-тарбия қурсларида ўқушлар яхши борадир. Етишмаган мусулмон муаллимлари ўрнига оврупали муаллимлар олинди; улар тилмоч орқали ўкутуб турадилар. Курс самара бериш вазҳидан қониқарлиқдир.

Босмачилардан тозаланган Сой, Қирлиқ ва Уйлиқ даҳаларида мактаблар очилди. Мактабни очишда марказдан келган сиёсий ишчилар яхши кўмак бердилар.

Бошқармадан

Бу хабарлар маориф назоратининг ўзидан бевосита олинган хабарлардир. Бу хабарларнинг баъзилари ҳаққида бизнинг айтатурган, хотансўзларимиз бордиким, келгуси сонда босилур.

Меҳмон талабаларга зиёфат

Узул-кесил курашнинг бошидан бери Фарғонанинг ҳар томониға сочилиб, ишлаб келаётқан ўқуғучи йигитларимиз бор.

Шулардан бирмунчаси бизнинг Андижон шаҳарида ва уезида ишлаб турар эди. Таҳсил вақти келиб қолганлиғидан Маскавдаги Шарқ меҳнаткашлари дорулфунунининг Андижонда ишлаб турган талабалари шаҳаримиздан кета бошладилар. Кетар чоқда ҳукумат томонидан Андижон «шарқ» боқчаси (бурунги шаҳар боқчаси)да катта бир зиёфат берилди.

Зиёфатда ҳукумат томонидан сўзлаган кишилар дорулфунун талабаларининг қилган хизматларини санаб, уларга қуллуқ қилдилар. Мунга қарши самимий сўзлар билан талабалар жавоб бердилар. Зиёфат сўнгида талабалар ашулла айтишиб, музика чалдиришиб, хурсандлик билан тарқалиб кетдилар.

Уларнинг шу шод руҳларини, шу ўйноқ турмушларини кўруб юраги ёнган, «оҳ, мен ҳам шу талабаларнинг бири бўлсам!» деган ёш йигитларимиз кўб бўлдилар. *К.Мирза ўғли*

Талабаларни узатиш

Бурунги кун (31 нчи августда) Маскавдан келган талабаларни узатиш маросими бўлди. Уларни узатмоқ учун кундуз соат 1 да истансага ҳукумат кишиларидан бошқа 500 лаб киши чиққан эди.

Поиз жўнамасдан илгари бутун талабаларнинг расмлари олинди. Поизни музикада байналмилал маршини чолиб туруб узатилди.

Талабаларнинг кўнгиллари ўскан. Узатқучиларда ҳам улардан катта умидлар қилинганлиги кўрулар эди.

Билдиришлар

Маскав Шарқ халқлари дорулфунуни талабаси Эшонхон Бузрук ўғли мазкур дорулфунундан берилган гувоҳномасини, 2 нчи сиёсий бригададан берилган гувоҳномасини ва ҳам оиласи учун берилган 3 дона озук қоғозини йўқотқан. Бекардир.

Маскав Шарқ халқлари дорулфунуни тала-

Б.

баси Ноқиббек Аҳмат ўғли мазкур дорулфунундан берилган гувоҳномаси билан Маскав мелиса идорасидан олган озодлиқ қоғозини йўқотқан. Бекардир.

Абдулқодир Абдулвали ўғли Марғилон уези Сегаза бўлус «Қўшчилар» иттифоқидан олган аъзолик билети Асака райўн Пахта қўмитасидан олган дафтарча ва Асака райўн мелиса бошлуғидан олган 6 ойлиқ паспўртини йўқотқан. Бекардир.

Нашрга тайёрловчилар:

Р.Шамсутдинов, Ш.Қаҳҳоров

«БОСМАЧИЛАР»

Туркистон миллий кураши тарихи

Доктор Боймирза Ҳайит

VI БЎЛИМ

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ КУРАШИНИНГ ОХИРГИ ДАВРИ

*Туркистон миллий курашининг
охирги даври (1922 – 1934 йиллар)*

*1922 – 1923 йилларда миллий
курашининг ҳолати*

Рус маъмурияти Анвар Пошонинг ўлиmidан
енгил тортгандек бўлиб, унинг йўқ қилиниши
билан истиқлолчиларнинг руҳияти ҳам ёмон-

лашади деб ўйлаб, Туркистон қаршилигини тў-
лиқ синдиришга бел боғлайдилар. Совет русла-
ри сафида бўлган баъзи туркистонликлар ҳам
Анвар Пошодан кейин босмачилар ҳаракати ўз
қаршилиқ қобилиятини йўқотади деб ўйлаш-
ган. Бироқ озодлик учун курашнинг ривож
Анвар Пошонинг ўлими билан совет русларига
қаршилиқ кўрсатиш ҳеч қанақасига тўхтама-
ганлигини кўрсатади. Аксинча, Анвар Пошо
вафотидан олдин амалда қўлланилган баъзи
кураш усуллари ўз ҳолича давом эттирилади.
Анвар Пошо ўша даврда миллий курашнинг
фаол иштирокчиси, русларнинг мурасиз
душмани бўлган Бухоро Республикасининг
собик мудофаа вазири Абдулҳамид Орифни
(бошқирд) Кобул ва Ҳиндистон орқали Берлин-
га жўнатади ва бу ердаги истиқлол учун кураш-
дан мақсадни, европаликларга Туркистондаги
аҳволини тушунтириш, қолаверса, Нури Пошо
(Анвар Пошонинг укаси) билан бирга ишлаш-
ни тайинлайди. Ундан олдинроқ эса Усмон Хў-
жадан Берлинга боришини сўраган эди. Абдул-
ҳамид Ориф 1922 йил 5 июлда Кобулга келади
ва Анвар Пошонинг мактубини Усмон Хўжага
топширади. Шу билан бирга, у Усмон Хўжага
Бухородаги миллий кураш ҳақида маълумот
беради, сўнгра Усмон Хўжа Берлинга эмас, бал-

ки Бухорога боришга қарор қилади. У ва унинг ҳамроҳлари 3 декабрь куни қурол-яроғ ва тиббий буюмларни олиб Кобулдан жўнаб кетади. Файзободга (Бадахшон водийсининг маркази) етиб келганларида Бадахшон ҳокими Шоҳ Маҳмудхон уларга Анвар Пошонинг шаҳид бўлганини маълум қилади. Усмон Хўжа ва унинг ҳамроҳлари Кобулга қайтиб келадилар.

Анвар Пошонинг вафоти билан бухоролик истиқлол курашчилари янги муаммога дуч келдилар. Маъмурият қўмондонлик ҳуқуқини кимга бериш кераклигини ҳал қилиши керак эди. Маълумки, Усмон Хўжа, Али Ризо (Анвар Пошонинг ноиби ва озодлик курашининг Амударё чизиги қўмондони) ва Анвар Пошонинг энг яқин қуролдоши Ҳожи Сомий 1922 йилнинг 10 апрелидан бери Кобулда эди. Абдулҳамид Ориф 1922 йил 5 июнда бу гуруҳга қўшилади. Кобулдаги Бухоро миллий маъмурияти, хусусан, Усмон Хўжа 1922 йил август ойи ўрталаарида Анвар Пошо ўрнига Ҳожи Сомийга Пошо унвонини беради. Сомий Пошо ва Абдулҳамид Ориф 25 августда Шарқий Бухоро (Дарбоз)га етиб келишади. Сомий дастлаб Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор, Фузайл Махдум, Эшон Султон, Жунайидхон каби озодлик кураши саркардалари ва Шермуҳаммадбек каби Фарғона водийси қўрбошиларининг ишончини қозонишга ҳаракат қилади. 1922 йилнинг ноябрида кўплаб қўрбошилар Сомий Пошони Туркистон ислом армияси (Туркистон-Бухоро-Хоразм) бош қўмондони этиб қабул қиладилар. Сомий Пошо аста-секин қизил армия бўлинмаларига қарши ҳарбий операцияларни бошқара бошлайди. Бироқ у баъзи қўрбошилар билан уруш ҳаракатларини бошқаришда муаммоларга дуч келади. Сомий Пошо, Абдулҳамид Ориф Мустафо ва Абдулқодирларни Помир вилоятидаги озодлик курашчилари позицияларини қўллаб-қувватлаш учун Шуғнонда ҳозирлантиради. Ориф ва Абдулқодир ўртасида келишмовчилик юзага келади, аммо бу келишмовчилик сабаби бугунги кунгача ойдинлашмаган. Орифнинг илтимосига кўра Сомий Пошо катта уруш тажрибасига эга бўлган қўрбоши Абдулқодирни отиб ташлайди. Эшон Султон ва Эшон Сулаймон (Эшон Султоннинг укаси) Қоратегин

ва Дарвозда руслар билан бирлашиб, Сомий Пошо қўшинларига қарши курашаётганлари ҳақида хабар келади. Бунга совет руслари томонидан истиқлолчилар етакчилари ўртасида низо уруғини сочиш тактикаси қўлланилгани сабаб бўлса керак. Бироқ Сомий Пошо ва у томонидан тайинланган суд икки ака-укани айбдор деб топади ва улар дарҳол қатл этилади. Дарвоқе, бу икки шахс ўша даврда Шарқий Бухорода (Дарбоз ва Қоратегинда) жуда машҳур икки истиқлолчи етакчи бўлганини унутмаслик керак. Дарҳақиқат, Сомий Пошо қайтиб келганида Эшон Султоннинг уйида меҳмон қилинган эди. Бу икки шахснинг қатл этилиши қўрбошилар орасида Сомий Пошога қарши ғалаён руҳини уйғотади. Эшон Султоннинг қўрбоши Шараф, Қаршидан Бўри Бектош, Дарбанддан Ниёз ва Дарбоз каби дўстлари Сомий Пошонинг бу ишига ўз муносабатини очиқ билдирадилар.

Сомий Пошонинг энг самарали курашларидан бири 1922 йил декабрь ойида Кўлоб шаҳрини қамал қилиш бўлади. Пошо қўшинлари совет русларининг Кўлоб қамалини бузиш учун 15 кун жанг қиладилар. Совет Россияси ўзининг 15-отлик полкини Сомийга қарши фронтга олиб боради. 1922 йил 22 декабрда Сомий Усмон Хўжага Кўлобдаги курашнинг натижаси ҳақида, руслар қаршилик кўрсатганлиги ҳақида хабар беради. Бу орада руслар Термиздан ёрдам оладилар. Айни дамда, Сомий Пошо ва Иброҳимбек жангчилари сони 6000 дан ортиқ эди. Бироқ улар совет аскарларига қаршилик кўрсатиш учун кучлари етарли эмаслиги сабабли аскарлари билан Вахш дарёсининг ўнг қирғоғига чекинишга мажбур бўладилар. 1923 йил февраль ойида Сомий Пошо қўшинлари ҳужумга киришадилар. Фузайл Махдум, Ашурбек (озод этилгандан кейин Кўлоб шаҳри қўмондони), Очилбек, Холбой, Малик, Турсунёр, Ҳамроқулбек ва Давронбеклар Шарқий Бухоро вилоятида, Самарқанд ва Шаҳрисабзда катта муваффақиятларга эришиб, русларни мағлуб этишади. 1923 йил охирида Соми Пошо Амударё fronti қўмондони Али Ризога русларнинг «Вахш дарёсидан Қашғаргача» (Қашғарга деган гапи нотўғри бўлса керак, аслида, «Қашғар

чегарасигача» деган эди – Б.Х.) энди ҳеч нарса қила олмасликларини, руслар унга тинчлик сулҳини таклиф қилишганини ёзади ва бу таклифни Афғонистон амирига юборади. Очил Бек (1.5.1923), Донёлбек, Усмон, Фарук ва Раиф (асли казаклардан, мусулмон бўлганидан кейин Анвар Пошо қўмондонлигида русларга қарши жанг қилган) каби тажрибали саркардалар жанг майдонларида шахид бўладилар.

Қўрбошиларнинг бир нечта мағлубиятларини ҳисобга олмаганда, умуман, 1923 йил муваффақиятли бўлади. Бундай ноаниқ шароитда Сомий Пошо ўз сафдошларига ҳам хабар бермай Туркистонни тарк этади ва 1923 йил 4 июнда Афғонистонга келади.¹ Туркистон миллий курашининг вақтинчалик тўхтатилишини ёқлаб чиқади. Унинг на ўз бўлинмаси, на бошқа қўрбошилар билан хайрлашмай кетиши бошқа раҳбарларда ҳам норозилик уйғотади. Унинг ёлғиз ўзи қабул қилган бу қарори Туркистон миллий курашига хиёнатмиди? У «Туркистон туркларининг истиқлол уруши» ниқобида паноҳ топган қочқин эдими? У умидсизликка тушиб қолганмиди? Сабаби нима бўлишидан қатъи назар, унинг курашдан кетиши маълум бир давр давомида бу курашнинг заифлашишига сабаб бўлади. Сомий Пошо 1927 йил 24 августда Туркия чегарасида турк чегара нозирлари билан қуролли тўқнашув натижасида вафот этади.²

Москва Туркистон миллий курашига қарши турли усулларни синаб кўради. Улардан бири Бухоро ва Фарғона вилоятларидаги босмачиларга қарши фронтларини махсус қўмондонлик остига бирлаштириш эди. 1922 йил 1 февралда РСФСР КП МК Сиёсий бюроси «Босмачиларга қарши курашаётган фронтларни

Бухоро ва Фарғона вилоятларида инқилобий уруш кенгаши белгилаган махсус қўмондонлик остида бирлаштириш тўғрисида» қарор қабул қилди.³ Бу қарори билан совет маъмурияти Туркистондаги миллий курашни фақат «Туркистон fronti» орқали бостира олмаслигини кўрсатди. Москва Туркистон фронтини янгиламасдан туриб иккита аксилбосмачи қўшинларда ягона тартиб ўрната олмаслигини англайди. Эндиликда Туркистон фронтининг янги вазифаси бутун Туркистонда мувофиқлаштириш ва босим ўтказиш эди.

1922 – 1923 йилларда совет ҳарбий маъмурияти ҳар доимгидек Фарғона водийси ва Хоразмга ҳужумларини кучайтиради. 1922 йил бошидан қўрбошилардан Шермуҳаммадбек, Муҳиддин, Исломуқул, Бойистон, Омон Паҳлавон, Раҳмонқул ва Исроил қизил аскарларни бир зум ҳам тинч қўймадилар. Қўрбоши Жонибек Қози 1921 йилда қизил армия билан сулҳ шартномаси тузади. Бироқ 1923 йил бошида у яна совет аскарларига ҳужум қила бошлайди. Худди шунингдек, 1921 йил бошида сулҳ шартномасини имзолаб, советлар томонидан мусулмон Фарғона ўлкаси полкининг 1-отлик ротаси қўмондони этиб тайинланган ва совет армияси бўлинмаларидаги салбий ҳолатлардан сўнг 1921 йил ноябрида советларни тарк этган қўрбоши Қорабой ҳам яна уларга қарши урушга киришади.

Туркистондаги совет маъмурияти озодлик кураши юкидан қутула олмайди. Бунинг учун у янги чоралар кўриши керак эди. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси 1922 йил 18 февралда «Фарғонада босмачиликка қарши кураш бўйича фавқулодда комиссия»ни тузади. Комиссия босмачиликни тугатиш учун ҳар қандай воситалардан фойдаланиш ҳуқуқига эга эди. 1922 йил баҳорида истиқлолчилар раҳбарлари Исломуқул, Эшмат бойбача, Мирзо Умар, Умарқул, Омон Паҳлавон, Исмоил, Нурмуҳаммадбек, Жонибек қози, Қорабой, Аҳмад Паҳлавон, Исроил, Мамат Рўзи ва Умарали ўз ҳаракатларини ва ҳужумларини кучайтирадилар. Шермуҳаммадбек 1922 йил 22 апрелда Қў-

¹ Бойсун (280). 168-бет. Иркаев (234). 387-бет: 1923 йил 15 июлда Бухорони тарк этади.

² Ҳожи Сомӣ (Пошо) Туркистонда 1915 – 1918 йиллар оралиғидаги Усмонли разведкасининг агенти сифатида яшаган. 1919 – 1922 йиллар оралиғида Россия ва Туркистонда Анвар Пошо билан ишлаган. 1922 йил августдан 1923 йилгача Бухорода Туркистон мустақиллиги учун курашда Анвар Пошо бошчилигида Бухорода ҳаракат қилади. 1923 йил августда Эронга кетиш учун Афғонистонга боради. Техрон-Бағдоддан Ҳалабга ўтади. У ердан Туркияга кўчиб ўтишни хоҳлайди, аммо чегара расмийлари томонидан Туркияга киритилмайди, тортишувлар натижасида чегара хизмати ходимлари томонидан ўлдирилади. Брискин (256). 41-бет. Ҳожининг Панж дарёсига сакраб тушган баёноти нотўғри.

³ Болтабоев Ҳ. Талабни қондирмаган инқилоб // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1991. №1. – Б.137.

қонда, Карбувада қўрбошилар билан учрашиб, кураш усуллари муҳокама қилади. Қўрбошилар техник жиҳатдан ўзларидан устун бўлган совет русларига қарши курашга рози бўлишади. Қўшинлар очдан ўлиш хавфи остида эди, отларига ем-хашак йўқ эди, лекин ҳамма нарсга қарамай, жанг майдонидан чекинмасликка аҳд қиладилар. Анвар Пошонинг Бухородаги мустақиллик учун курашда иштирок этиши Фарғонадаги қўрбошиларда янги умид учқунларини уйғотган эди. Анвар Пошо биринчи марта 1922 йил декабрь ойида Шермуҳаммадбек билан алоқага чиқади. У Шермуҳаммадбек қўмондонлиги остидаги собиқ Усмонли армияси зобитларидан бири бўлган Исмоил Ҳаққийни ўз ҳузурига таклиф қилади. Шундан сўнг Шермуҳаммадбек Исмоил Ҳаққийни қайнотаси Музаффар Мингбоши билан бирга Анвар Пошо ҳузурига юборади. Анвар Пошо 1922 йилнинг февралда Шермуҳаммадбекка мактуб йўллаб, озодлик курашидаги ғалабаларнинг умумий манзарасини тасвирлаб бериб, 1922 йил 10 апрелда Кофирниҳонда бўлиб ўтадиган истиқлолчилар қурултойига вакил юборишни сўрайди. Шермуҳаммадбек бу талабни бажара олмаса-да, укаси Рўзимуҳаммадбек қўмондонлигида Анвар Пошони қўллаб-қувватлаш учун 1000 га яқин отлиқ аскарини юборади. Унинг Анвар Пошога йўллаган мактубида шундай дейилганди: «Сизнинг олдингизга кўп жангчилар билан келмоқчи эдик, лекин рус ҳужумлари кучайгани учун шахсан сизни зиёрат қилишга кела олмадим». Совет руслари бу икки истиқлол кураши етакчиси ўртасидаги муносабатлардан жуда хавотирда эдилар, шунинг учун улар Фарғона водийсида ҳужумларини кучайтириб, икки раҳбар ўртасидаги алоқа йўлларини кесишга ҳаракат қиладилар. Маълумки, 1922 йилнинг ёзида Туркистонда 200 мингдан ортиқ совет аскарлари бор эди.¹ Бу аскарларнинг 100 мингга яқини Фарғонада эди. Совет кучлари устунлиги туфайли истиқлолчилар тинимсиз жанг қилишга мажбур бўладилар. Шермуҳаммадбек 20 минг, Омон Паҳлавон ва Раҳмонқул 8 минг жангчиси билан Сирдарё

яқинидаги Балиқчи маҳалласида, Андижон атрофида, Исроилда 4000 нафар аскар билан, Муҳитдин Олой водийсида 10 мингга яқин аскарлари билан советлар тажовузига қарши мудофаа ҳаракатларини амалга оширишган. 1922 йилнинг апрель-май ойларида Карбувада 25 кун давом этган тинимсиз кураш натижасида 3000 дан ортиқ мужоҳидлар ҳалок бўлади, 1500 нафар мужоҳид совет қўшинлари томонидан асирга олинади.

Ўша йилнинг ёзида озодлик курашчиларининг аҳволи жуда оғир эди; ўқ-дорилар етишмас, отлар учун озиқ-овқат топилмасди. Бундан ҳам ёмони, Олой водийсидаги қўмондонлардан қўрбоши Муҳиддин (қирғиз) билан Андижон атрофида ҳаракат қилаётган қўрбоши Исроил (ўзбек) ўртасида рус фитнаси натижасида қуролли кураш бошланади. Икки қўрбоши бир-бирига шафқатсизларча ҳужум қилишади. Шермуҳаммадбекнинг саъй-ҳаракатлари билан ҳам икки қўрбошини тўхтатиб бўлмайди. Албатта, бу воқеа истиқлолчиларнинг кучини заифлаштиради. Совет армияси Шермуҳаммадбек қўшинларини йўқ қилишга режали ва мақсадли ҳаракат қиларди. У Карбувада 17 кунлик мудофаа курашидан сўнг 1922 йил 15 июлда Ўзган шаҳрига етиб боради. Айнан шу шаҳарда Шермуҳаммадбек Анвар Пошодан ёрдам сўралган хат олади. Шундан сўнг Шермуҳаммадбек зудлик билан Нурмуҳаммадбек қўмондонлигида 2000 нафар мард йигитини Анвар Пошо ҳузурига жўнатади.

Шермуҳаммадбек ўзининг 5000 нафар жасур йигитлари билан жанг қилиб, Олой водийсига чекинишга мажбур бўлади. Нурмуҳаммадбек Анвар Пошо ёнига етиб боролмади ва 1922 йил 12 августда Анвар Пошонинг 4 августда шахид бўлганлиги ҳақидаги хабарни олади. Шермуҳаммадбек Олой водийсидаги жанг майдонларида 3000 аскарини йўқотгандан сўнг Нурмуҳаммадбек омон қолган 1200 аскарлари билан Қоратегин водийсидаги Аччиқ-Олма қишлоғида паноҳ топишга мажбур бўлади. Шермуҳаммадбек Қоратегин водийсидаги истиқлол учун курашнинг кўзга кўринган раҳнамоларидан бири, шунингдек, амир Фузайл Махдумдан у ерда қолишга рухсат сўрайди ва

¹ П.Ким. М.Ҳасанов. (251). 147-бет.

унга қуйидаги мактубни ёзади: «Большевиклар бор кучлари билан, ҳар қандай восита билан бизга яқинлашмоқда. Доим жанг қилишга мажбур бўлган аскарларимиз жуда чарчаган. Ҳозир Фарғона тоғлари ва Олой водийсида бўлишимиз мумкин эмас. 1700 аскарим билан Қоратегинда қолишга рухсат берсангиз, хурсанд бўламан. Сизнинг бу борадаги саховатингиз бу мусулмонларнинг ҳаётини сақлаб қолади. Жавобингизни кутаман. Аллоҳ таолонинг саломи бўлсин.

Фарғонадаги ислом аскарлари қўмондони Шермуҳаммадбек».¹

Фузайл Махдум Шермуҳаммадбекнинг хати-га жавоб ҳам бермайди. Шермуҳаммадбекнинг нияти 1923 йилнинг баҳоригача Соми Пошо қўмондонлигида Шарқий Бухорода жанг қилиб, кейин Фарғонага қайтиш эди. Лекин Фузайл Махдум Шермуҳаммадбекнинг ўз ҳудудида бўлишига рухсат бермайди.

Дорбозлик Дониёл қўрбоши Нурмуҳаммадбекка душманларча муносабатда эди. Шермуҳаммадбек Қоратегин водийсига келгунига қадар уруш ҳудудлари бўлиниб кетганлиги сабабли бу 4 та етакчининг бир-бири билан муносабатлари анча таранг эди. Соми Пошонинг илтимоси билан Фузайл Махдум Шермуҳаммадбекнинг минтақада қолишига рухсат беради. Бироқ фарғоналик истиқлолчилар у ерда ҳам тасалли топа олмайдилар, чунки ўзлари билмаган баъзи одамлар тинимсиз ҳужум қилиб уларни безовта қилади. Шермуҳаммадбек Дорбозга чекинишга мажбур бўлади. Сомий Пошо Фарғоналик истиқлолчиларнинг Бухоро ҳудудида қолишини таклиф қилган бўлса, Эшон Султон уларнинг Афғонистонга хижрат қилишларини талаб қилгандир. Шундан сўнг Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек 1922 йил сентябрида 396 нафар жасур йигитлари билан Афғонистонга жўнаб кетишади, қолган аскарлар эса Шарқий Бухорода қолиб, русларга қарши курашни давом эттирадилар. 1922 йил охирида Соми Пошо Али Ризога шундай деб ёзади: «Биз Шермуҳаммадбекни бир қанча

аскарлари билан Афғонистонга кетишга мажбур қилдик». Соми нима учун уни Афғонистонга боришга мажбур қилди деган саволга жавоб аниқ эмас.

Шермуҳаммадбек 1922 йил охирида Омонуллахон томонидан ҳурмат билан кутиб олинади. Бироқ у қочқин бўлиб яшашни истамайди ва 1923 йилда озодлик курашига ёрдам бериш учун ҳамроҳлари билан Ҳиндистонга боради. Британия ҳукумати унга Шарқий Туркистон ёки Машҳадга боришини маълум қилади. 1923 йил бошида Туркистонга, аниқроғи, Фарғонага боришга қарор қилади. Пешовар йўналиши бўйича поездга ўтиради ва чегарадан ўтганидан сўнг ҳамроҳлари билан 25 кунлик қийин тоғ йўлларини босиб ўтиб Туркистонга етиб боради. Ҳатто энг ҳаётий эҳтиёж воситалари ва қуроллардан ҳам маҳрум бўлган Шермуҳаммадбек ўз курашини қайта бошлашга замин топа олмай, 1924 йилнинг охирида Афғонистонга қайтиб, Кобулда яшайди. 1974 йилда Аданада вафот этган Шермуҳаммадбек бутун умр Туркистонга чет элдан ёрдам кўрсатиш йўлларини излайди.²

Шермуҳаммадбек Кобулдаги Туркия элчиси Фаҳри Пошо билан алоқага чиқади. Шермуҳаммадбекнинг хотираларидан маълум бўлишича, Фаҳри Пошо унинг фаолияти билан қизиққан. Фаҳри Пошонинг ўзи: «Туркистонда жуда муҳим ишларни амалга оширганингизни билдим. Бу борадаги ишларингиз ҳақида маълумот бера оласизми?» – дейди. Шермуҳаммадбек: «Фаолиятимиз ҳақида қисқача маълумот бергандан сўнг бошқаларга ҳам маълум қилиши учун ҳужжатларимни қутига солиб, унга топширдим. Бу ҳужжатлар орасида кўплаб давлат амалдорлари билан қилган ёзишмаларимиз ва бошқа ёзма ҳужжатлар бор эди. Бир ҳафтадан кейин мени элчихонага таклиф қилди ва агар рухсат берсам, бу муҳим ҳужжатларни Ғози Мустафо Камол Пошога текшириш учун юбормоқчи эканлигини айтди. Бу улуг зотнинг Туркистон истиқлол ҳаракати билан

¹ Али Бодомчи (170). 399-бет.

² Буюк Британиянинг Кобулдаги элчихонаси Шермуҳаммадбекнинг Афғонистонга келиши ҳақида дарҳол хабар беради. Telegram from Britannic Majesty's Minister of Kabul to the Secretary of Foreign Affairs, India Office. 1st March, 1923. Ex-Emir of Bukhara states that Sher Muhammed, leader of Fergana revolutionaries, arrived a few days ago at Khanabad.

қизиққанидан жуда хурсанд бўлдим. Шундай қилиб, ҳужжатларнинг Отатуркка юборилишига розилик бердим», – дейди.

Шермуҳаммадбек Отатуркка етказиш учун Фахри Пошога берган ҳужжатлар натижасини кузатиб бора олмайди. Афсуски, Туркияда айтилган ҳужжатларни топиш ва улардан ушбу тадқиқотда фойдаланиш учун олиб борган тадқиқотлар ҳеч қандай натижа бермади ва бу ҳужжатларнинг қаерда эканлиги ҳозирча маълум эмас. Шермуҳаммадбек ўз хотираларида муҳожирлар орасида ҳам муҳокама қилинган бир масалага ишора қилади. У ўз хотираларида (99-бет) шундай дейди: «Бухоро амири Франция ҳукуматига 200 миллион рубль қарз берган. Большевиклар ҳукумати Франция ҳукуматидан маблағни қайтаришни талаб қилади, аммо Франция ҳукумати рад этади. Шундан сўнг Россиянинг большевиклар ҳукумати қарз ҳақидаги ҳужжатни Бухоро амирига топширади. Амир пулни олишга ҳаракат қилади. Вазиятдан хабар топгач, Франция элчихонасига бориб, бу пуллар амирнинг шахсий пули эмаслигини, аксинча, бизнинг миллатимизники эканлигини айтдим». Элчи ундан бу илтимосини ёзма равишда билдиришини сўрайди ва орадан бир оз вақт ўтгач Франциянинг Кобулдаги элчихонасидан Францияга қарзга берилган пул Туркистон халқига тегишли эканлиги ҳақида жавоб хати келади (Қаранг: Хотиралар. 101-бет).

Шермуҳаммадбек Кобулда совет махфий хизмати назорати остида бўлади. Анвар Пошо шахид бўлгач, Агабеков Афғонистонга юборилганди. У ердаги вазифаси инглизларнинг босмачилар билан алоқасини аниқлаш ва кузатишдан иборат эди. Агабеков туркистонлик муҳожир Ҳасанбойни ўзига жосуслик қилишга кўндиради. Ҳасанбой Шермуҳаммадбекка қадамма-қадам эргашади. Агабеков Ҳасанбойга инглизларнинг босмачилик ҳаракатини қўллаб-қувватлагани ҳақидаги ҳужжатларни йиғиш вазифасини топширади. Бироқ Ҳасанбой бу борада ҳеч нарсага эриша олмайди. Агабеков Шермуҳаммадбекка Туркистонга қайтишга рухсат берилгани ва унга ҳукумат томонидан нафақа берилиши ҳақида ха-

бар етказади. Шермуҳаммадбек бу таклифни рад этади.¹

Руслар Афғонистон ҳукуматида Шермуҳаммадбек ва бошқа кўрбошиларни советларга экстрадиция қилиш учун босим ўтказади. Афғонистон босимга бўйин эгмайди, лекин совет русларининг ҳийла-найранглари ва тузоқлари натижасида Афғонистонда Шермуҳаммадбек, Нурмуҳаммадбек ва бошқа кўрбошилар ҳибсга олинади. Улар 2-жаҳон уруши охиригача (тахминан олти йил) қамоқхоналарда қоладилар. Улар урушдан кейин озод қилинади. Шермуҳаммадбек 1953 йилда Покистонга боради. 1955 йилгача у ерда қолиб, 100 га яқин истиқлолчилар билан Туркияга келиб, Аданага жойлашади.

Ҳатто Шермуҳаммадбекнинг Туркистондан ҳижрат қилишини ҳам истиқлол курашининг тугаши деб тушунмаслик керак. Аксинча, Фарғона водийсида ўз имкониятларига мос равишда курашни қатъият билан давом эттирган раҳбарлар кўп эди. Аввалгидек кўрбоши Исломқул, Эшмат бойбача, Мирзо Умар, Умарқул, Омон Паҳлавон, Баёстон, Муҳиддинбек, Шермат, Жонибек қози, Аҳмад Паҳлавон, Мамат-Рўзи, Қорабой, Исроил ва Умар Али совет бирликларига қарши жангларда қаттиқ қаршиликлар кўрсатдилар. Дарҳақиқат, совет ҳарбий маъмурияти сулҳ шартномасини тузиш учун кўрбоши Муҳиддинбек ва Исроил билан музокара олиб бориши керак эди. Муҳиддин совет қўшинлари вакиллари билан илк бор 1922 йил 24 мартда учрашади. Томонлар келиша олмайди. Шўролар Муҳиддин ва унинг тарафдорларини барча қуроолларини ташлаш шarti билан кечиришларини билдирадилар. Бироқ Муҳиддин қуролини беришдан бош тортади. У Ўш, Жалолобод ва Ўзганда жуда фаол шахс эди. Совет қўшинлари 1922 йил 10 июнда Муҳиддинга қарши шиддатли қарши ҳужумга ўтиб, Кўҳна Новқатни ўраб оладилар. 5 июлда самарали кураш олиб боришларига қарамай, Муҳиддин ва унинг кўплаб саркардалари ва жангчилари асирга олинади. У ва унинг атрофидагилар совет инқилобий суди томонидан

¹ Агабеков Г.С. ЧК за работой. – Берлин, 1931. – С.131.

ўлимга ҳукм қилинади ва 1922 йил 26 июлда қатл этилади.¹ Муҳиддиннинг мағлубияти совет қўшинларига Исроил қўрбоши қўшинларини йўқ қилиш имкониятини беради. Худди шунингдек, қўрбоши Тошмат, Тўхтасин ва Мирзо Понсод ҳам мағлуб бўлади. Бошқа бошлиқлар Давронбек ва Хонмирзо 1922 йил 2 июлда Марғилонда олиб борган жанглар натижасида шахид бўладилар. Қўрбоши Мадумар эса Марғилонда асирга олинган. Қўрбоши Каримжон, Сотиболди, Тошмат Соли каби шахслар Наманган ва Жалолобод минтақаларида ўзлари ва отларига 25 кундан бери озиқ-овқат топа олмаганлари учун очликдан касалга чалиниб, курашдан воз кечишга мажбур бўлади. 1922 йил 20 июндан 4 июлгача бўлган тўқнашувлар натижасида совет қўшинлари Қўрғонтепа атрофида Турсунҳалил, Холбек Ҳаққул ва Жўлан Хўжа Ҳақназарни қўлга олади. Совет маъмурияти истиқлолчиларга қарши қўрилган ҳар бир чорани маъқуллади. Шу нуқтаи назардан, масалан, 1922 йил 13 июлда Фарғона водийсидаги босмачилар тарафдорларини гаровга олишни қонунийлаштириш тўғрисида янги қарор қабул қилинди. Шунингдек, июль ойида Россия Компартияси

¹ Муҳиддин (Муитдин Усмон Али улу) қўрбоши ва унинг курашлари ҳақида совет манбаларида аралаш ва баъзан нотўғри маълумотлар келтирилган. Поляков (181, 84-бет) шундай дейди: «Қизил армия бўлинмалари 1922 йил 10 июнда ҳужумни бошлаб, 5 июлгача Муҳиддин тўдасига барҳам бердилар. Тўда бошлиғи асирга олинади. У ва унинг ўринбосари Қамчи Темирбой 7 нафар саркардаси билан 1922 йил сентябрь ойида Ўшдаги «Ҳазрат» масжидида ўлимга ҳукм қилинган. Зевелов (131, 135-бет) Муҳиддин 1922 йилгача курашни ғалабалар билан давом эттирганини қайд этади. Совет ҳарбий раҳбарияти ва Туркистон совет ҳукумати (Атабаев, Дадабаев ва Бурнашев) у билан сулҳ тузиш учун 1922 йил 3 ой (март-май) музокараларни давом эттирдилар. Сулҳ музокаралари натижа бермади. Қўшинлари мағлубиятга учрагач, 1922 йил сентябрда асирга олинади. 1922 йил сентябрда Совет ҳарбий трибунали уни ва 8 нафар командирини ўлимга ҳукм қилади. Туркистон Компартиясининг котиби Назир Тўракулов жамоа прокурори бўлади. Бу киши Совет-Россия давлат прокурорининг ўз қабиласининг жанговар қўмондони (Тўракул ва Муҳиддин қирғиз қабиласидан эди) ва унинг саркардаларига ўлим жазоси тайинлаш ҳақидаги талабини қўллаб-қувватлаган. Жантуаров (138, 205-бет)нинг ёзишича, Муҳиддин урушдан кейин 1920 йил сентябрь-октябрь ойларида асирга олинган. Унинг қўлга олинишида совет жосуси М.Базарбоевнинг ҳам ҳиссаси бор, чунки у Муҳиддиннинг қароргоҳини ўрганган. Келдиев Т. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР (1918 – 1924 гг.). – Ташкент, 1957. – С.116. 1922 йил 27 октябрда асирга олинди, ўлимга ҳукм қилинган. Поляков (175, 86 – 87-бетлар)нинг ёзишича, 1922 йил сентябрда ўлимга ҳукм қилинган. 1922 йил 13 августда Туркистон Компартияси Марказий Комитети уни суд маҳкамасига олиб чиқиш зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилди ва 1922 йил 26 августда 8 қўмондони билан бирга осиб ўлдирилди.

Марказий Комитети Марказий Осиё бюроси қошида босмачиликка қарши кураш бўйича махсус комиссия тузилади. Комиссиянинг вазифаси тубдан чоралар кўриш орқали советлар ҳудудида босмачиликни йўқ қилиш эди. 1922 йил 21 августда Россия Компартияси Марказий Комитети ҳеч қандай шароитда қўрбошилар билан тинчлик шартномаси тузмаслик ва уларга қарши «энг самарали чоралар» кўриш ҳақида қарор қабул қилади. Қолаверса, май ойидаёқ Россия Компартияси МК Туркистон бюроси

«1. Маҳаллий органлар босмачилар билан ҳеч қандай шартнома тузмайди, лекин яхши тайёрланган лойиҳалар тақдим этилиши мумкин.

2. Маҳаллий органлар музокараларга шотилмайдилар, аммо мулойимлик билан ҳеч қандай мажбуриятларни олмайдилар» деган қарор қабул қилади.

Худди шунингдек, қўрбошилар билан олиб бориладиган музокараларда деҳқон ва ҳунармандларни советлар томонига жалб қилиб, улар орқали таъсир ўтказиш ҳақида ҳам қарор қабул қилинади. 1922 йил баҳорида Россия Компартияси МК Туркистон бюроси ва Туркистон Компартияси Марказий Комитети Ижроия бюроси таркибига Русанов (Совет махфий разведкаси вакили – ГПУ), Печерский (Туркистон вакили, Фронт инқилобий ҳарбий кенгаши) ва Эшонхўжаев (Туркистон Коммунистик партияси МК вакили)дан иборат босмачиликка қарши курашда янги чора-тадбирлар ишлаб чиқишни мақсад қилган гуруҳ тузилади. Комиссия максимал 60 кишидан иборат қирғин гуруҳларини тузади. Бу жамоалар истиқлол кураши қаршилигини синдиришда жуда самарали бўлади. Бундан ташқари, жанговар ҳаракатларда фойдаланиладиган самолётлар сони кўпайтирилади. Совет самолётлари қуруқлик қўшинларига мустақиллик учун курашувчи қўшинлар штаб-квартирасини, тоғли ва ўрмонли ҳудудлардаги босмачиларнинг яширин бошпаналари ва марказларини бомбардимон қилишда катта ёрдам кўрсатади.

1922 – 1923 йилларда Фарғона водийсидаги курашда қўрбоши Исломуқул, Аҳмад Паҳлавон, Қозоқбой, Омон Паҳлавонлар кўпроқ кўзга кў-

ринган бўлса, Мулла Хўжа, Абдуллабек, Ғойиб Понсод каби қўрбошилар совет қўшинларига қарши курашдан воз кечишга мажбур бўладилар. Қўрбошилар ўртасидаги баъзи келишмовчиликлар шўроларга ёрдам беради: Масалан, Ислонқул билан Мадали (Ислонқул қўмондонларидан бири бўлган) ўртасидаги келишмовчилик кейинчалик қуроли курашга айланиб, Ислонқулга қарши фаол амалиётлар уюштирган шўроларга имконият яратади. 1922 йилда совет қўшинлари Фарғона водийсида 50 га яқин қўрбошини ўлдиради. Машҳур қўрбоши Омон Паҳлавон 1922 йил охири ва 1923 йил бошида мағлубиятга учрайди. 1920 йилда 2000 жангчиси бўлган бу қўрбошининг 1923 йилда атиги 40 та йигитигина тирик қолган эди. 1923 йил апрель ойида унинг ўзи оғир жараланади, қўрбоши Ёқуббек мусулмон қишлоғида уни уйига таклиф қилади. Омон Паҳлавон ва унинг дўстлари 1923 йил 5 майда қишлоққа етиб келишади. Меҳмонларга зиёфат берилгач, улар дам олишади. Омон Паҳлавон ухлаётганда темир занжирлар билан боғланган. Бу ишда Юсуфбек ва Аҳметхонларнинг (улар Қўқоннинг сўнгги хони амакилари) ҳам катта ҳиссалари бор эди. Ёқуббек Омон Паҳлавонни совет қўмондонларига топшириш эвазига амнистия қилинишини талаб этади. Бироқ советлар Ёқуббекни Омон Паҳлавонни шартсиз топшириш ҳақида огоҳлантирадилар. Бу музокаралар олиб борилиши биланоқ совет ҳарбий қисмлари Ёқуббек, Юсуфбек ва Аҳмадхон қўшинларига ҳужум қилиб, катта талафотлар етказишади. Шундан сўнг улар Намангандаги совет ҳарбий маъмуриятига қўрбоши Бойистонга қарши советлар билан жанг қилмоқчи эканликларини маълум қиладилар. Советлар бу таклифни рад этадилар ва бу виждонсизларнинг барчасини ўзларининг йигитлари билан бирга битта қолдирмай ўлдирадилар. Оғир жараланган ва боғланган Омон Паҳлавон советлар томонидан ҳибсга олинади. Совет маъмурияти 1923 йил 31 майда Омон Паҳлавонни Наманган инқилобий судига топширишга қарор қилади. Судни гўё кўргазмали судга айлантириш керак эди. Ҳарбий судья Омон Паҳлавондан: «Сиз қанча русни ўлдирдингиз?» – деб сўрайди. У ўлдирган рус-

ларнинг сонини билмаслигини, аммо бу унинг сочлари сонига тенг эканлигини айтиши мумкинлигини билдиради. Унинг ноиби Маҳкам қўрбоши ва Сангин 1923 йил 13 июнда ўлимга ҳукм қилинади¹ ва ўша куни Наманган боғида омма олдидида қатл этилади.²

Фарғона водийсидаги истиқлолчилар 1922 – 1923 йилларда Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятларида, бир томондан, кучайган ҳарбий босим остида, иккинчи томондан, фавқулодда махсус отрядларнинг террорчилик ҳаракатлари остида катта қийинчиликларни бошдан кечирадилар. Миллий курашнинг йўқотишлари анча юқори эди. Масалан, 1922 йил 1 ноябрдан 1923 йил 20 апрелгача 99 нафар қўрбоши ва 3171 нафар жасур истиқлолчилар советларга асирликка тушади.³ Бошқа томондан, қўрбошилардан Қозоқбой, Аҳмад Паҳлавон, Бўрибой, Нурмат Мингбоши, Бойистон, Манас ва бошқалар совет қўшинларига қарши курашларини узлуксиз давом эттирадилар. Совет ҳарбий маъмурияти ҳар қандай ҳолатда ҳам Фарғона водийсидаги озодлик курашини тўхтатишга аҳд қилади. 1923 йил октябрга келиб советларга асир тушган қўрбошилар сони 183 нафарга етади. Яна 1923 йил октябрда Фарғонадаги инқилобий ҳарбий кенгаш юқорида тилга олинган қўрбошиларни судларга топшириш бўйича эксперт бўлиб хизмат қилган комиссия тузади. Турор Рисқул, Лисовск ва Кандибиндан иборат комиссия 183 қўрбошининг ҳаммасини ҳарбий судга юборади ва

¹ Турсунов (52). 54-бет.

² Б.Ҳайит. «Омон Паҳлавон ва Сангин қўрбоши ўлимга ҳукм қилинган куни отам мени ўзи билан олиб, шаҳар бозорига кетди. Бозордагилар ҳаяжон билан гаплашишарди. Отам тушдан кейин истироҳат боғига боради ва катта бино олдидида кўп одамларни кутиб турганини кўради. Бу бино суд жойлашган бино эди. Дадам кўлимдан ушлаб турган бўлса ҳам, бирга бинога кирганимизда ҳарбий судья қарорни ўқиётган эди. Кейин одамлар катта зални тарк этишди. Бино олдидида столлар ўрнатилди. Омон Паҳлавон ва яна 8 нафар айбланувчи ўлим трибуналари остида саф тортдилар. Дадам кўлимдан ушлаб, тезда у ердан олиб кетди. Мен дадамдан сўрадим: «Нима учун ҳамма одамлар ўша ерда қолган экан, биз кетдик?» Отам жавоб берди: «Сиз буни кўриш учун жуда ёшсиз. Одамлар дорга осилганини кўрмайсизми? Улар Ислон (Ислонбод) омон қолиши учун курашдилар». Мен сўрадим: «Ислонбод нима?» У: «Бу ҳақда кейин билиб оласиз», – деди. Кейин бир дўконга бориб, менга нон ва ширинликлар сотиб олди. Ва биз яна бозорга қайтдик. Бу воқеани ҳеч қачон унутолмадим, чунки биринчи марта ҳаётимда кўллари кишанланган одамларни кўрдим».

³ Шомағдиев (58). 280-бет.

уларнинг ишларини судларда намоёишкоро-на кўриб чиқишга қарор қилади.

1922 йилнинг охиригача кўплаб қўрбошилар Зарафшон ва Қашқадарё водийларида муваффақиятли ҳарбий операциялар ўтказди. Улар орасида Самарқанд яқинида Очилбек ва Самарқанд вилоятида Баҳромбек (у ҳам Ҳамроқул қўрбоши билан жанг қилган) бор эди. Шунингдек, ҳожи Абдулқодирнинг Самарқанд Ургутида, Маъмур Ниёзбек (1922 йилгача Жиззахнинг милиция бошлиғи бўлган, кейин босмачиларга ёрдам бера бошлаган ва нихоят 1922 йил 11 майда советларга қарши очиқ кураш олиб борган), Туроб (Ниёзбек билан 1922 йилгача Коммунистик партия органлари ва совет махфий разведкасида ишлаган ва босмачи сафига қўшилган), жиззахлик Мулла Ҳамроқул, Ҳамидбек, Абдулмажидбек, Саид Аҳмадхон, Асрорхон (охирги 4 киши Мачо беклигидан эди), Мулла Абдулқаҳҳор ва Саббарқул каби шахслар ҳам курашни давом эттирадилар.

1922 – 1923 йилларда Жунайидхон ва унинг истиқлолчилари Хоразмда курашни давом эттирадилар. Совет қўшинлари Жунайидхоннинг курашидан лол қолади. 1923 йил ўртала-рида Жунайидхон Қорақум чўлини, Қўнғирот, Хўжайли ва Илияли шаҳарларини ўз тасарруфига олади.

Жунайидхон, қўрбоши Ағажон, Мадраҳимбой ва Оллоҳназар қўшинлари билан 1923 йил декабрида Тошҳовуз, Илияли, Кўҳна Урганч, Янги Урганч ва Ғазовот шаҳарларини озод қилгандан сўнг Хива шаҳри атрофида тўпла-нишади.

1922 йил 22 октябрда Туркистон fronti қўмондони Фарғона ва Самарқанд вилоятлари-да босмачиларга қарши урушда маслаҳатчи (аслида, мувофиқлаштирувчи бўлинма) вази-фасини бажарадиган бўлинма ташкил этиш тўғрисида буйруқ беради. Бўлимнинг вази-фаси босмачиларга қарши кўрилатган чора-тад-бирлар тўғрисида доимий равишда мутасадди идораларни хабардор қилиш ва фаолиятни му-вофиқлаштиришдан иборат эди. Аҳмат Хўжа Обурдан қишлоғидан туриб ҳукмронлик қил-ган Мачо водийси ўша пайтда озод эди. Аҳмат Хўжа Ўратепа ҳукмдорининг ўғли Давронбек

билан бирга собиқ Ҳисор ҳукмдори Нусратшоҳ-ни ўз томонига таклиф қилади.

Шу пайтгача Мачо водийсидаги истиқлол-чилар совет аскарларига водийга кириш им-кониятини бермаган эдилар. Холбўта қўрбо-ши Ўратепа ва Жиззах истиқлолчиларининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжларини қонди-рад эди. Яна Мачода қўрбоши Асрорхон, Тўрабек ва Мирза Юсуф ўз фаолиятларини давом этти-радилар. Пиёнкентдан келган совет аскарлари 1922 йил 26 декабрда Заробод ва Дардар қиш-лоқларини эгаллаб, Мачо водийсига кириш йўлларини ўз назоратига оладилар. Қаттиқ ку-рашлардан сўнг Холбўта 10 декабрда Ўратепага чекинишга мажбур бўлади. Совет қўшинлари 32-отлиқ бригадани Холбўта қаршисидаги Ўра-тепага жангга киритишади. Тўқнашув 3 кун да-вом этади (1922 йил 10 – 12 декабрь). Эҳтимол, рус қўшинлари катта йўқотишларга учраган-дир, чунки 32-отлиқ бригадани қўллаб-қувват-лаш учун руслар қизил армиянинг 4- ва 5-полк-ларини ҳам жангга олиб келишганди. Холбўта Мачо водийсига чекиниш учун Ўратепани тарк этишга мажбур бўлади. Мачо водийсидаги ис-тиқлолчилар Пиёнкент шаҳрига ҳужум қили-шади. Совет қўшинлари (32-отлиқлар брига-да-си ва 4- ва 5-полклар) ўзларини ҳимоя қилишга мажбур бўлишади.

1923 йил баҳорида Туркистон fronti қўмондони Шарқий Бухородаги босмачиларни ва Мачо беклигини йўқ қилиш бўйича мувофиқ-лаштириш режасини ишлаб чиқади. Бу режага кўра Мачо водийси қўлга киритилгач, Фузайл Махдум назорати остидаги Қоратегинга қарши амалиётлар уюштирила бошлайди. Туркистон fronti қўмондони 13-пиёдалар полкига Мачо беклигига бостириб киришни буюради. Шун-дан сўнг 4-пиёда дивизиясининг 13-полк қўмон-дони операцияни бошлаш тўғрисида буйруқ беради. Совет қўшинлари уч қисмга бўлинади. Истиқлолчилар тўлиқ жиҳозланган қизил ар-мия аскарларидан ўзини ҳимоя қилишга урин-ган бўлсалар-да, тинимсиз ҳужумни қайтариш-га кучлари етмайди. 1923 йил 2 апрелда совет аскарлари Мачо беклигининг маркази бўлган катта Обурдан қишлоғини босиб олдилар ва истиқлолчилар раҳбарлари (Саид Аҳмат Хўжа,

Асрорхон, Холбўта) доимий мудофаа позициясига чекинишга мажбур бўлдилар. Ниҳоят 1923 йил 9 апрель жангидан сўнг Аҳмат Хўжа ва Холбўта бутунлай Фарғонага чекинишади. Асрорхон ўз йигитлари билан бирга Водил қишлоғида совет қўшинларининг ўтиш йўлларини ёпиш учун қолади. У 9 апрель куни икки укаси ва йигитлари билан қишлоқда асирга олинди ва дарҳол қатл этилади.

Мачо беклиги босқинидан кейин советлар ҳукмронлигини кенгайтириш мақсадида инқилобий қўмита тузилади. Совет ҳокимияти 1923 йилнинг декабрида Самарқанд вилоятида «Асрорхон, Эшонхон, Бузургхўжа ва Мустафоқул қўмондонлигидаги Мачо беклиги учун уруш натижасида бутунлай вайрон бўлгани, ҳозир эса Баҳром, Холбўта, Очилдай, Қоракўлбек, Зиёуддин, Шаҳриёр, Абдулаҳат, Норқўзи Кобул, Тўхтамиш, Бўри ва бошқалар тирик эмаслигини эълон қилади».¹

Мачо водийсини босиб олгандан сўнг совет ҳарбий маъмурияти ўз ҳужумларини Қоратегин водийсини эгаллашга қаратади. Бу йўналишда 1923 йил 23 июнда Қоратегин экспедиция армияси тузилади. Экспедиция армияси қўмондони Э.Н.Шевцов Қоратегиннинг беги Фузайл Махдумнинг 1500 дан ортиқ мужоҳидлари бўлганлигини маълум қилади. Операциядан мақсад, биринчи навбатда, Қоратегин маркази бўлган Гарм шаҳрини эгаллаш эди.

Тахминан бир ой давом этган жанглар натижасида совет қўшинлари 1923 йил 23 июлда шаҳарни эгаллаб олишлари мумкин эди. Фузайл Махдум Балжувонга чекинади. Совет қўшинлари Дарбоз томон юрадилар, тўқнашувларда ғалаба қозонадилар ва 1923 йил 11 августда Дарбоз маркази бўлган Қалъаи Ҳумбни эгаллашга муваффақ бўладилар. 1923 йил 12 августда Балжувонда совет қўшинлари билан Фузайл Махдум қўшинлари ўртасида шиддатли тўқнашув бошланади. Бу жангда Фузайл Махдум оғир яраланиб, унинг 28 аскари шаҳид бўлади. Мах-

думнинг ўзида Афғонистонга қочишдан бошқа чора қолмайди.

Совет қўшинлари баъзи соҳаларда муваффақиятга эришдилар. Бироқ бу уларнинг озодлик учун кураш юкидан халос бўлганлигини англатмасди. Совет манбаларида Туркистонни қайта босиб олиш (советлар «қутқарув» деб иддао қилишади) умуман осон иш эмаслиги қатъий таъкидланади. Россия Коммунистик партияси Марказий Комитети Сиёсий бюроси озодлик учун курашни қандай тугатиш тўғрисида доимо режалар ишлаб чиқар эди. Совет маъмурияти Шарқий Бухородаги босмачилик ҳаракатини ўзининг Афғонистон сиёсатига жиддий таҳдид деб билади. Бинобарин, миллий қаршилик Афғонистондаги рус большевикларига қарши кучайиб бораётган антипартиявий ҳаракатга айланиб боради. Шундай қилиб, Москва Шарқий Бухорода, айниқса, қаттиқроқ ва кучлироқ амалиётларни амалга оширишга қарор қилади. Шу нуқтаи назардан, 1923 йил 10 июнда Россия Коммунистик партияси Марказий Комитети Сиёсий бюроси қуйидаги қарорларни қабул қилади:

- Шарқий Бухорода босмачиликка қарши курашда ягона марказлашган бошқарув механизмини йўлга қўйиш мақсадида Инқилобий ҳарбий кенгашни тузиш;

- Ҳарбий трибунални Инқилобий ҳарбий кенгашга бўйсундириш;

- Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан қизил аскарларнинг Шарқий Бухородаги эҳтиёжлари ўз вақтида қондирилишини ўз зиммасига олиш.

Бу чора-тадбирлар советларнинг Туркистондаги махфий разведка бошқармаси бошлиғи Петерс томонидан таклиф қилинган эди. Петерснинг босмачиларнинг ҳозирги ҳолати ҳақидаги маълумоти таянган ҳолда Москва таклифларни дарҳол қабул қилади.

Туркистон fronti ўз ичида босмачиларга қарши кураш учун махсус фронт тузган эди. Босмачи fronti деб ҳам аталадиган бу фронт 1922 йил 7 апрелда Туркистон фронтдан ажралиб чиқади. Босмачи fronti қўмондони армия қўмондони каби катта ваколатга эга эди. Босмачи fronti Инқилобий ҳарбий кен-

¹ Мачо водийсида мужоҳидлар ва совет қўшинлари ўртасидаги жанглар ҳақида кўпроқ маълумот олиш учун қаранг: Абдулхаев Р. Разгром контрреволюционного очага в Матче и упрочнение Советской власти в верховьях Зерафшана (Осень 1922 – Весна 1923) // Известия Академии Наук Тажикской ССР. Отделение общественных наук. – Душанбе, 1969. №1 (55). – С.17 – 25.

гашнинг раиси этиб Бухоро Республикаси бош вазири Файзулла Хўжа тайинланади. 1922 йил 13 мартда Россия Компартияси Марказий Комитети Сиёсий бюроси Бухорога қўшинларни кучайтириш учун отликлар бригадасини юбориш тўғрисида қарор қабул қилади. Бундан ташқари, рус қуролли кучлари бош қўмондонни Каменев зудлик билан ҳарбий амалиётлар ўтаётган ҳудудга бориш тўғрисида буйруқ олади. Каменев Туркистонга келади ва воқеа жойида истиқлолчиларга қарши уруш ҳолати ҳақида маълумот тўплайди. 1923 йил 15 майда Босмачи фронти Инқилобий ҳарбий кенгаши номини 13-корпуснинг Инқилобий ҳарбий кенгашига ўзгартирди.¹

Туркистон фронти ҳарбий инқилобий суди томонидан 1922 йил 26 октябрда мустақил деб талқин қилинган Бухоро Республикаси фуқаролари бўлган босмачилар устидан суд кўрилгани ҳайратланарли воқеадир. Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати (Раҳбари Порсо Хўжа, бош вазир Файзулла Хўжа) 1923 йил 14 декабрда ГПУ (Государственное Политическое Управление – Чека) – Давлат Сиёсий Бошқармасининг ваколатли вакиллари билан олиб борилган музокаралар натижасида ГПУга «Инқилоб муҳолифларига ва бошқаларга қарши курашиш учун» Бухоро Халқ Республикасида амалда бошқарув ҳуқуқини бериш тўғрисида келишув имзоланган эди.

13-корпус қўмондонни П.А.Павлов Шарқий Бухоронинг ягона ҳукмдори сифатида 1923 йил 19 августда жанг майдонларида қуролланган ёки асирга тушган барча босмачиларни отиб ташлашни буюрган бўлса-да, Шарқий Бухорода қаршилиқ кўрсатиш тўхтовсиз давом этади. Совет ҳарбий маъмурияти 1923 йил апрель ойида Мелкумов бошчилигидаги 1-Туркистон махсус бригадасини Иброҳимбекка қарши урушга киритади. Ушбу махсус бригада 1923 йил 9 апрелда Лақай ҳудудида 3 та полк, Кўлоб ҳудудида 6-махсус пиёдалар бригадаси, 3-бригада (2 полкдан иборат) ва Балжувонда 2-отлиқ дивизиядан фойдаланган ҳолда ҳаракат қилган.²

¹ Ишанов А. Роль Компартии и Советского правительства в создании национальной государственности узбекского народа. – Ташкент, 1978. – С.162.

² Мелькумов (233). 167-бет.

Қизил армиянинг тобора кучайиб бораётган ҳарбий операциялари Иброҳимбек, Асадулла, Элбоши, Бобожон ва бошқаларнинг қатъиятли саъй-ҳаракатларига путур етказа олмайди. Масалан, Иброҳимбек 1923 йил 8 августда 800 га яқин жасур йигитлари билан Лақай водийсидаги Бешбулоқ қишлоғига ҳужум уюштирган эди. Ушбу бўлинмага қарши советларнинг 3-полки юборилади. Иброҳимбек урушда ютқазади, лекин ҳеч нарсага қарамай, курашини давом эттиради. Натижаларга эришиш борасида томонлар ўртасида яна бир ҳал қилувчи тўқнашув 1923 йил 20 августда Қизил Қалъа қишлоғида бўлиб ўтади. Тўқнашув натижасида ҳеч бир томон мутлақ ғалаба қозонмаган бўлса-да, Иброҳимбекнинг Лақай водийсидаги Сангтут ҳудудига чекиниши ва қўшинларини Раҳмон Додхо қўшинлари билан бирлаштириши аҳамиятлидир. Кейинроқ Ўрта Қайнар қишлоғидаги совет бўлинмасини 5000 нафар йигит билан қуршаб оладилар. Икки кун давом этган жангда кўрбоши Эгамбердининг вазифаси совет дивизиясининг чекинишига тўсқинлик қилиш эди. Бироқ совет дивизияси қуршовни бузиб қутулишга муваффақ бўлади. Бу жангда Эгамбердининг 228 нафар жангчиси ҳалок бўлади. Яна 25 сентябрь куни бўлиб ўтган тўқнашувда Иброҳимбек ўзининг 5000 аскарини йўқотади. 30 сентябрда жанг майдонидан чекинишга мажбур бўлган Иброҳимбек Ҳисор шаҳри атрофидан қўним топади.

1923 йил 23 октябрда Туркистон фронти қўмондонлиги Россия бош қўмондонини номига дивизияси Қоратегин, Дарбоз, Вахш дарёси чап томонида ва Лақайда 11-отлиқ дивизия, 6-отлиқ бригада ва 3-пиёдалар ҳарбий ҳаракатларга шай ҳолатдалиги ҳақида телеграмма йўллади. 1923 йил октябрь ойида кўрбоши Иброҳимбек қўшинлари Ҳисор водийсида бўлиб, совет қўшинлари унга шиддатли ҳужум уюштирадилар. Хуррамбек бу курашда фаол одамлардан бири эди. У ва унинг 400 отлиқ аскарлари Ҳисор шаҳри атрофида советлар билан қўл жангига киришади. 1923 йил 21 октябрда Иброҳимбек Санчик қишлоғида совет қўшинларини Сариосиёдан 15 – 18 км узоқликда ўраб олади ва қўшинларга ҳужум қила бошлайди. Ҳақи-

кий рус агенти Раҳмон Ҳасан қуршаб олинган советларнинг аҳволини энг яқин разведка марказига етказди. Дарҳол чора кўрган 1-отлик бригада Иброҳимбекни 23 октябрь куни катта йўқотишлар билан жанг майдонини тарк этишга мажбур қилади. Совет қўшинлари 1923 йил 22 октябрдаги жангда 800 отлик, 720 пиеда аскар ва 21 пулемёт билан қатнашадилар. Иброҳимбекнинг 3800 га яқин отликлари ва 6 та пулемёти бор эди. Шарқий Бухородаги истиқлолчилар катта талафотларга учрайди. Советларнинг иддао қилишича, Шарқий Бухорода 1923 йил 15 декабрда 6103 совет аскарига қарши 1425 та босмачи бўлган.

Қизил армия босмачилардан ҳам аскарлар, ҳам қурол-яроғлар жиҳатидан катта устунликка эга бўлса-да, уларни бўйсундиrolмагач, совет маъмурияти босмачиларга қарши ислом уламоларини жалб этишга ҳаракат қилади. Шу нуқтаи назардан, советларнинг Лақайдаги инқилобий ҳарбий кўмитаси 1923 йил 25 декабрда Ёвонда оммавий йиғилиш ўтказиб, унга Лақай қабилаларининг бошлиқлари ва муллаларини таклиф этади. Йиғилишда фақат битта савол муҳокама қилинади: «Ислом дини совет ҳукмронлигини қонунийлаштирадими ва босмачиларни ислом ҳимоячиси сифатида кўриш мумкинми?» Учрашув эрталаб соат 8 дан 18 гача давом этади. Йиғилишда гўё Қуръондан илҳом олган баъзи муллалар Қуръонни бузиб фикр билдирадилар: «Золим ҳукмронлик ва ҳукмлар Оллоҳ тарафидан йўқ қилинади. Кейин янги ҳокимият шаклланади. Совет ҳукмронлиги Оллоҳ томонидан ўрнатилган. Бу ҳукмронлик адолатли ҳукмронликдир. Босмачилар тўдалари совет ҳукмронлигига қарши курашаётгани боис бу уларнинг Оллоҳнинг иродасига ва ислом динига қарши эканлигини билдиради... Йиғилишда халқ оммасига босмачиларга қарши қўзғалиш ва қаршилик кўрсатиш вазифаси юклатилади».¹

Бу қарордан кейин Иброҳимбек ўз ҳаракатини Оллоҳга ва исломга қарши деб билган барча муллаларни ўлдиришга қарор қилади. Бу қарорни амалга ошириш учун кўрбоши Аса-

дуллоҳ, Эгамберди ва Раҳмон Додхога Вахш дарёсининг ўнг чизигида олға силжиб, озодлик курашига қарши муллаларнинг тарғиботига қарши туришни буюради. Бироқ совет қўшинлари кўрбошиларнинг дарёдан ўтишига имкон бермайди.

Ғарбий ва Марказий Бухорода халқ орасида «Нурота тоғлари подшоҳи» номи билан машҳур бўлган Мулла Абдулқаҳҳор, Ҳамроқулбек Саббарқул ва Давронбеклар 1925 йилгача муваффақиятли ҳаракатлар уюштирадилар.

Совет ҳарбий маъмуриятининг шафқатсизлиги натижасида кучайган озодлик кураши

Маълумки, қизил армия 1921 йилгача рус оқ гвардиячиларига қарши 3 та фронтда ғалаба қозонган. Лекин, аввал айтиб ўтганимиздек, Туркистон фронтини ташкил қилган бўлса ҳам, Туркистон мустақиллик учун курашини тўхтата олмайди. Ҳатто бу факт ҳам фуқаролар уруши (руслар ўртасидаги) ва Туркистондаги қуролли кураш ўртасидаги фарқни кўрсатади. Руслар Туркистонда худди Россиянинг бир ҳудудида бўлгандек иш тутадилар. Улар Туркистон муслмонларининг урф-одатлари ва жанговар азмидан беҳабар эдилар. Улар Туркистонда совет тузуми бўлган коммунизмни шафқатсиз ва кескин усуллар, қурол кучи билан ёйиш орқали Россия ҳукмронлигини ўрнатмоқчи эдилар. Совет рус армияси ва унинг бошқа барча тузилмалари Туркистонда ёт мафкура ўрнатишдан кўра Россиянинг хомашё эҳтиёжларини қондирадиган ҳукмронликни таъминлашга интилишади. Совет манбаларида айтилишича, совет маъмурияти ўз тазйиқларини кучайтиргани сари Туркистон халқининг мустақилликка интилиши кучайиб, алангаланаетгани кўриниб турарди. Туркистон Совет Республикаси Халқ Комиссарлари Советининг 1922 йил 18 июлда бўлиб ўтган IV қурултойида Қайғусиз Отабоевнинг маърузаси ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Қурултой ҳайъати раиси Абдулла Раҳимбоев: «Ўртоқлар, мажлис очилди. Коммунистик партиядан бўлмаган барча аъзолар стеног-

¹ Иркаев (234). 434-бет.

рафлардан ташқари зални тарк этишади. Бизнинг кун тартибимиз – босмачилик. Сўз ўртоқ Отабоевга».

Отабоев: «Ўртоқлар, бизнинг Туркистонда ҳатто Шарқда бўлаётган босмачилик ҳозир катта юк бўлиб қолди. Фарғонада бошланди, лекин тарқатиб бўлмагани учун Самарқандни, Сурхондарё ва Туркистоннинг катта қисмини камраб олди. Сўнгги 4 йилдаги хатти-ҳаракатларимиз ўша ҳудудларда истиқомат қилаётган маҳаллий халқнинг асрлар давомида турмуш тарзига айланган урф-одат ва анъаналарига зид бўлди. Бу ҳақиқатни кўра олмаслигимиз бизнинг айбимиздир. Бу хато чегарадош мамлакатлардаги етакчилик ролимизни ҳам заифлаштирди. Хатоларимизни тушуниш, шу билан бирга, Фарғонадаги хато ва қонунбузарликларни фош этиш учун биз билан чегарадош давлатлардаги муносабатимизга назар солмоқчиман. Масалан, Эрондаги инқилобий ҳаракатларни олайлик. Биласизми, биз 20-йилларда муваффақиятга эришганмиз. Бизнинг қўшинларимиз Каспий денгизи атрофида оқ гвардиячиларни мағлуб этишга муваффақ бўлгач, уларни таъқиб қилиш учун Энзел эгаллаб олинган. Ўша пайтда бизнинг «Британия империализмига қарши уруш» шиоримиз йиллар давомида инглизлар эксплуатацияси остида бўлган форс халқида катта хайрихоҳликни пайдо қилди. Биз курашни давом эттирар эканмиз, аксинча, буюк форс инқилобчиси Кучукхон (у Гилондаги аксилимпериалистик ҳаракат раҳбари, Эрон раҳбарларидан бири – Б.Ҳ.) билан боғланиб, инглизлар Хуросонга бостириб кирганидан кейин Машҳадни тарк этишга мажбур қилдик. Биз бирдан коммунист эканлигимизни эсладик ва хон сулоласидан бўлган одам билан қандай бирга бўламиз деб ўзимизга савол бердик. Кейинчалик биз унинг ағдарилганини айтдик, лекин биз ҳам Кучукхонга яқин бўлган қўшинларни қўллаб-қувватламоқчи эдик. Кучукхон бундай қилмади. Бизга қарши қўшин тузди, лекин биз Эронни тарк этишга мажбур бўлдик, шунинг учун Эрондаги барча меҳнатимиз ва ютуқларимиз бекор кетди.

Эрондаги вазиятни биладиганлар у ерда ҳукм сураётган чексиз қашшоқлик, ақидапа-

растлик, халқ реакцияси ва уюшмаган Эрон ишчилар синфи туфайли синфий тафовутлар ҳақида гапиришнинг нақадар бемаъни эканлигини билади.

Хивада қилган ишларимиздан ҳеч қандай натижа ололмадик. Ўзингизга маълумки, Октябрь инқилобидан кейин биз Хивани, нима бўлишидан қатъи назар, инқилобчи қилишга қарор қилдик. У ерда хонлар даврида бош вазирлик қилган Жунайидхонга дуч келдик. Биз сулоланинг пойтахти Хивани эгаллаб, хон сулоласини ҳибсга олдик, лекин узоқ вақт давомида Жунайидхонни тийиб тура олмадик. Эҳтимол, бирон-бир тасодифий воқеа бизга ёрдам бермаганида, у билан узоқроқ шуғулланишимиз керак бўларди. Биз бошқа туркман бошлиқлари Ғулом Али ва Қўшмамед билан Жунайидхонга қарши жанг қилиш тўғрисида шартнома туздик ва бу икки қабила ўртасида уруш бошлашга муваффақ бўлганимиздан сўнг қизил армиямиз фақат Ғулом Али ва Қўшмамед ёрдами билан Жунайидхонни енгишга муваффақ бўлди.

Аммо бу ғалабадан сўнг биз Хивани умуман билмаслигимизни англаб етдик ва ўзимиз ожизлик туфайли вазиятни тушуниш ўрнига ғазабланган кўр товуклардек ҳаракат қила бошладик.

Мен бу ўринда бундай ҳолатларни батафсил баён қилмайман, лекин Хивада узоқ йиллардан буён, айниқса, сув ресурсларидан фойдаланиш туфайли бир-бирига душман бўлиб келган ёвмут ва ўзбек халқлари борлиги ҳақида гапирмоқчиман. Ўзбеклар сув манбаларининг бошида бўлганлари учун сувдан тўғридан-тўғри фойдаланишлари мумкин эди, ёвмутлар эса дарёнинг пастки қисмида ўзларига қолган қолдиқ сувдан фойдаланишлари керак эди. Бу адолатсиз тақсимлаш ва алмашиш аллақачон йиллар давомида улкан ишончсизлик, жанжал ва қуроли тўқнашувларнинг манбаи бўлиб келган. Қайта тузилган ҳукуматнинг (Хивада) Вазирлар Кенгашида бу эски адоватлар доимий равишда юзага келарди.

Туркман Ғулом Али ва Қўшмамед бўлган Вазирлар Кенгашида бу икки шахсга қарши фитна уюштирила бошланди. Бу икки шахс ватанга

хиёнатда айбланиб, инқилобга тайёрланаётгани айтилди. Афсуски, федерациянинг (Россия Совет Республикалари Социалистик Федерацияси – Папоров) ваколатли вакиллари ўртоқ Шакиров ва Малушевлар ҳам бу фитналарга тушиб қолишди. Шундан сўнг Жунайидхонни йўқ қилишда бизга катта ёрдам берган Ғулом Али ва Қўшмамедни барча аскарлари билан бирга йўқ қилишга қарор қилинди. Бунга эришиш учун эса унга зудлик билан Хивага келиб, барча йигитлари билан яширин йўллар орқали Бухорога ҳужум қилишлари кераклиги хабар қилинади. Бу масала юзасидан ўзим аъзо бўлган навбатдан ташқари судга тақдим этилган ҳужжатлар билан танишиш имконига эга бўлдим. Ҳеч иккиланмай йигитлари билан Хивага келганларида Ғулом Али ва Қўшмамед ўзлари учун ажратилган дам олиш жойларида дам оладилар. Ўша кечаси қизил гвардиячиларимиз Қўшмамедга ҳужум қилиб, уни ҳибсга олишди ва йигитларнинг қурол-яроғларини тортиб олишди. Ҳибсга олинганидан бир неча соат ўтгач яқин дўстлари билан бирга боши кесиб ташланди. Ғулом Али қочишга муваффақ бўлди.

Ғулом Алининг қочиб кетгани билинганча, уни жазолаш учун бўлинма тузилади ва таъқиб пайтида бу бўлинма кўплаб қишлоқларни вайрон қилади.

Бунини эшитган ёвмут аҳли аёллари, болалари билан бирга 1000 верст (км) йўл босиб, от, туя, қорамоллар билан Туркменистон (ўша пайтда Туркменистон деган жой йўқ эди – Б.Ҳ.) орқали Каспий денгизига етиб келишди ва Эронда тўхташди.

Бу воқеалар бизнинг нодонлигимизни кўрсатади. Ижтимоий кучларни, улар ўртасидаги муносабатларни тушунмадик. Бундай ҳаракат қилиш орқали нимага эришдик?

- 1) ёвмутлардан бутунлай воз кечиш;
- 2) Жунайидхонни йўқ қилиш, босмачиларнинг пайдо бўлиши;
- 3) бутун туркман халқининг қоралаши ва нафратига сазовор бўлдик.

Энди, ўртоқлар, келинг, Бухорони бир кўриб чиқайлик. Биз у ердаги вазиятни тушунмаямиз. Қизил армиямиз билан деярли бутун Бухорони босиб олдик ва 2 йиллик ҳукмронлигимиз

натижасида бутун бухороликларни совет ҳукмронлигига қарши кўтардик.

Мен яқинда Бухорода бўлиб, халқ кўзголининг сабаби узоқни кўра олмайдиган сиёсатимизда эканини аниқладим. Бу ерда мисол сифатида жуда муҳим характерли фактни эслатиб ўтмоқчиман. Тарғиботчилар Бухородаги инқилобнинг маъносини тушунтирар эканлар, бизнинг инқилобимизни бошқалардан ажратиб турадиган жиҳати сифатида у нафақат амирга, балки Худога ҳам қарши эканини уқтирадилар. Бу сўзлар дин улуғланган, диний тамойиллар ҳаётнинг барча жабҳаларида қўлланилган, халқи жуда диндор бўлган Бухорода айтилган. Биз, табиийки, бундай муносабат билан халқни ўзимизга қарши кўзғатдик.

Ҳозирда ярашув сиёсати олиб борилмоқда. Шу нуқтаи назардан, масалан, қозилик (қозикалон) идораси қайта тикланмоқда ва диний вақфларни қайтариш билан бирга бошқа шунга ўхшаш чора-тадбирлар кўриб чиқилмоқда.

Ана шундай чора-тадбирлардан сўнг халқ ҳозирда босмачиларни йўқ қилишга кўмаклашмоқда ва шу тариқа Бухорода босмачиликка қарши иш ниҳоясига етмоқда (ҳақиқатда шундаймиди? – Б.Ҳ.)

Қўшни республикалардаги фаолиятимизни қисқача санаб ўтгандан сўнг энди Фарғонадаги фаолиятимизга тўхталиб ўтмоқчиман. Маҳаллий халқ билан узоқ вақт алоқада бўлмаган руслар темир йўл қурилиши орқали Фарғонага совет ҳукмронлигини олиб келдилар. Фарғонага совет ҳукмронлиги келганидан сўнг дарҳол уюштирилган мусулмон зиёлилари уламолар билан биргаликда Мусулмон аскарлар ва деҳқонлар (деҳқон) қурултойини туздилар (Қурултой мусулмон аскарлари ва деҳқонларининг эмас, Туркистон мусулмонларининг қурултойидир – Б.Ҳ.). Бу қурултойда Мухтор Туркистон Республикаси ҳукумати сайланди. Ҳукумат барча талончилар ва ўғриларга амнистия эълон қилди ва уларни Фарғонада тузилган миллий армия сафига қўшишни таклиф қилди (Мухторият Туркистон ҳукуматида миллий армия бўлмаган ва ҳеч кимни армияга таклиф қилмаган – Б.Ҳ.). Чор ҳукумати томонидан сургун қилинган ва инқилобдан кейин қайтиб келган собиқ

ўғри ва талончи Эргаш ҳам ҳукуматда хизмат қилган. Унга қўрбоши унвони берилди.

Совет ҳокимияти шаҳарни қамал қилган бу қароқчиларни тарқатиб юбориш учун ўртоқ Перфилев қўмондонлигида отряд юборди. Мухторият ҳукумати барча мусулмонларни ислом, миллий суверенитет ва мухторият ҳукуматини ҳимоя қилиш учун миллий армия сафига қўшилишга чақираётган эди. Дарҳақиқат, бу чақирувга қулоқ солиб қишлоқлардан Қўқон шаҳрига белкурак, болта, ов милтиғи билан келганлар бор эди. Жанг 3 кун давом этди. Шу билан бирга, ҳукуматда ишлайдиганлар, жумладан, Эргаш ҳам қочиб кетди. Қўқон шаҳри қўлга олинаётганда у ерга ёрдамга ошиққан қишлоқ аҳли бор эди ва энг кўп жабр кўрганлар ҳам улар эди. Аксарият тадбиркорларга нисбатан куч ишлатилди. Маҳаллий тадбиркорларнинг барчаси ўлдирилган ва уларнинг мол-мулки темир йўл вагонларида ташилган. Ташиш имкони бўлмаган қолган товарлар ёқиб юборилган. Халқ талон-торож қилинди. Шаҳар вайрон бўлди.

Ана шундай катта зулмга дучор бўлган Фарғона халқи большевиклар тарафдорларининг талончи, қароқчи, худога қарши эканлигига ишонган.

Автономия ғояси бутунлай йўқ қилингандан сўнг совет қурилиши бошланди. Советларни ишчи-деҳқонлар ва қизил гвардиячилар деб аташган. Маҳаллий аҳоли орасида ишчилар йўқ эди ва совет ҳокимияти узоқ вақт давомида халқдан ажралиб турди. Бундай нохуш вазиятни ўша пайтда чор ҳукумати даврида фронт ортида қўйилган маҳаллий меҳнаткашларгина «қутқариб қолган».

Маълумки, 1916 йилда маҳаллий халқнинг фронтга юборилиши Самарқанд ва Ёттисув вилоятларида бирмунча кўзғолонлар бўлишига имкон берди. Фарғонада кўзғолон бўлмаган. Бу ердаги халқ орасида кўп бўлган ўғрилар, қиморбозлар, ишсизларни пул эвазига фронтга қатнашишга кўндирдилар (Тўғри эмас – Б.Ҳ.). Бир йил фронтда хизмат қилиб, «ҳақиқий меҳнаткаш» бўлиб ватанига қайтиб, у ерда шўролар қўлига ишга жойлашдилар. Ана шундай воқеалар орқали Фарғонада советлар ҳукмронлиги мустаҳкамланди.

У ерда бизнинг сиёсатимиз қандай амалга оширилди? «Эски дунёни йўқ қил, буржуазияни йўқ қил» деган шиоримиз шундай амалга оширилди: «Эски дунё» деганда барча масжид ва мадрасаларни тушуниб, ҳаммасини ёпиб қўйдик, қози ва уламоларни қамоққа олдик. Марғилондаги совет ҳукмронлиги вакилининг динга қарши кураши мусулмонлар муқаддас деб билган Қуръонни ёқиш билан амалга оширилди. Андижондаги масжид совет-мусулмон қўшинларининг қароргоҳига айлантирилиб, у ердаги ёшлар билан ғайриинсоний жинсий алоқалар ўрнатилди.

Бизнинг аскарларимиз масжидларга ҳужум қилиб, сажда қилаётган эшонлар (дин файласуфи – Б.Ҳ.) ва уламоларга бомба ташлар эди. Бунинг натижасида барча уламо ва эшонлар босмачи сафига ўтдилар.

Биз маҳаллий бойларга европалик буржуазиядек муносабатда бўлдик, уларни ҳибсга олдик, қамоқхоналарда сақладик, сўнг уларни солиқ деган нарсга билан озод қилдик. Бу орада Ленинга қилинган суиқасддан сўнг Фарғонадаги бойлар зулмга учраганини ҳам унутмаслик керак. Улар «Сизлар Ленинни ўлдиргансизлар» деган айблов билан ҳибсга олинган. Хўжалик фаолиятимизга келсак, ўзингизга маълумки, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик ривожланган Фарғона коммуна деб эълон қилинган эди. Янги тартибни жорий қилиш орқали барча йирик ерлар ва корхоналар, ҳатто кичик корхоналар ҳам миллийлаштирилди. Натижада кўплаб ишчилар ишсиз қолди, бир бўлак нонга муҳтож бўлди.

Инқилобнинг дастлабки босқичларида Фарғона вилоятининг иқтисодида, сиёсатида ва ташкилотидеда чинакам турғунлик юзага келди, пахта заводларининг аксарияти ёпилди. Албатта, бу ишдан бўшатишган кадрларнинг барчаси босмачилар сафига ўтиб кетган.

Юқорида қайд этилган чора-тадбирлар билан бир қаторда қизил армиядаги одамлар ва уларнинг отлиқларини мажбурий меҳнатга жалб қилиш ва бутун аҳоли учун мажбурий меҳнат амалиёти жорий этилганини унутмаслик керак. Бу барча амалиётлар билан бир қаторда нон бизда монополияга ўтказилди ва ишлаб чиқарилган

озик-овқат бизга топширилди. Натижада бутун халқ деҳқонлари, ишчилари, ҳунармандлари билан совет тузуми ва тартибига қарши кўтарилиб, босмачилар сафига қўшилди.

Дастлаб бир ҳовуч безорилардан ташкил топган босмачиликка янги иштирокчиларнинг қўшилиши сиёсий мазмун берди. *Аниқ айтиш керакки, 1919 – 1920 йилларда Фарғонада содир бўлган воқеанинг илдизи бандитизм ёки зулм эмас, аксинча, халқ қўзғолони эди.*

Биз 4 йил давомида ҳаракат характери ни тўғри идрок эта олмадик; бу чинакам қўзғолон бўлса-да, биз бу ҳаракатни ҳамisha босмачилик деб таърифлаб келганмиз. Босмачиликнинг маъноси бандитизмдир ва бу нотўғри талқин туфайли муаммони ҳал қилишда доимо нотўғри қадамлар қўйилган. Биз бу 4 йиллик ривожланиш жараёнида ҳаракатни зарарсизлантира олмадик.

Совет ҳукумати кун сайин кенгайиб бораётган қўзғолонни ҳис қилар экан, айниқса, катта шаҳарларда мужоҳидларга қарши ҳарбий қудратини оширди. Қизил армия бўлинмаларимиз битта қўмондон қўмондонлиги остида эмас, аксинча, ҳар бир қўмондон ўз ҳудудида босмачилар билан жанг қиларди. Дашноқлар қизил армия бўлинмаларининг кўп қисмини ташкил этган, улар маҳаллий халқ билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ва келиб чиқиши бўйича тарихан душман бўлган. Арманлар савдогар бўлганлари учун маҳаллий халқ билан рақобатлашган. Бу ерда биз жуда катта душманлик бўлган арман қўшинларини босмачиларга қарши курашга мажбур қилдик ва улар бизнинг ҳужумларимизга жавоб беришди, чунки ўша пайтда босмачилар кучли эди.

Маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қувватланган босмачилар кўплаб тўқнашувларда ғалаба қозонишган. Маҳаллий аҳоли орасидан хизмат қилаётганлар босмачиларга қарши давом этаётган талон-торож ва таъкибларга қарши чиқишлари учун йиллар керак бўлди.¹

¹ Қизил армиянинг биринчи бўлинмалари фақат дашноқлардан (арманлардан) иборат бўлганлиги ҳақидаги даъво фактлар билан тасдиқланмайди. Арман миллатига мансуб қизил гвардиячилар рус миллатига қараганда оз сонли эдилар, аммо дашноқлардан совет ҳукмронлигининг шафқатсиз тасвири учун туркистонликларга қарши фойдаланилган.

...² Айтмоқчиманки, биз босмачини олов ва қилич билан йўқ қилишимиз мумкин деб ўйлаймиз. Шу мақсадда босмачилар томонидан «заҳарланган» (маъноси забт этилган – Б.Ҳ.) катта-кичик қишлоқлар аёвсиз вайрон қилинган. Натижада халқ совет ҳукмронлигидан бутунлай узоқлашди. Фарғонанинг тўлиқ босиб олиниши ҳам бу шароитда бизга фойда бермади. Фарғонада жойлашган доимий 30 минг аскаримиздан ташқари барча йирик қишлоқларни қизил гвардия гарнизонлари эгаллаб олган эди. Одамларнинг бизга муносабати душманлик эди. Босмачилар қишлоқларни гарнизонлардан озод қилишга муваффақ бўлдилар ва биз каттароқ қишлоқлардан қўшинларимизни олиб чиқишга мажбур бўлдик.

Фарғонани юқоридан пастгача супуриш учун махсус бригадалар юборилди. Босмачилар бу ҳолатдан халос бўлиб, элақдан тўкилган сувдек бригадалардан қутулишди. Ўзларининг тўқнашувлари натижасида тажрибасини оширган босмачилар бизнинг хатоларимиздан сабоқ олдилар ва жуда кенг разведка тармоғини ривожлантирдилар, шу билан бизнинг қўшинларимиз ҳарбий операциялари ҳақида ўз вақтида ва аниқ маълумот олдилар. Олинган разведка маълумотларига кўра, тўқнашувлардан соғ-саломат қутулишга муваффақ бўлган босмачилар чаққон отлари билан ҳар тарафга тарқала олди. Қўшинларимиз ҳаракатига кўра улар дарҳол қурол-яроғларини яшириб, халқ билан аралашиб кетишди, бизни ёғ ва озиқ-овқат билан кутиб олишганидан сўнг ҳудудни тарк этишимиздан олдин орқамиздан ўқ узишди. Бизнинг қўшинларимиз тез-тез 20 – 30 км масофада босмачиларни кузатиб боришган, аммо далалардаги ўсимликлар зич бўлгани учун уларнинг шахсини аниқлашнинг иложи бўлмаган.

Бундай воқеалар қизил гвардиячиларни қийнагани сабабли улар кўпинча ҳимоясиз, бегуноҳ аҳолини йўқ қилиш орқали уларнинг ғазабини қўзғатдилар. Қўмондонлар ва қизил гвардиячиларда ҳамма одамлар босмачи эди деган фикр ҳукмронлик қила бошлади.

² Бурчакдаги 3 нукта (...) асл нашр этилган ҳужжатда ҳам мавжуд. Эҳтимол, бу ерда бошқа фикрлар ҳам бўлгандир.

Шу нуқтаи назардан, жазо сиёсати амалга оширилди. Гаровга олишнинг узоқ даври бор эди, бу амалиёт шу қадар бўрттирилганки, Фарғонада гаровга олинганларнинг кўплиги сабабли уларни ушлаб туриш учун жой йўқ эди. Гаровга олинганларнинг оммавий отилиши ҳам босмачиларни тўхтата олмади. Орадан кўп ўтмай маҳаллий аҳоли орасидан Фарғонадаги босмачилар билан алоқада бўлганлиги сабабли гумон қилинмаган бирорта ҳам амалдор қолмади.

Ниҳоят бизнинг барча жазолаш сиёсатимиз босмачиларга қарши курашда барча босмачиларни белгилаш тартибига ўтди. Шу мақсадда маҳаллий Чека ташкилотлари маҳаллий аҳолини текширишга киришдилар. Маҳаллий инқилобий қўмиталар ўзлари ва уларга хайрихоҳ бўлганлар отиб кетилишини билиб, босмачиларнинг ёлғон, уйдирма рўйхатларини бердилар. Ушбу рўйхатлар катта реакцияларга сабаб бўлди. Босмачиларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган одамлар ҳибсга олинди.

Худди шу даврда Туркистон fronti штаби армия аҳволини яхшилаш учун бир қатор чора-тадбирларни амалга оширди. Армия ичида катта тузатишлар қилинди; Фарғонадан дашноқлар қувиб чиқарилди, қўшиндан кераксиз унсурлар четлаштирилди, қатъий тартиб-интизом ўрнатилди. Қўмондонлар ягона бошқарув остида тўпланган. Бу орада Коммунистик партия халқни ҳамжиҳатликка, ҳамкорликка чорлаб, катта кампания бошлади.

Урушдан чарчаган фарғоналиклар юзага келган вазиятдан чиқиш йўлини излаб, босмачиларнинг бошлиғи бўлган қўрбошиларга катта тазйиқ ўтказиб, советлар ҳукмронлигини маъқуллаб, таклифларини қабул қилдилар. Ниҳоят 1921 йил август ойида Фарғонада босмачилар расман совет ҳукмронлигига мурожаат қилиб, диний, иқтисодий ва сиёсий масалалар бўйича музокаралар олиб бориш учун сулҳ таклиф қиладилар. Мажбурий шарт сифатида уларнинг талаблари шариатни эркин қўллаш, масжид, мадраса ва мактаблар очиш, қозилик лавозимини тиклаш, вақфларни қайта тиклаш, диний бошқарувни тиклаш, бозорларда эркинлик, деҳқон ва ҳунармандларнинг ўз ишлари-

да мустақиллиги кабилар эди (Босмачи маъмуриятининг асосий вазифаси бўлган миллий озодлик, маълумки, умуман тилга олинмайди – Б.Ҳ.).

Музокараларда барча бегуноҳ одамлар иштирок этдилар ва босмачиларнинг талаблари халқники билан бир хил эканлигига шубҳа йўқ эди (Ҳақиқий эмас – Б.Ҳ.).

Биз босмачилар томонидан илгари сурилган барча таклифларни рад этдик, гарчи улар биз учун жуда қулай бўлса ҳам. Бу имкониятдан унумли фойдаланишга мажбур бўлдик, чунки бизда кўнгил тинчлиги, халқ билан тинч-отувлик билан катта муваффақиятларга эришиш имконияти бор эди. Агар биз сулҳ музокараларини мантиқий бир шаклда ва бу вазиятга етакчиликни қўлга олган ҳолда давом эттирсак, шак-шубҳасиз, босмачилар ўртасида бўлиниш ва тарқоқлик бўлар эди.

Бироқ иккита муҳим ўзгариш бор эди. Катта таъсирга эга бўлган бошлиқлардан бири Бойтуман 40 нафар йигити билан биринчи бўлиб таслим бўлади. Бойтуман ва унинг йигитлари, амнистия ваъда қилинган бўлса ҳам, қамоққа олинди. Советлар сафига келган қўрбошиларнинг иккинчи гуруҳини Фарғона гуруҳлари командири ўртоқ Зиновьев отиб ташлади.

Бу икки воқеа бизни яна оммадан узоқлаштирди. Шундай қилиб, босмачилар яна куч тўплай бошлади. Бироқ келишувлар бизга яна устунлик берди. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси сўнгги ойларда қабул қилган фармони билан халқнинг хоҳиш-истакларини инобатга олиб «эҳтиёжларга сиёсий жавоб бериш» номи остида меҳнаткашларимиз учун янгича қурилишнинг бошловчиси бўлди. Бу эҳтиёжларни қондириш ҳаракати билан шариат судлари яна озод қилинди, вақф мулклари қайтарилди, мадраса ва мактаблар қайта очилди.

Бу сиёсий ёндашув халқнинг нормал шароитда яхши иқтисодий ҳаёт кечиришига имкон берадиган янги иқтисодий сиёсатга ҳам мос эди. Бу табиий равишда халқнинг совет ҳукмронлигига бўлган муносабатига таъсир қилди. Аста-секин барча маънавият пешволари Ҳожимат Эшон бошчилигида босмачиларни тарк этишди. Руҳонийларнинг Фарғона халқи-

га «Авлиё» номи билан машҳур бўлган Ҳожимат Эшон ва унинг кўплаб шогирдлари совет ҳукмронлигини маъқуллаб, уларнинг тарафидан олишлари ҳақидаги даъвати тинчликсевар халқ томонидан жуда ижобий баҳоланди. Худди шу даврда Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси янги баёнот чиқариб, таслим бўлган ҳар бир қўрбоши ва босмачининг кечирилиши ва шахси ҳимояга олиниб, мулкига тегмаслик ҳақида хабар берди.

Шунда халқ босмачи раҳбарларини совет ҳукмронлигига бўйсунтиришга мажбур қилди. Бу воқеа халқ билан босмачилар ўртасида чуқур ихтилофларни келтириб чиқарди, ҳатто баъзи вилоятларда босмачилар тўдаларининг халқ томонидан йўқ қилиниши кузатилди. Халқ энди босмачиларни боқийдан бош тортди, бунинг устига, босмачилар тизимли равишда халқни таъқиб этиб, молларини талон-торож қилишди. Халқ вакиллари совет ҳукуматига мурожаат этиб, улардан ўзларини босмачилардан ҳимоя қилишни илтимос қилдилар. Қишлоқлардан гарнизонларни қизил гвардиячилар хизматида оммавий равишда тайёрлаб беришлари ҳақида таклиф тушаётган эди. Улар ҳатто бу гарнизонларни озик-овқат билан таъминлашни таклиф қилишди. Бироқ советлар халқнинг илтимосига жавоб бера олмадилар. Чунки Фарғонадаги қўшинларнинг кўпчилигида зотан етарлича аскар йўқ эди. Гарнизон қилинган қишлоқларнинг баъзиларида халқ билан тартибсизликлар бўлиб, халқ уларнинг устидан шикоят қиларди. Кўпинча қишлоқларни қўриқлаш мумкин эмас эди. Гарнизонли қишлоқлар эса босмачилар томонидан ҳужумга учраган ва уруш шароити туфайли аскарлар бошқа ҳудудларга кўчирилса, қишлоқ бошлиқларининг бошлари кесилган. Ўз тақдирдан куюнган бундай қишлоқ аҳолиси қўрқувдан қишлоқларини тарк этишга мажбур бўлди. Ўз ерларини, мол-мулкини ташлаб кетган қишлоқ аҳли қашшоқлик, ҳатто очлик тўла келажакка қадам қўяётган эди. Халқ ўзини ҳимоя қилиш учун биздан келадиган ёрдамдан умидини узгач, ўзини ҳимоя қилиш учун қурол талаб қилди. Афсуски, ҳарбий маъмурият бу қуролларнинг босмачилар қўлига тушишидан қўрқиб бу таклифларга ижобий қарама-

ди. Одамлар ўзларига берилган зулм, ҳўрлик, даҳшат муҳити ва муваффақиятсизликларни Оллоҳ уларга муносиб кўрган жазо сифатида кўрдилар. Бу диний муҳит бутун Фарғонани қамраб олди. Одамлар аҳволини яхшилаш учун Маккага – ҳажга боришни хоҳларди.

Яккама-якка ёки гуруҳ бўлиб, ҳатто бутун қишлоқ аҳли ҳам мол-мулкини сотар, фарзандсиз оилалар ажрашиб, вокзалларга ошиқар, биринчи навбатда Маккага етиб олиш илинжида кўчар эдилар. Маккага бўлган бу оқим Фарғона учун катта хавф эди. Айни пайтда, менинг қўмондонлигим остида босмачиларга қарши кураш бўйича махсус комиссия тузилди. 1922 йил 15 февралда Фарғонага етиб келган комиссия кўз ўнгида юз берган манзара қуйидагича эди: Бутун вилоят босмачилар назорати остида эди. Совет ҳукмронлиги фақат шаҳарларда ва темир йўлларда мавжуд эди. Вилоят маркази бўлган Қўқон шаҳрининг фақат ярми, жумладан, Фарғона отрядлари шахсий таркиби ва етарлича аскарлари бизнинг назоратимиз остида эди. Зулмат тушиши билан бу ерда босмачиларнинг ҳукмронлиги бошланади ва эски шаҳардан фақат кичик бир дарё билан ажратилган янги шаҳардан келган изтироб нидолари (вой-дод), катта ҳарбий кучлар борлигига қарамай, эътиборга олинмади. Фарғона қўшинлари қўмондон босмачиларни ўта хавфли қароқчилар деб таърифлаб, босмачилар эски шаҳарга ҳужум қилганда ҳеч қачон дарёдан ўтишга журъат эта олмаслигини билганлари учун ўз уйида бе-малол ухлашлари мумкинлигини айтди. ЧК бўлинмалари устидан ҳокимиятга эга бўлган махсус бўлинма бошлиғи «вой-дод» деган ноҳуш чақирувга жавоб бериш ўта хавфли бўлишини, чунки босмачилар доимо уларни қўриқлаб туришини аниқ айтди. Шаҳардан 2 верст (3 км) узоқликдаги Афғон боғида босмачилар борлиги маълум бўлса-да, уларни тарқатиб юбориш ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган.

... Андижон шаҳрида аҳвол бундан ҳам оғир эди. Инқилобий қўмита аъзолари том маънода босмачиларнинг ўқлари остида ишладилар. Улар янги шаҳарда кечки соат 5:00 да учрашишди, у ерга бориш учун улар асосий кўчадан юришлари керак эди, улар дои-

мий равишда босмачиларга ўқ узишди. Жалолобод шаҳри қулайдиган кунини кутарди. Бошқа томондан, Ўш шаҳрининг бутун дунё (яъни бошқа шаҳарлар – Б.Ҳ.) билан алоқаси узилганди.

Минтақага биринчи сафаримиз жуда хавфли бўлди. Гарчаковни тарк этганидан икки соат ўтгач босмачилар темир йўл станциясига бостириб киришди. Ҳужум биз учун эди, лекин босмачилар кечикишди.

Вилоятдаги вазиятни атрофлича ўрганиб, халқ босмачиларга қарши урушга чиқмас экан, Фарғонадаги босмачиларни куч билан йўқ қилиб бўлмайди деган хулосага келдик. Тўлиқ европаликлардан ташкил топган ҳарбий қисмларимиз босмачиларни таний олмади. Катта тайёргарлик натижасида амалга оширилган ҳарбий интервенсиялар жуда кам муваффақиятга эришди ёки умуман муваффақиятсизликка учради. Бунинг сабаби босмачиларнинг ҳар томондан ҳужум қилиб, очиқ жангга киришмагани эди. Ҳудудни яхши биладиган босмачи бир зумда далага яшириниб олади.

Қолаверса, улар отни жуда яхши минишадди. Қизил гвардиячилар кундузи ҳаракатланиб босмачининг тузоғига тушиб қолишади. Душман ўрнига улар чодирда ўзбек аёллари, қўлларида таёқ кўтарган деҳқонлар ёки масжид олдида ўтирган оқ соқолли чолларни топдилар. Босмачилар қаердалигини сўрашганда улар қўллари билан исталган томонга ишора қилдилар. Қизил гвардиячилар бироз узоқлашганда уларни дарҳол орқасидан отишди. Босмачилар ҳар сафар бошқа усулдан фойдаланар эдилар ва ҳар қандай қизил гвардиячи осонлик билан уларнинг айёрлиги қурбони бўлиши мумкин эди. Бундай босим тактикаси кўп ҳолларда ҳалокатли натижаларга олиб келди. Бизнинг қўшинларимиз бегуноҳ одамларга ҳужум қилиб босмачиларнинг ишини осонлаштирди, чунки биздан хафа бўлган халқ босмачиларни қўллаб-қувватлашга қарор қилди.

Бундай воқеаларни ҳал қилишда халқни босмачиларга қарши кўтаришдан бошқа чора кўринмасди, чунки фақат ўлка аҳолисигина босмачиларнинг хусусиятларини билар ва уларга бор кучи билан қарши чиқишлари мум-

кин эди. Халқни курашга жалб этиш нафақат босмачиларга қарши стратегик устунликка эришишга қаратилган эди, аксинча, улар русларга қарши дин ва миллатни ҳимоя қилиш тарзидаги босмачилар курашининг асосини ташкил этгани учун сиёсий мақсадларни кўзда тутуди, қолаверса, босмачиликнинг омон қолишини таъминлаган асосий кучлар ҳам йўқоларди.

Ҳар бир ҳудудни атрофлича ўрганиб, одамларнинг тузилишини тушуниб, Фарғонанинг ўзини ҳимоя қилиш имконияти ва етуқлигига ишона бошладик. Мудофаа механизмларини яратишда иккита муҳим стратегик вазиятга эътибор қаратдик. Фарғонада икки хил босмачилик ҳукмрон эди. Улардан биринчиси воқийдаги ўзбеклар, иккинчиси тоғли қирғизлар эди. Босмачиларни йўқ қилиш учун, айниқса, тоғ доvonларини қароқчилардан бутунлай тозалаш керак эди. Фарғонадаги босмачиларга қарши курашимиз бошида биз тузган ташкилотларда кўплаб фаол уламо, эшон ва шаръий қозиларни жалб этишга муваффақ бўлдик. Уларнинг баъзиларини шахсан ўзимиз қўшин бошлиғи этиб тайинлаганмиз, баъзилари милиция бўлиб хизмат қилган.

Биз халқ эркинлиги ҳақидаги тезисни ишлаб чиқдик ва босмачилик асосларини заифлаштирдик. Биргаликда ишлаганимизда фақат қизил армия мудофааси билан ўзимизни ҳимоя қилиш учун халқ ўртасида алоқа ўрнатдик. Шундай қилиб, биз халқ ва қизил армия ўртасидаги муносабатларни тиклашга муваффақ бўлдик. Аҳолига озиқ-овқат ёрдами билан боғлиқ вазият тузатилди. Беш ойлик вазифамиз натижасида қуйидаги натижаларга эришдик:

1) 38 кўрбоши 1851 йигити билан бирга йўқ қилинди ва 1256 кўрол олинди;

2) Бутун Ўш вилояти босмачилардан озод қилинди. Андижон вилоятидаги 29 шаҳардан 23 таси озод қилинди;

3) Қўқон шаҳридаги қўшинлар ниҳоят ўз позицияларини тузатдилар. Қўқон туманининг учдан бир қисми, Марғилон туманининг ярми босмачилардан озод қилинди.

Ҳаммаси бўлиб Фарғонадаги босмачиларнинг 50 фоизи тугатилди. Йил охиригача бос-

мачиларни бутунлай йўқ қилишимизга шубҳамиз йўқ».¹

Совет Туркистони ҳукумати бошлиғи Отабоев ўз маърузасида совет ҳарбийлари ва разведка хизмати томонидан содир этилган ваҳшийликлар ҳақида батафсил тўхталиб ўтди. Шу нуқтаи назардан унинг 1922 йил 18 июлдаги маърузасига назар ташласак:

«Бозорқўрғон фожиаси:

Коновалов (Фарғона совет қўшинлари қўмондони) Бозорқўрғонда босмачилар бўлинмаси борлиги ҳақидаги хабарни олади. У аскарлари билан Бозорқўрғонга кетаётиб, йўлда қанча одам кўрмасин, босмачиларга хабар беради деб уларни ўлдиради. Қишлоқ яқинида у босмачиларнинг кичик бир гуруҳига дуч келади ва улар билан бир кечаю бир кундуз жанг қилади. Босмачилар қочиб кетади. Бозорқўрғонни тарк этишдан олдин Коновалов яқин атрофдаги аҳолиси рус бўлган Никоскоэ қишлоғи аҳолисига Бозорқўрғонни босмачилардан тозалашни буюради. Никоскоэ қишлоғи аҳолиси ўшанда 23 кун давомида Бозорқўрғонни босмачилардан «тозалаган». Аввал қишлоқ талон-торож қилинади, кейин қишлоқ аҳолиси ҳеч қандай терговсиз ўлдирилади. Эркакларни босмачиларга ёрдам бергани учун, болаларни эса келажакда босмачи бўлиб қолиши мумкинлиги учун отишади. Никоскоэ аҳолиси (ўзбек тилида; Бозорқўрғон казармаси фуқароси бўлмаганлар: Бозорқўрғон қишлоғидаги чет эл фуқароси сифатида ифодаланган – Б.Х.) Бозорқўрғон аҳолисига босмачилар ўз қишлоғини тарк этганлари ва энди уйларига қайтишлари мумкинлиги ҳақида уч марта хабар беришади. Қишлоқ аҳли ўз қишлоқларига қайтгач, ҳаммасини отиб ташлашади. Уларни қишлоққа қайтариш учун учинчи чақириқ энг шафқатсиз бўлди. Одамларни қишлоққа қайтиб, ўликларини дафн этишга таклиф қилишади. Одамлар ўликлари-

ни йиғиб, диний маросим билан дафн қилмоқчи бўлганларида яна ҳужум қилиб, қабрлар устидаги одамларни қирғин қилишади.

Яна бир мисол: Босмачилар мудофаа позициясини эгаллаш учун Сузоқ қишлоғига чекинадилар. Қизил армия қишлоқни қамал қилиб, пулемётлардан тўхтовсиз ўққа тута бошлайди. Бегуноҳ одамлар ўз жонларини сўраб дарё қирғоқларига шошилишади, лекин у ерда ҳеч ким тирик қолмайди ва ҳамма аскарлар томонидан ўлдирилади. Жасадлар кўчада бир ой қолади, ўликларни итлар ейди.

Бундай хатти-ҳаракатлар халқ орасида совет ҳукмронлигига қарши нафратни кучайтирса, иккинчи томондан, босмачилар ҳаракатининг кучайишига ёрдам берди».²

Совет маъмурияти Туркистонда давом этаётган урушни ҳарбий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган бўлса-да, босмачилар ҳаракатини бартараф эта олмади, совет Туркистони ички ишларига масъул халқ комиссари 1923 йилдаги вазиятга баҳо бериб, тузилманинг танқидларини сарҳисоб қиларкан, чиқиш имконсиз бўлиб қолган бундай вазиятни ўз ҳисоботида қуйидагича баён этади: «Марказ бу ҳаракат ортида ҳеч қандай сиёсий сабаб изламай, босмачиларни жиноятчи деб ҳисоблади. Ҳаракатни бостириш учун мунтазам равишда Европа қўшинлари киритилди. Бу шунчаки ёндирилган мой эди. Кўп қон тўкилди, аммо натижага эришилмади».³

Ҳар бир ҳудудда жиний ишларни кўриб чиқиш учун учликлар тузилди. Ҳодисалар шунчалик кўп бўлдики, амалдорлар сони етарли эмаслиги сабабли тройка раислигига фақат бир киши қаради. Шу нуқтаи назардан, 1921 – 1923 йилларда Помирдаги тройка муассасаси фақат бир киши билан ишлаган. Бу шахс 1918 – 1919 йилларда махсус бўлинма ишида қатнашиб, ўзига ишонч уйғотгани учун жазони ижро этиш муассасасининг ҳам бошлиғи, ҳам ижрочиси бўлиб ишлаган. Тақиқлар ва жазолар фақат унинг қарорига боғлиқ эди.

Масалан, советларнинг жазо муассасалари бўлган махсус бўлинмалар (особый отдел) ва

¹ Папоров Ю. Восстановить правду об истории басмачества. Люди боролись против неправильной политики большевиков. Белое солнце пустыни? // Юность: журнал. 1990. №1. – С.80 – 85. Усмон Қўчқор томонидан ўзбекчага таржима қилинган. Сахро кўёши чароғонми? // Ёшлик. 1990. №5. – Б.74 – 78. Менимча, бу маърузанинг эълон қилиниши босмачиликка оид материалларни совет архивларидан топиш мумкинлигини кўрсатишга қаратилган биринчи уринишдир. Ушбу ҳисобот Папоров томонидан нашр этилган бўлса-да, архивдан илгари тадқиқотчиларга тақиқланган бошқа манбалар нашр этилмаган.

² Каримов Ш. Тақдир изтироби // Мулоқот: журнал. – Тошкент, 1991. №4. – Б.57.

³ М.К.Ҳасанов (251). 48-бет.

фавқулодда комиссиялар (ЧК) мустақил равишда – бутунлай қизил армия ҳимоясида ва Коммунистик партия ниқоби остида ҳаракат қилдилар. Махфий хизмат ходимлари энди ўзларини автоматик машиналар каби ҳис қилишди. Бу фикр 1921 йил март ойида Туркистон ЧК органларининг Россия Компартияси Марказий Комитетига юборган хатида ҳам тасдиқланади:

«Қанчалик ачинарли бўлса ҳам, тан олишимиз керакки, жазони ижро этиш муассасаларида ишлай бошлаган ҳар бир коммунист одамлиқни тўхтатади, у ҳар бир ҳаракатни механик равишда бажарадиган машинага айланади. У ҳатто механик тарзда ўйлайди, чунки бу фақат унинг сўзи эмас; ҳатто индивидуал фикрлайдиган одамлар ҳам ундан шундай ҳолга тушди».¹

Шунчалик «механизациялашган» бўлишига қарамай, тахтдан воз кечишдан бош тортмаган совет амалдорларидан нима кутиш мумкин? Албатта, улардан босмачилар ҳаракатига нисбатан раҳм-шафқат билан ҳаракат қилишларини кутиш мумкин эмас эди. Самарқандда фаолият юритаётган жазони ижро этиш муассасаларининг хатти-ҳаракатлари ана шу «механизациялашганлар»дан нима кутиш мумкинлигидан далолат беради: «Самарқанддаги жазони ижро этиш муассасаларида ишловчилар ўртасида ким бир кечада кўпроқ маҳбусни ўлдириши мумкин деган пойга ўтказилган».²

Совет Россиясининг миллий-озодлик ҳаракатини бостиришда қўллаган шафқатсиз усулларида ташқари Самарқанд вилоятида босмачилар кўринишлари фавқулодда учлик бошлиғи Сергазиев сингари одамлар томонидан ўз-ўзидан амалга оширилган ҳаракатларни ҳам айтиб ўтиш керак. У юқори ҳокимият вакилларида «маҳкумлар ва босмачилар паноҳ топган қишлоқларни энг кўп миқдорда қизил армия бўлинмалари иштирокида тузиладиган ҳарбий террор бўлинмасини тузиш орқали ёқиб юбориш» учун рухсат беришни талаб қилган.³ Совет маъмурияти унга бу борада расмий рух-

сат бермаса-да, унга ўз қарорларига мувофиқ ҳаракат қилиш эркинлигини беради.

Советларнинг ҳарбий-сиёсий маъмурияти босмачиларга қарши курашда туркистонлик юқори мартабали амалдор ва шахсларни ҳам аямади. Масалан, совет Туркистони Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Абдулла Раҳимбоев Туркистон озодлиги учун курашда ғоят фаол, мард ва муваффақиятлари билан ном қозонган Баҳромбекни қутқаради, кейинчалик 1923 йилда ҳибсга олинади. «Раҳбар» кўрбоши Очилбекнинг ЧК томонидан 15 маротаба ҳибсга олингани ва зиндонларда сақланганини аниқлаган эди. ЧК Баҳромбекнинг бу укасини қатл қилган эди. Иккала ака-ука ҳам қуролли озодлик курашининг энг нуфузли етакчиларидан эди. Раҳимбоев эса Баҳромбекни қамоқдан олиб чиқиш орқали босмачилар раҳбарияти ичида низо келтириб чиқармоқчи ва шу тариқа совет тузумига хайрихоҳларни жалб қилмоқчи эди. Бироқ Баҳромбекни озод қилиш орқали у босмачиларга ёрдам бергани учун айбдор деб топилиб, лавозимидан четлаштирилади. Бирмунча вақт ўтгач уни Москва афв этади, лекин у ўз лавозимига қайтарилмайди.

Совет ҳарбий маъмуриятининг босмачиларга қарши курашидаги ваҳшийликларнинг яна бир мисоли қизил армия томонидан асирга олинган кўрбошилар ва уларнинг йигитларини гуруҳларга бўлиб Украинага ўтказиш ва украинларнинг советларга қарши миллий курашини бостириш учун қизил армияга топшириш бўлди. Қизил армия маъмуриятининг бундай шафқатсиз ҳаракатлари ўз аъзоларида ҳам, уларга эргашганларда ҳам норозилик келтириб чиқарди, уларнинг кўпчилигининг нафрати кучайиб, босмачилар сафига ўтиб кетди.

Совет жосуслари мужоҳидларга қўшилиб, ўз ваҳшийликларини давом эттирдилар. Совет махфий разведкасининг энг муваффақиятли агентларидан бири бўлган Агабеков советлар ғарбга кўчиб ўтгандан кейин мужоҳидларга қарши курашда қўллаган баъзи усуллар ҳақида қуйидагиларни айтади:

«Босмачиларга қарши курашда фаол иштирок этган ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси) раҳбарларидан бири, кейинчалик Шмидт номи

¹ Бордюгов Г., Козлов В., Логинов В. Послушная история или новый публицистический рай // Коммунист. 1989. №14. – С.77.

² М.К.Ҳасанов (251). 51-бет.

³ Ким ва Ҳасанов (252). 144-бет.

билан хорижда ишлаган Скизхали Вайс менга босмачиликни қандай тугатгани ва одамларни қандай қилиб исёнчиларнинг калий цианид билан озиқ-овқатларини заҳарлаш учун юборганини айтиб берди. Шу сабабли юзлаб одамлар заҳарланишдан вафот этди. Вайс топшириқ берган одамлар босмачиларни ўз-ўзидан портловчи бомбалар ва қўрбошиларни эгарларининг остига заҳарли михлар яшириш каби ишларни қилишдан бир лаҳзага ҳам тўхташмаган. Босмачилар ҳаракатининг кўплаб етакчи қўрбошилари шу тариқа йўқ қилинган».¹

Совет русларининг барча муассасалари (Россия ҳукумати Туркистон комиссияси, Туркистон фронти, Россия Компартияси Марказий Комитети Туркистон бюроси, Туркистон Компартияси, Туркистон Халқ Комиссарлари Совети, Фавқулодда комиссия – ЧК, инқилобий судлар учлик билан биргаликда, махсус бўлимлар) Туркистоннинг хоҳишига эътибор бермай бошлаган шафқатсиз курашлари билан, ўзлари хоҳламасалар ҳам, миллий курашнинг кучайиб, давом этишига сабаб бўлар эдилар. Совет руслари шафқатсизларча қарши курашни қанчалик давом эттирсалар, мужоҳидлар шунчалик кўп озодлик учун курашиб, керак бўлса ҳалок бўлар эдилар.

Совет рус армияси ва унинг Туркистон фронти 1923 йилгача Туркистон миллий курашини бостира олмади. Бироқ улар катта қўрбошиларни йўқ қилиш орқали кўплаб муваффақиятларга эришдилар. Бу муваффақиятларнинг асосий сабаби халқнинг сиёсий жиҳатдан очарчиликка маҳкум этилиши, иқтисодий ҳаётнинг тўлиқ фалажланиши (уруш туфайли қишлоқ хўжалигига ҳам, савдо инвестициялари ҳам бутунлай тўхтаб қолди) эди. Бундай шароитда советларнинг Туркистон миллий курашларига қарши олиб борилган ҳарбий операциялари, табиийки, жиддий таъсир кўрсатди.

Москвадаги совет рус маъмурияти 1923 йилда ҳам босмачилар ҳаракатининг давом этишидан қаттиқ хавотирда эди ва қизил армиянинг Туркистондаги ҳарбий операцияларини муваффақиятли якунлашга қарор қилади.

Ҳукумат миллий ҳаракатга қарши курашдаги камчилик ва муаммоларни аниқлаш ва қизил армия ҳаракатларида янги тартиблар яратиш мақсадида Туркистонга 3-март рус армияси бош қўмондони Каменевни юборган эди.²

У 1923 йил июнь ойида Туркистонга келиб, **«Босмачиликка қарши кураш тизими»** номи билан 123 моддадан иборат фармойишни илгари суради. Россия бош қўмондонининг ушбу асосий йўриқномаси юқори даражали ҳарбий ва сиёсий арбобларнинг турли кўрсатмалари, сиёсий ва ташвиқот қўшимчалари билан яқуний шаклни олади. Ишимизнинг ушбу қисмида ушбу фармонни тақдим этиш орқали совет маъмуриятининг босмачилик туфайли қанчалик қийин аҳволда бўлганини ва миллий кураш совет Россияси тажовузига қарши қандай амалга оширилганини кўрсатмоқчимиз.

Бу буйруқ матнини ўқиган ҳар бир киши ўз-ўзидан Туркистоннинг миллий мудофааси совет ҳукуматлари учун катта юк, ҳатто ҳаётмамот кураши эканлигини, уларнинг ички ва ташқи сиёсатини тўсиб қўйганини, советлаштириш жараёнига тўсқинлик қилганини ва Туркистонда советлар ҳалокат ёқасига келиб қолганини тушунади. Буйруқлар ва кўрсатмаларни ўз ичига олган тўлиқ матн қуйидагича:

«Босмачиликка қарши кураш бўйича йўриқномалар мажмуаси»³

Кириш

Вазиятнинг мураккаблиги ва янги кураш усуллари Туркистон фронти Инқилобий ҳарбий кенгашини ушбу китобчани нашр этишга мажбур қилди.

Китобча фақат қисм қўмондонлари ва полиция ходимлари учундир. Китобчада бўлинмалар қўмондонлари бизнинг бошқарув органлари томонидан умумий давлат сиёсати ва иқти-

² Сергей Сергеевич Каменев (1881 – 1936) – чор Россияси армияси полковниги; 1918 йил сентябрдан 1919 йил июнгача қизил армия шарқий фронти қўмондони; 1919 йил июлидан 1924 йилгача Совет-Россия ҳарбий қисмларининг бош қўмондони, кейинроқ СССР Мудофаа вазирлигида хизмат қилган. Қаранг: Лебедев В., Ананьев К. Фрунзе. – Москва, 1960. – С.180. 1921 – 1923 йилларда Туркистонга уч марта келган.

³ Русча матн номи: Сборник указаний по борьбе с басмачеством. Издание Революционного Военного Совета Туркестанского Фронта. – Ташкент, 1924. – С.72. Фурсатдан фойдаланиб матнни немис тилига таржима қилишда ёрдам берган жаноб Виктор Лепикка ўз миннатдорчилигини билдирмоқчиман (Б.Х.).

¹ Агабеков Г.С. ГПУ (Записки Чекиста). – Берлин, 1930. – С.55.

содий мулоҳазалар, курашнинг янги усуллари ва босмачиларга қарши курашда қайси вазиятда қандай тактикани қўллашни ҳисобга олган ҳолда тасвирланган нарсаларни топадилар. Янги усуллар ҳеч қандай ҳолатда босмачиларга қарши кураш заифлашганини англатмайди, аксинча, бу бизга мавжуд имкониятлардан максимал даражада фойдаланишга имкон беради ва чора-тадбирларимизнинг ўзгарувчан бўлишига имкон беради. Бошқа томондан, янги услублар барча совет ва партия органларидан босмачилик ривожига самарали таъсир кўрсатган барча омил ва шарт-шароитларни бар-тараф этиш, шу жумладан, жабр чекаётган ва бизга қўшилмаган тинч аҳолини ҳам бутунлай бўйсундиришга ёрдам бериш катта куч ва савий-ҳаракатларни талаб этади. Ҳар қандай ҳарбий ёки совет органи ёхуд бирон-бир ходим томонидан содир этилган адолатсизлик, қўполлик халқ орасида норозилик кучайиб, босмачилар сафига қўшилиш учун журъат топишига сабаб бўлади, шунинг учун ҳам фақат ҳарбий вазиятни, ҳар хил эҳтиёжларни ҳисобга олишдан кўра тинч аҳолининг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ҳаракат қилинса, халқ босмачиликка қарши урушда ихтиёрий равишда энг ишончли фаол ёрдамчига айланади.

Қизил армия бўлинмалари ўз обрўсини йўқотмасдан халқ орасида хайрихоҳлик уйғотишлари керак. Бу мақсадни амалга ошириш учун фақат махсус гуруҳларнинг фаолияти етарли эмас. Ҳар бир жангчи ўз хатти-ҳаракатини ҳам шунга мос равишда ўзгартириши керак. Ҳар бир қадамда, ҳар бир фаолиятда уруш қандай олиб борилиши, тинч аҳоли билан қандай алоқалар ўрнатилиши кўрсатилиши ва ўргатилиши керак. Ерли халқ европаликларга ишонмай, уларни мустамлакачи сифатида кўрганини ҳеч қачон унутмаслик керак. Бу ишонч бутунлай қайтиши керак, чунки биз ҳеч қандай мустамлакачилик учун курашмаяпмиз.

Фронт Инқилобий ҳарбий кенгаши бизнинг қўшин қўмондонларимиз, сиёсий йўлбошчиларимиз ва қизил армия бўлинмалари босмачиларга қарши курашда қўлланилиши керак бўлган янги усуллар ва мураккаб кўринадиган ҳарбий тактикаларни мамнуният билан қабул

қилганларига заррача шубҳа қилмайдилар ва улар рағбатлантирилади. Ўрта Осиё совет республикалари халқлари учун тинч ва бунёдкорлик муҳитини яратиш учун зарур бўлган ҳамма нарсa ўрганилиши ва қўлланилишига тўлиқ ишонади.

Туркистон fronti инқилобий ҳарбий кенгаши:

Р.Берзин, Пугачев, Шапошников, С.Каменев.

Босмачиликка (қароқчиликка) қарши кураш тизими

Туркистон фронтини текшириш пайтида (1923 йил май-июнь) тайёрланган.

1. Умумий қоидалар

1. Босмачиликка қарши уруш ҳарбий қисмлар, совет органлари ва сиёсий чора-тадбирлар билан давом эттирилиши керак.

2. Босмачиликни фақат юқорида қайд этилган органларнинг мувофиқлаштирилган фаол аралашуви билан йўқ қилиш мумкин.

3. Ҳарбий чоралар: Босмачилар томонидан назоратга олинган ҳудуд озод қилинган тақдирда, у биринчи навбатда манёврли парвоз бўлинмалари билан вайрон қилишдан бошланиб, кейин ҳудудни назорат қилиш ва душман тўдаларини эгаллаш орқали эҳтиёт чораси сифатида ҳаракат давом эттирилиши керак. Бунинг учун ҳаво ҳужуми муҳим аҳамиятга эга.

4. Советлар босмачилар назорати остидаги ҳудуддаги тинч аҳолини ҳарбий жиҳатдан сон ва сифат тарафлама мустаҳкамлаб, уларни қўллаб-қувватлаш жараёнида намоийшкорона жиноий жазо чоралари ва терговларни қўллашлари керак.

5. Сиёсий иш босмачилик ривожланган барча ўлчовларни ўз ичига олиши керак. Босмачилар ҳукмрон бўлган ҳудудлардаги оммани тизимли кампания билан мафкуравий равишда совет сафига жалб қилиш керак. Халқ урушнинг боришини кузатиши ва тушуниши, шу билан бирга, қизил армияни қўллаб-қувватлаши учун унга барча йирик ҳарбий операциялар, шунингдек, босмачиларнинг барча кўринишдаги фаолиятларини очиқлаш керак.

6. Бундай ҳаракат билан босмачиликни қўллаб-қувватловчи доираларга босим ўтказила-

ди, бу билан босмачиларнинг асосий таянчлари олиб қўйилади ва улар оддий жиноятчилар ва қароқчилар сифатида баҳоланади.

7. Шундан кейин маҳаллий кучлар билан кураш давом этади ва ҳар бир босмачи ҳибсга олинади.

8. Барча органларнинг ишини мувофиқлаштириш учун «Босмачиликка қарши уруш» мавзусида маслаҳатлашувлар ўтказилиши ва мумкин бўлган операцияларни батафсил муҳокама қилиш керак.

9. Асосий таркиби ҳарбийлар бўлган биринчи бўлимнинг маслаҳатлашувларида бошқарув табиий равишда ҳарбий бошлиқларга берилиши керак.

10. Минтақаларда давом этаётган тажриба тадқиқотларига қўшимча равишда бу ҳудудларда парвоз тадқиқотларни кучайтириш. Ушбу тадқиқотларнинг асосий мақсади ҳарбий курашнинг мақсадларини тўғри тушунтириш ва қизил армия ва меҳнат қилаётган маҳаллий халқ ўртасида бирдамликни ўрнатишдир.

11. Кураш учун тузилган режалар ва қўрилган чора-тадбирларни кўриб чиқишда нафақат қўпол хатолар, балки умумий режада ёритилмаган тафсилотларни ҳам ҳисобга олиш керак. Хусусан, босмачиликни кучайтириши мумкин бўлган ҳар қандай тафсилотни эътиборсиз қолдирмаслик керак.

Масалан, бош режада манбалардан маълумот олиш мақсадида қурол-яроғ мақоми, ўқ-дорилар кафолати, тўдалар учун ташвиқот ишлари, отлар ва озик-овқат захираларининг ҳолати, разведка ва ҳоказолар амалга оширилиши керак.

12. Мустақил кураш олиб борувчи бўлинмаларда юқорида қайд этилган масалалар юзасидан батафсил режалар ишлаб чиқилиб, кураш усули белгилансин.

II. Ҳарбий кураш усуллари

1. Ишғол қилиш

13. Муҳим нуқталарни қўшинлар томонидан босиб олиш ишғол қилишдир:

Муҳим нуқталар, биринчи навбатда, туманларнинг маъмурий механизмлари жойлашган ерлардир. Кейин темир йўл, алоқа ва саноат маркази бўлган иккинчи даражали марказ-

ларни назоратга олиш керак. Агар босмачилар халқ ерларига ёки сув ресурсларига таҳдид солса, хавф остида бўлган жойлар ҳам босиб олинади. Керакли тадбирларни амалга ошириш орқали босмачиларнинг бошпаналари деб аталадиган барча нуқталарни эгаллаш керак.

14. Стратегик муҳим нуқталарни ишғол қилишда кундалик фаолият патруллар билан тўғридан-тўғри ёритилиши керак бўлган гарнизонни кўчириш шаклидан иборат бўлади.

15. Марказий ҳокимият назорати остида фаолият юритадиган гарнизон захира сифатида операциялар пайтида ўша ҳудудда қўмондонлик қилувчи отрядлар қўмондонлигини ўз зиммасига олади.

16. Туман қишлоқ хўжалиги ҳудудлари, сув ресурслари ва бошқа барча ер участкаларини эгаллаб олинг: Бундай босиб олиш бизни қизиқтирган ҳудудга устувор вазифа сифатида кичик бўлинмаларни юбориш билан бошланади. Ҳудудга кичик гарнизонларнинг юборилиши билан ҳудуд ҳам доимий равишда ёрдамчи гуруҳлар томонидан назорат қилиниши керак.

17. Босмачиларга қарши кенг қўламли урушда тегишли нуқталарни эгаллаб олган ҳаво кучлари ва қирувчи бўлинмалари қўллаб-қувватланади.

18. Фуқаролик органлари ва ҳокимият органлари ўз вазифаларини бажаришда ва улар кўрадиган чораларда босим ўтказишлари, тегишли ишғол қўшинларини ўзларига ёрдамчи сифатида кўришлари табиий.

19. Агар шиддатли советлаштириш ва сиёсий иш бир вақтда қўлланилмаса, фақат ишғол натижа бермайди. Бироқ юқорида қайд этилган органларнинг ҳамкорлиги билан маълум бир муваффақиятга эришиш мумкин.

20. Ҳарбий ҳаво кучлари ва қирувчи кучларнинг бир вақтнинг ўзиде иштирокисиз босқин самарали бўлиши мумкин эмас, чунки ишғол кучларининг ўзи аллақачон салбий натижалар берган.

21. Мустақил ҳарбий чора сифатида ишғол қилиш фақат вақтинчалик, агар бирор ҳудудда зулм авж олган тақдирда ёки муваффақиятли кураш натижасида тозаланган ҳудудга киришда рухсат этилади.

22. Ишғол кучлари ҳимоя қўшинлари томонидан қўллаб-қувватланади. Иттифоқ қанчалик кўп ишонч уйғотса, босқин шунчалик муваффақиятли бўлади.

23. Душман кучлари кучли бўлган тақдирда ишғол кучлари артиллерия ва техник бирликлар билан қўллаб-қувватланиши керак.

24. Тегишли етказиш шароитида ишғол қўшинларини танк ёрдами билан жўнатиш, уларни патрул ва кузатувлар билан ҳимоя қилиш ва атроф-муҳит шароитлари ҳақида хабардор қилиш керак.

2. Учувчи отрядлар

25. Учувчи отрядлар босмачиликка қарши фаол курашнинг асосини ташкил қилади.

26. Учувчи отрядлар бу – босмачиларга зарба беришга доимо тайёр бўлган қўшинлардир.

27. Учувчи отрядлар уруш ҳудуди командирининг буйруғи билан қароқчиларга ҳужум қилади.

28. Қароқчиларга қарши юборилган жамоа тўдага ҳужум қилиши ва уни бутунлай йўқ қилинмагунча кузатиб бориши керак.

29. Қароқчилар маълум бир таъқиб натижасида парчаланиб кетган тақдирда, уларни ҳужум билан йўқ қилишимиз учун бўлинма командири қўмондонлиги остида бир нечта учувчи гуруҳлар бўлиши керак, қароқчилар тарқалганда улар таъқиб қилинади ва яна йиғилганда ҳужум қилиш имконияти мавжуд бўлади.

30. Биз юқорида айтиб ўтган тактикани қўллаш учун учувчи отрядлар минтақанинг турли нуқталарига жойлаштирилиши керак, токи ўша нуқталардан тўдалар қайта тўпланган жойларга жўнатиш осон бўлсин.

31. Қароқчиларни кетма-кет ва қисқа масофали ҳужумлар билан бутунлай тарқатиб юбориш керак.

32. Учувчи отрядлар жойлаштирилган нуқталар иложи борица тез-тез ўзгартирилиши керак, бир хил ҳудудда узоқ вақт туриши натижасида душман уларни пайқамаслиги ва ҳужумларини зарарсизлантирмаслиги керак.

33. Жамоалар ўзгарганда биз эгаллаб турган нуқталардан имкон қадар кўпроқ фойдаланиш керак, шунда бу нуқталар ҳеч бўлмаганда

контрразведка ва қарши ҳужумларга йўл қўймайдиган хавфсиз бўлиши керак.

34. Бу нуқталарда табиий равишда учадиган жамоалар учун ўқ-дорилар, техник хизмат кўрсатиш ва соғлиқни сақлаш хизматлари мавжуд бўлиши керак. Бундай шароитда қўллаб-қувватловчи базалар ўз вазифаларини ҳақиқий маънода бажаргани ҳолда, тинч аҳолининг озиқ-овқатларини мусодара қилиш ҳеч қандай муаммо туғдирмаган бўлар эди.

35. Учувчи жамоалар тез ва фавқулодда ҳаракат қилиш кучига эга бўлиши керак; шунинг учун улар отлиқ қўшинлар билан биргаликда бўлиши керак.

36. Жамоанинг кучи босмачиларнинг кучига тўғридан-тўғри мутаносибдир; бир взводдан битта батальонга кўпайтирилиши мумкин.

37. Жамоани шакллантиришда унинг раҳбари урушнинг ҳийла-найранглари яхши биладиган, бутунлай совуққон одам бўлишига эътибор бериш керак.

38. Ҳудудни яхши билиш ва маҳаллий ҳарбий шароитларини билиш учувчи жамоалари муваффақиятининг асосий шартидир.

39. Учувчи отрядларда ҳар жиҳатдан ишончли маҳаллий гидларнинг бўлиши катта фойда.

40. Кутилмаган ҳодисаларга тайёр туриш учун учувчи отрядлар ҳар доим асосий жанговар шайликда бўлиши керак. Бироқ бу кутилмаган ҳодисаларга мақсадли жавоб бериш амалда қийин бўлиши мумкин. Чунки учувчи гуруҳларнинг фаолияти фақат душман ҳақида маълумот тўплаш, кейин жамоа юбориш шаклида бўлиб, йўқотилган вақтнинг ўрнини қоплашда кечикишлар бўлади.

41. Учувчи гуруҳлар душманларни тўсатдан рейд билан мағлуб этишлари учун уларни қирувчи кучлар қўллаб-қувватлашлари керак.

3. Қирувчи гуруҳлари

42. Қирувчи гуруҳлари учувчи жамоалардан фақат вазифалари билан фарқ қилади. Партизанлар урушининг асосий тамойиллари уларнинг асосий тамойиллари ҳамдир.

43. Қирувчи гуруҳлар фаолиятининг асоси етакчи кучлар ва қирғин қилиш гуруҳларидир. Етакчи кучлар бутунлай кутилмаганда ҳара-

катланиш учун қароқчилар ва қирғин отрядларини олиб келишади.

44. Етакчи куч сифатида патруллик қилаётган жамоа, одатда, душманнинг қаердалигини билмайди, лекин душман уларнинг қайси йўлдан боришни билмаслиги керак, шунинг учун фақат кундалик йўналиш раҳбарнинг қарори билан белгиланиши ва кунига бир неча марта ўзгартирилиши мумкин.

45. Жамоа патрул пайтида исталган вақтда душман билан тўқнаш келиши мумкин, агар патрул пайтида душман ҳақида маълумот тушса, тайёргарлик ва мақсадли равишда душманга қарши чиқиш мумкин.

46. Жамоа душманни ўзи етарли деб билганча кузатиб бориши мумкин. Бу жараёнда ҳал қилувчи омил душманга кутилмаган дақиқада етказиладиган зарбадир.

47. Қирувчи гуруҳ нафақат душманга зарба беради, балки душманнинг таянч нуқтаси бўлган барча собиқ нуқталарга ҳам зарба беради. Бунга омборлар, бошпаналар, от подалари ва бошқалар киради.

48. Жамоа ўз ҳужумини босмачиларнинг рельефини ҳам, жанг услубини ҳам билиб, рақибга мос бўлмаган пайтларни кузатиб бориши керак.

49. Жамоа раҳбари партизанликнинг барча зарур кўникмаларга эга бўлиши керак, шунинг учун раҳбарни танлаш жамоани шакллантиришдаги энг муҳим жараёндир.

50. Масалан, қирувчи гуруҳ икки ҳафталик муддатда навбатчиликка юборилиши ва миссия охирида у учун белгиланган нуқталарга қайтиши керак.

51. Жамоа тайинланадиган вақт оралиқлари жамоа таркибига кирадиган минтақавий ҳарбий қўмондон қарори билан белгиланади.

52. Одатда, бу давр ҳарбий ҳаракат давом этадиган вақтга параллель бўлади.

53. Жамоанинг хизмат муддати ҳам жойнинг катталиги билан боғлиқ. Навбат муддати тор жойларда қисқа, кенг жойларда узоқ бўлиши керак.

54. Жамоа навбатчилик пайтида ўз изларини моҳирлик билан йўқ қилишни билиши керак, шунда маҳаллий аҳоли тегишли вақтда

жамоа қаерда жойлашгани ҳақида душманга хабар бера олмайди.

55. Изларни яшириш учун тун энг яхши ёрдамчидир. Бир кечада қолиш пайтида, узоқ бўлмаса ҳам, кутилмаган пайтларда жойларни ўзгартириш орқали ҳаракат йўналиши йўқолиши мумкин. Бундан ташқари, аҳоли пунктларидан ташқари қуруқликда ёки ҳатто чўлда тунда қолиш фойдалироқдир.

56. Жамоадаги жангчилар доимий равишда отда бўлишлари ва етарлича консерва захирасига эга бўлишлари керак, чунки жамоанинг тўлиқ функцияси унинг тинч аҳолидан бутунлай мустақил ҳаракат қилиш қобилиятига, жумладан, яхши парвариш ва яшашга боғлиқ.

57. Босмачиларга қарши ҳарбий курашнинг асосий муваффақият омили босиб олувчи қўшинлар, учувчи гуруҳлар ва қирувчи гуруҳлар ўртасидаги мувофиқлаштириш ва ҳамкорлик тизимидир.

58. Ҳарбий курашнинг асосий устунлари бўлган юқорида зикр этилган тамойиллар билан бир қаторда курашнинг ҳаётийлиги билан амалда пайдо бўладиган муаммоларга қарши кўриладиган иккинчи даражали чоралар, аслида, муҳимроқдир. Бу чора-тадбирлар, биринчи навбатда, ҳаво кучларидан фойдаланиш, тегишли ҳудудни тўлиқ кўриб чиқиш, душманни ўраб олиш ва тўсишга қаратилган операцияларни ўз ичига олиши мумкин.

4. Ҳарбий ҳаво кучларидан фойдаланиш

59. Агар шартлар тўғри бўлса, ҳаво кучлари фақат урушга қўшилиши муқаррар. Шундай қилиб, босмачилар маълум бир ҳудудда оммавий равишда қаршилиқ кўрсатиши ёки қуруқлик қўшинлари етиб бориши қийин бўлган ҳудудда, чўлда, тоғларда ёки ўралган жойларда бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳаво кучларини энг самарали тарзда қўллаш орқали душманни бутунлай йўқ қилиш мумкин.

60. Ҳаво кучлари, айниқса, қуруқликдаги қўшинлар ёрдамида самарали бўлиши мумкин. У ишғол ва разведка қўшинларининг таъсир зонасини ривожлантириш, ёритиш, ҳаводан ташвиқот материалларини тушириш ва атроф-муҳитдаги интервалларда жойлашган страте-

гик нуқталарни ҳимоя қилиш учун ишлатилиши мумкин.

61. Ҳаво кучлари учувчи гуруҳлар ва қирувчи гуруҳлар ҳамкорлигига тенг.

62. Ҳаво кучлари ҳаводан бомба ташлаш ва пулемётлар билан қароқчиларга ўт очиш учун ишлатилиши мумкин. Шу маънода ҳаво кучини ўз йўлини топадиган учар жамоа сифатида кўриш керак. Агар учувчи якка ўзи душман гуруҳни аниқласа, у душманларга нисбатан қиргин гуруҳи каби кураш олиб бориши керак.

63. Ҳужумни осонлаштириш учун бизнинг етакчи бўлинмаларимиз ўзларини ва жойлашувини кўрсатадиган белгиларни олиб юришлари керак. Бу, шунингдек, ўз қўшинларимизнинг тасодифан ҳаводан ўзимизга ҳужум қилишларининг олдини олади.

64. Ҳаво кучлари қўмондонлиги остида бўлган бошқарув механизми ҳужум парвозларини фақат ердан берилган маълум йўналтирувчи нуқталар билан амалга ошириш мумкинлигини билиши керак.

65. Дарёлар, қўллар, автомобиль йўллари ва темир йўл линиялари ҳужум парвозлари учун жуда кўзга кўринган йўналтирувчи нуқталардир.

66. Ушбу нуқталарнинг ҳеч бири мавжуд бўлмаган ҳудудларда ҳужум парвозлари деярли имконсиз, тўғрироғи, қийин.

67. Шунинг учун бундай йўналтирувчи нуқталар мавжуд бўлмаган ҳудудларда бортга чиқиш талонлари ёки чизмалар тайёрланиши керак.

68. Агар карта ёки диаграммани тайёрлаш имкони бўлмаса, учувчилар ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳужум қилинадиган ҳудудни таниб олиш учун парвозларни амалга оширишлари, шундан кейингина ҳужум парвозига буйруқ беришлари керак.

69. Ҳаво кучларининг ҳужуми энг идеал тарзда яқинланиши учун барча зарур тайёргарликларни олдиндан бажариш ва қароқчи тўдаларни нафақат ҳаводан бомбардимон қилиш орқали тор-мор қилиш, балки кейинроқ ҳам таъқиб этиш учун чоралар кўриш керак.

70. Бу мақсадга ҳаво кучлари ва учиш гуруҳлари билан биргаликда ҳаракат қилиш орқали эришиш мумкин.

71. Ёки учувчилар учувчи гуруҳни ё йўқ қилиш гуруҳини душманга яқин келишига имкон яратса бўлиши мумкин.

72. Бундай ҳамкорлик қуйидаги тарзда амалга оширилиши мумкин:

Учувчи гуруҳларнинг фаолиятдан хабардор бўлган учувчи белгиланган жамоа ҳаракат қилгандан сўнг самолётни паслатади, бу орқали душманнинг жойлашган жойини аниқлайди ва тегишли сигналлар билан жамоани душман жойлашган ерга йўналтиради.

73. Агар учувчи ҳужум еридаги учувчи гуруҳларнинг келишига қараб ҳаракатини тўғриласа, қуруқликдаги қўшинлар бир вақтнинг ўзида нишонга етиб бориши ва шу тариқа душманни биргаликда таъқиб қилишлари мумкин бўлади.

74. Ердан бошқариладиган операцияни тайёрлайдиган етакчи ходимлар ҳаво кучлари ҳужуми ҳақида олдиндан кўп қиррали техник тайёргарлик ва режалаштириш амалга оширилиши ва тайинланган вазифаларни жуда аниқ билиши керак.

5. Ҳудудни тозалаш

75. Ҳудудни тозалаш деб аталадиган операцияда бир нечта бўлим бир-бири билан параллель равишда тегишли ҳудудни текширади.

76. Илгари бу жараён билан тегишли ҳудуддаги қароқчиларни тозалаш мақсад қилинган эди. Бироқ, бизнинг тажрибамиз шуни кўрсатдики, ушбу операция билан ҳудудни тозалаш функциясини бажариб бўлмайди. Ушбу операциянинг одатий манзараси шундан иборатки, отрядлар ўтиб кетгандан сўнг уларнинг орқасида яна қароқчилар тўпланади, улар бўлинмаларнинг олд қисмидан осонгина ўтиб кетадилар. Отрядлар узлуксиз фронтда юра олмайди, чунки бунинг учун ҳеч қачон етарли бўлинмалар бўлмайди. Ҳа, агар бу етарли бўлса ҳам, қароқчилар барибир битта-битта бўлиб ёриб ўтишлари, шундан сўнг улар яна фронт орқасида бир гуруҳ бўлиб тўпланишлари мумкин.

77. Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда бу операция, масалан, ишғол бўлинмалари томонидан ҳудудни босиб олишдан олдин ёрдамчи операция сифатида кўриб чиқирилиши

керак. Бундай ҳолда ишғол отрядлари тўғридан-тўғри ҳудудни кўздан кечирувчи бўлинмаларнинг орқасидан эргашиб, биринчидан, душманнинг катта гуруҳларига дуч келмасдан, тинчгина ҳудудни эгаллаб олишлари мумкин, иккинчидан, худди шу ишғол отрядлари душман гуруҳининг тўпланишига йўл қўймаслиги керак.

78. Бу операция мустақил чора сифатида фақат тоғли ҳудудларда мос келади, чунки бу ҳудудларда маълум жойларда аллақачон чекланган миқдордаги ўтиш жойлари мавжуд.

79. Аввал айтиб ўтганимиздек, дашт ва чўлларда кўздан кечириш ҳаракати «фақат ёрдамчи фаолият» сифатида қаралиши керак, аммо раҳбарлар, масалан, орқага қараб босқичма-босқич жанговар таркибда чуқурлаштиришни давом эттириш тактикасини қўлласа, қиёсий муваффақиятга эришиши мумкин.

80. Секин-аста қўлланиладиган жанговар тузилмада душман кучларимиздан қочиш учун ён томонга бурилса, автоматик равишда орқадан келаётган гуруҳларнинг зарбаларига дучор бўлади.

81. Ҳар бир гуруҳ бир-биридан кун давомида юриш масофасида бўлиши керак.

82. Орқадан келаётган гуруҳлар энг олдинги гуруҳлардан қочган душманларга ҳужум қилади.

6. Қамал қилиш

83. Қамал операцияси узоқ вақт давомида босмачиларга қарши урушда энг кенг тарқалган амалиёт бўлган бўлса-да, операциялар кўпинча мағлубият билан якунланди. Шу сабабли босмачиларга алоҳида эътибор берилиши керак.

84. Муваффақиятсизликнинг асосий сабаби душманнинг доимий равишда қамалдан ўтиб қочишидир. Ўраб олинган душман жуда тор ҳудудга қамалган бўлса ҳам, қамалда қолган қўшинларни йўқ қилиш вақти келганида ҳам қочишга муваффақ бўлган.

85. Ушбу операцияларнинг мақсади ва натижалари таҳлил қилинганда қуршаб олиш операциясига фақат аниқ нишон учун душманнинг ҳаракат доирасини чеклашга қаратилган ёрдамчи ҳаракат сифатида қаралиши керак деган хулосага келади.

86. Тўдаларни самарали йўқ қилиш учун юқорида қайд этилган учувчи гуруҳлардан фойдаланиш керак. Кенг ҳудуддаги душман билан курашишдан кўра тор ҳудудда душман билан курашиш, табиийки, осонроқдир.

87. Бир вақтнинг ўзида учувчи гуруҳлар билан тор майдонда чекланган душманни йўқ қилиш жуда осон бўлади.

88. Юқорида айтиб ўтилган камчиликларга қўшимча равишда қамал жараёни уни амалга оширишда жуда кўп сонли ҳарбий кучларни ва ҳар бир босқичда тўлиқ ихтисослашувни талаб қилади. Аскарлари кам бўлган қўшинларнинг бундай амалиётга яқинлашмаслигининг асосий сабаби ҳам шу.

89. Бу операция катта эҳтиёж туғилганда кенг кўламли ва пухта ўйланган, қолаверса, амалга ошириш учун кўп вақт ва куч талаб қиладиган чора сифатида қаралиши керак.

90. Бошқа томондан, кичик қароқчиларни қамал қилиш ва шаҳар ёки қишлоқни қамал қилиш шартлари бошқача. Бу операция жазоловчи органлар томонидан ва уларнинг раҳбарлиги остида амалга оширилади.

III. Ҳудуднинг мустақамланиши ва совет ҳокимиятининг ўрнатилиши

91. Босмачилардан тозаланган ҳудудни мустақамлаш уруш пайтида ҳам фуқаролик, сиёсий ва жиноий жазога тортувчи органларнинг ҳамкорлигида амалга оширилмоқда.

92. Ҳудудни мустақамлаш жараёни аввалига ҳарбий ҳокимият қўлида, сўнгра аста-секин жиноий жазога тортувчи органлар ва ниҳоят фуқаролик ҳокимияти қўлида ўша минтақанинг етакчи ҳокимияти шаклида намоён бўлади.

93. Ушбу операцияда босқичма-босқич ўтишларга эътибор бериш жуда муҳим, шунинг учун агар бу шарт эътиборга олинмаса, аввалги барча операциялар беҳуда кетиши мумкин. Аксинча ҳаракат, масалан, қўйилиши керак бўлган қадамлар кечиктирилса, одамларнинг сабр-тоқатини ошириб, тартибсизликлар натижасида игна бошқа томонга бурилиб, янги қўзғолонлар пайдо бўлиши мумкин.

94. Ушбу вазифанинг аниқлиги уни энг қийин операция сифатида кўришга бизни маж-

бур қилиши керак. Аввало, ушбу операцияда иштирок этадиган барча ҳокимият органлари тўлиқ рози бўлиши керак.

95. Ушбу босқичда муассасалар ўртасидаги энг кичик зиддият тегишли минтақада тузатиб бўлмайдиган жароҳатларга олиб келиши мумкин.

96. Шу сабабли амалиётга татбиқ этиладиган режани энг майда деталаригача кўриб чиқиш орқали тайёрлаш ва амалга оширишда тўлиқ аниқлик таъминланиши керак.

97. Ҳар бир муассаса операцияни муваффақиятли амалга ошириш учун механизм, ҳамкорлик бўлими ва зарур кўрсатмалар тайёрлаган бўлиши керак.

98. Бундай ташкилотлар тегишли ҳудудларда тажрибали ва малакали кадрлари билан тайёр туришлари керак.

99. Ҳар бир бирлик орасидаги алоқалар юқоридан пастгача бориши керак.

100. Охирги учта банд шуни кўрсатадики, бу жараён ўз вақтида ва ҳеч қандай узилишларсиз амалга оширилиши учун вақт чекловига амал қилмасдан барча тайёргарлик операциялар бошланишидан олдин бажарилиши керак.

101. Маълум бўлиши керакки, юқорида зикр этилган тайёргарликлар ҳарбий танқислик давридаёқ ҳарбий ютуқлардан қадамма-қадам фойдаланиб босқичма-босқич амалга оширилади. Шундай қилиб, тайёргарлик дастлабки қадамданоқ ҳарбий иш билан уйғунлашиб кетади.

102. Бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, босмачилик кучли бўлмаган ҳудудларда ҳарбий босим ва мустаҳкамлаш жараёни ўртасида аниқ вақт чегараси бўлмаслигини, аксинча, икки операция параллель равишда якунланишини айтишни фойдали деб биламиз.

103. Аксинча, жойларда ҳеч қандай ҳукумат органлари бўлмаган, босмачилик авж олган ҳудудларда бу чегара кескин ажралиб туриши зарур.

104. Кескин ажралиб туриш, аввало, ҳукуматни мустаҳкамлаш бўйича дастлабки иш нормал шароитда амалга оширувчи органлар томонидан бажарилмаслигида акс этади.

105. Табиийки, совет тузумини ўрнатиш бўйича биринчи ходимлар ҳудудга дастлабки бўлиб кирган ҳарбий ҳокимият бўлади. Ҳарбий органлар ҳам жазолаш чоралари, ҳам ҳукумат ишини ташкил этишни амалга оширадilar.

106. Шунинг учун ҳарбий ҳокимиятлар тегишли ходимлар билан мустаҳкамланиши керак.

107. Ҳарбий механизмлар билан ташкил этилган барча ташкилотлар Марказий ҳарбий қўмондонликка бўйсунди ва уларнинг фаолиятини ҳам бошқаради.

108. Келажақда ҳарбий фаолият ва вазифаларни фуқаролик фаолиятдан имкон қадар муаммосиз ва тез ажратиш учун ҳарбий муассасалар таркибида тегишли минтақа учун келажақда холис фуқаролик механизмларини ўрнатадиган бўлим ташкил этиш жуда зарур. Бу бўлимлар тегишли туманнинг марказий сиёсий ҳокимияти билан биргаликда ташкил этилиши ва ўз номи билан фаолиятини давом эттириши керак.

109. Фуқаролик механизмларини ҳарбий механизмлардан ажратиш биринчи қўлай имконият бўлиши билан кечиктирмасдан амалга оширилиши керак.

110. Ҳарбий аралашув туфайли ушбу ўтиш даврининг ўзига хос хусусияти кўпроқ ишғол қилувчи, учувчи гуруҳларнинг фаолияти натижасида шахсий таркибнинг сезиларли даражада қисқариши ва бўлинмаларнинг етишмаслиги бўлади.

111. Кейинги жараёнда учувчи гуруҳлар кўпроқ разведка ва тезкор гуруҳларга ўхшаб кетади ва кейинчалик 5 ёки 6 кишидан иборат тезкор гуруҳга айланади.

112. Бу босқичда маҳаллий милициядан отлиқ аскарларни қўшиб тезкор гуруҳларини тайёрлаш, келгусида тезкор гуруҳлардан босқичма-босқич ўз вазифаларини ўрганиш ва уларнинг ўз зиммасига олишини таъминлаш зарур.

113. Милиционерлар тезкор гуруҳларнинг вазифаларини бажаришга қодир бўлганда қизил армиянинг отлиқ қўшинлари катта аҳоли пунктларига олиб чиқилиши керак.

IV. Босмачиларнинг ташкилий ишларига қарши кураш

114. Умумий курашда босмачиликнинг ташкил этилишига қаршилиқ кўрсатишни энг самарали ва муҳим вазифа деб билиш керак.

115. Бу кураш усули босмачиларга қарши курашнинг умумий характеристикасидан унчалик фарқ қилмайди. Бу ерда ҳам энг муҳим вазифалар вазифаларни тўғри тақсимлаш ва тўғри йўналишда махсус босим ўтказишдир. Агар, масалан, рақибнинг ташкилий стратегияси авваллари алоҳида ишлаган қароқчилар гуруҳларини бирлаштириш бўлса, бу режани ҳарбий чора-тадбирлар билан, ҳар бир қароқчи гуруҳига алоҳида ҳужум қилиш орқали барбод қилиш керак. Агар рақиб ўз кучларини сафарбар қилиш орқали кучайтирса, бу ҳолда тарғибот, провокация, жазолаш, ҳарбий босим каби кўплаб чоралар кўрилиши мумкин. Душманнинг ҳаракат қилиш имконияти кучайтирилган қўшинлар томонидан тортиб олиниши керак.

116. Шубҳасиз, душман фақат ўз қўл остидаги ҳудудлардаги одамларни ҳаракатга келтира олади. Бунинг учун биринчи навбатда қизил армия аҳоли пунктларига ҳужум қилиб, ўз режаларини амалга оширишга йўл қўймаслиги керак. Бироқ бундай уюшмаларда тарғибот ишларини олиб бориши мумкин бўлган ходимлар билан бирга жинойт ишини юритувчи муассасаларнинг вакиллари ҳам бўлиши керак.

117. Табиийки, бундай ҳужум учун асос, техник-иқтисодий ҳисобот тайёрланиши керак, унда умумий тайёргарлик ва амалдаги вазифаларни тегишли тақсимлаш муҳокама қилинишини ташкил этади.

118. Ушбу қийин курашда ҳарбий маъмурият масъулияти остидаги барча вазифаларни бажариш учун олдиндан разведка бўлинмаларини тузиш тавсия этилади.

119. Разведка бўлинмаларининг вазифаси минтақага чуқур кириб бориш ва у ерда совет ва бошқа органлар томонидан амалга оширилган чора-тадбирларни давом эттиришга ёрдам беришдир.

120. Ҳаво кучини ошириш разведка бўлинмалари доирасини кенгайтиришнинг энг самарали усули ҳисобланади.

121. Уларни керакли жойга, жумладан, халқ қўзғолони билан душман сафарбарлик эълон қилган ҳудудларга жўнатиш шарт. Уларнинг у ердаги ягона вазифаси миллий қаршилиқни тўхтатишдир.

122. Айниқса, мана шу бирлик орқали босмачилар томонидан қўзғолон кўтарган оммани бўлиб, парчалаш мумкин.

123. Бу мақсадга эса ҳаво кучи билан ҳам эришиш мумкин.

Босмачилар билан жанг қилиш бўйича барча қўшин қўмондонларига, шу жумладан, гуруҳ командирларига кўрсатмалар

СССР Бош штаб қўмондонининг «Босмачиларга қарши кураш тизими» номли варақасида урушни бошқариш усуллари ва мақсадли чоралари бўйича асосий кўрсатмалар берилган.

1923 йилнинг ёз, куз ва қиш фаслларида ўтказилган операциялар мазкур брошюрада кўрсатилганларнинг барчаси тўғри эканлигини тасдиқлайди, афсуски, фронтнинг ҳамма қўмондонлар таркиби ҳам бу қимматли кўрсатмаларни яхши ўзлаштириб олмаганлар ва амалий ишдаги бир қатор хатолар айрим муваффақиятсизликларга олиб келдики, бу босмачилар тўдаларининг бошлиқларини руҳлантириб, қизил армия қисмларини енгил имконияти бор деган умид уйғотди; Бош штаб томонидан тайёрланган рисоладаги барча буйруқларни қабул қилиш билан бирга баъзи муаммолар ва камчиликларни бартараф этиш учун фронтнинг барча етакчи ходимлари учун қуйидаги кўрсатмаларга риоя қилишни сўрайман:

1. Барча даражадаги раҳбарларнинг эътиборини босмачиларнинг кучли томонларига ва уларни бутунлай йўқ қилишни таъминлашга қаратиш.

Босмачиларнинг энг характерли хусусиятлари; уларнинг айёрлиги, топқирлиги, жасурлиги, фавқулодда тезкорлиги ва чидамлилиги; яна улар маҳаллий шароитни жуда яхши биладилар ва халқ билан яхши муносабатда бўладилар, бошқа тўдалар билан муносабатларида халқдан восита сифатида фойдаланадилар.

Босмачиларнинг ушбу хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда учувчи ва қирувчи гуруҳлар

раҳбарларини катта аниқлик билан танлаш ва жойида кўрсатмалар бериш керак.

Босмачи айёр ва топқир, шунинг учун биз айёрроқ бўлишимиз керак, улар дадил ва жуда тез; биз жасоратли бўлишимиз ва тезроқ ҳаракат қилишимиз, улар кутмаган лаҳзалар ва муҳитларда пайдо бўлиш орқали уларни ажаблантиришимиз керак. Босмачилар минтақани ва унинг шароитларини жуда яхши биладилар, шунинг учун минтақани жуда яхши билишимиз керак; босмачиларнинг асосий таянчи халқнинг уларга нисбатан хайрихоҳлигидир, шунинг учун биз бундан ҳам кўпроқ халқнинг хайрихоҳлигини қозонамиз, чунки тажрибамиз шуни кўрсатдики, нафақат қаршилик кўрсатиш, балки ғалаба қозониш учун ҳам халқнинг қўллаб-қувватлаши зарур.

Қисқаси, қизил армия қўмондонларидан ижодий ва топқир фикрлар ва хатти-ҳаракатлар қилиш сўралади.

2. Чўлларда қўшинларимиз муваффақиятсиз ҳаракат қилаётганларини таъкидлаш керак. Босмачилар тўдалари буни яхши биладилар ва ўзлари учун барча фойдали ва устун томонлардан яхши фойдаланадилар. Қумда транспортларсиз, сувсизликда уларнинг ортидан қувлаш ҳеч қандай натижа бермайди. Шунинг учун босмачилар қўллайдиган тактикаларни қўллаш фойдалироқ бўлади; Уларни яқиндан кузатиб, бир қудуқдан иккинчисига, бир соядан иккинчисига ортда қолдирмасдан, ҳар фурсатда жанг қилишга мажбур қиласиз. Бу жараёнда ҳар бир гуруҳнинг жойлашувини очиб берадиган ва алоқани таъминлайдиган самолётлардан фойдаланиш катта фойда келтиради.

3. Бош штаб қўлланмасида 5-моддага алоҳида эътибор қаратиб, сиёсий ишнинг қўшинларда ҳам, халқ орасида ҳам муҳим эканлигини билдирмоқчиман.

4. Босмачиларга қарши курашда иқтисодий ёрдам катта аҳамиятга эга эканлиги аниқ. Халқдан озиқ-овқат олинмаслиги, армияни халқ ҳисобидан боқмаслик, барча кучлар ёрдамида деҳқон халқига имкон қадар ёрдам кўрсатилишини таъминлаш керак.

5. Босмачиликка қарши кураш бўйича кенгаш қўшин ва уни бошқаришга аралашмайди,

балки фронт инқилобий ҳарбий кенгашининг умумий директивалари руҳида бир қатор совет ва сиёсий тадбирлар билан уларни сиёсий жиҳатдан асослаб муваффақиятларини кафолатлайди.

6. Разведка органлари ва агентуралар ишини кучайтириш ҳамда босмачилик таянадиган барча ёрдамчи воситаларни йўқ қилиш ёки пароканда қилиш билан ғалабани таъминлаш керак.

7. Босиб олиш пайтида ғоят катта, ўзини ҳеч оқламайдиган, ҳатто қишлоқларга қизил армиячиларни 5 – 7 кишидан жойлаштиришгача тақсимлашларга йўл қўйиляпти, бу эса белгиланган ҳудуддаги операция чоғида қўшиннинг катта бошлиғи қўлидаги тезкор ва қирувчи отрядларга таянч бўлиб хизмат қиладиган босиб олиш ғоясига зиддир ва бу ҳолат ташкил этиш принципларини бузади ва шу билан қўшинлар фаолиятини сусайтиради.

Принцип сифатида гарнизонлар таркибига яхлит роталар киритилади, шундан кейингина истисно сифатида роталарни қўмондонлар томонидан синчиклаб бошқариш шарти билан взводларга ажратишга рухсат берилади.

8. Учувчи ва қирувчи отрядлар иши кўп жиҳатдан тартибга солинмаган. Улар узоқ кечикишлар билан юбориляпти, охиригача қувиб бориб душманларни яксон қилиш имкони бўлмаяпти; душман билан тўқнашув ҳақидаги ҳар бир ахборотда душманнинг турли томонларига тарқаб кетганлиги кўрсатилмоқда.

Ушбу тактикага мослашган ҳолда учувчи отрядлар кичик гуруҳларда ҳам кузатиб боришлари ва гуруҳларни йўқ қилиш чораларини ишлаб чиқишлари керак. Бунинг учун ҳар бир гуруҳга автоматлар берилиши керак.

Учувчи отрядлар ўз жойларини, одатда, узоқ вақтда ўзгартиряптилар ва бундан душманлар ўз ҳаракатларида фойдаланиш имкониятига эга бўлмоқдалар. Учувчи ва қирувчи отрядлар кучи ҳамма вақт ҳам уларга юклатилган вазифаларни бажаришга етарли бўлмаяпти, бунинг оқибатида улар қувиб кетаётган тўдалар томонидан кутилмаган аҳволга солиб қўйилмоқда. Буни учувчи отрядлар ва қирувчи отрядлар сон жиҳатидан албатта душманлардан кўп бўлиши

лозим экан деб тушуниш керак эмас, лекин босмачилар тўдаларини менсимай, уларни белгиланганидан камайтирмаслик зарур.

9. Қирувчи отрядларнинг фаолияти ҳеч нарса билан учувчи отрядлардан фарқ қилмаяпти, бошлиқлар уларнинг вазифалари ҳақида ўйлаб кўришмаяпти; қирувчи отрядларни бир пунктдан иккинчи пунктга бир хилда жўнатиш ёки бир хил йўлларга чиқиш ҳоллари содир бўляпти.

Кутилмаганда ҳужум, пистирма қўйиш ва қаршилиқ кўрсатишнинг бошқа турлари истисно сифатида қўлланиляпти, зеро, булар ишнинг асосини ташкил этади.

Пинҳонийлик ва йўлни чалкаштириш ҳам қўлланилмаётганлиги туфайли кўпинча душманлар отрядлари бизнинг ҳаракатимиздан огоҳ бўляптилар ва унга чап бермоқдалар.

10. Ҳаво кучларидан фойдаланишда якка самолётлардан эмас, бутун бир отряд самолётларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир, биринчи услуб бутун кун давомида разведканинг тинимсиз давом этишини таъминлабгина қолмай, балки душманни руҳан толиқтиради.

Ҳаво кучларини отлиқ отрядлар билан амалга оширишга алоҳида эътибор бериш зарур ва шуни эсдан чиқармаслик лозимки, у фақат самолётлар ва ердаги қўшинлар ўртасида ишончли алоқа (радио орқали бўлгани маъқул) бўлгандагина кўзланган натижани беради.

Ҳаво кучлари ҳаракатида бир хиллик бўлиши керак эмас. Турли воситалардан турлича фойдаланиб босмачи тўдаларга бизнинг усулларга кўникма ҳосил қилиш имкониятини бермаслик керак.

Ҳаво кучларининг вазифалари:

а) Қароқчиларни қидириб топиш;

б) Уларнинг қаердалиги ҳақида яқин атрофдаги тезкор отрядларни хабардор қилиш;

в) Бомбалар ташлаш, пулемётлардан ўққа тутиш ва ёй отишдан иборат жанговар фаолият: бунда самолётлар иложи борица пастлаб қароқчиларни ўзини ўнглаб олишига йўл қўймаслиги зарур.

11. Очиқ жойларда, чўлларда тактик қамалдан фойдаланиш мумкин; душманга етиб олгач, отряд иккига бўлинади ва унга бирдан

икки томонлама ҳужум қилади, бунда отлиқ қисмлар асосан ёппасига ҳаракат қиладилар.

12. Босмачиликка қарши кураш йўриқнома-сида тизимлаштирилган барча воситаларига бош қўмондон қуйидагилардан келиб чиқиб раҳбарлик қилади:

А) Тоғли жойларда қуйидагилар, айниқса, фойдали:

Пистирма қўйиш; ҳаракат чоғида мудофаани аввалдан ўйлаб синчиклаб бажариш учун шундай қилиш керакки, учувчи ва қирувчи отрядлар ҳаракат қилаётган йўлдаги бирор йўлак назоратдан четда қолмасин, кўпинча пиёдалар асосий магистрал йўл ва йўлаклардан четда юрадилар;

Б) Ясси ерлардаги зич тураржойларда аниқланган тўсиқлар юзага келиши мумкин бўлган тўдаларни дарҳол йўқ қилиш учун йўқ қилиниши керак.

Ҳаракат базаси сифатида фойдаланиш мумкин бўлган гарнизонлар турли жойларда етарли миқдорда ташкил этилиши ва уларнинг чиқиш жойлари ўрнатилган бўлинмаларнинг ҳаракатчанлигига мос келишига эътибор бериш керак;

С) Аҳоли яшамайдиган текис (қумлик) жойларда ҳаракат қилиш:

Топилган қароқчиларни параллель ва изма-из қудуқдан қудуқчага кузатиб бориш керак (қароқчиларга ўхшаб кўчиб юриш). Бу усул фақат қўшинлар қароқчилар каби кўчиб юриш учун озгина бўлса-да қулайликлар берувчи воситаларга (чолир, чинакам отлиқ таркиб, туялардан иборат транспорт, емиш ва ҳоказо) отрядлар базасиз анчагача яшай олиш имкониятига эга бўлганларидагина натижа беради. Мазкур усул қудуқлар жойлашишини яхши билган ишончли йўлбошчилар бўлгандагина қўлланилади. Ердаги қўшинлар билан биргаликда ишлаш мақсадида ҳаво кучларидан кенг фойдаланиш;

Д) Ҳар қандай ҳолатда ҳам ишни дадил ва қатъийлик билан ниҳоясига етказиш, жанговар хавфсизликка ҳар томонлама риоя қилган ҳолда душманнинг ортидан қатъийлик билан кузатиб тор-мор қилиш сўзсиз бажарилиши керак.

13. Бош қўмондон йўриқномасининг 92-, 93- ва 109-моддаларига жиддий эътибор бериш керак. Қўшинларнинг асосий вазифаси босмачиликни имкон қадар тезроқ йўқ қилиш, бошқарувни ва совет ишларини фуқаролик органларига топширишдир. Қизил армия бўлинмалари ҳар доим қўллаб-қувватловчи бўлинмалар сифатида стратегик ва тураржой ҳудудларида тартибни тиклашга ёрдам беради. Шу муносабат билан амалга оширилиши керак бўлган шошилинч ишлар қуйидагилар:

а) Аҳолида совет ҳукумати, унинг ўз олдига қўйган вазифалари, уларни амалга ошириши тўғрисида нотўғри фикр, яъни совет ҳукумати ва қизил армия бизнинг – деҳқонларнинг ҳукумати эмас деган тушунча пайдо бўлмаслиги керак;

б) Шунинг учун ҳарбий босим юмшаганидан сўнг жойларга тарқалган қисмлар фаолияти тугатилади, қолаверса, ҳар томонга жойлашган қисмлар ўз хўжалик базасидан узоқда бўладилар ва озгина бўлса-да аҳоли ҳисобига яшашга ҳаракат қиладилар, бу эса яна норозиликларга сабаб бўлиши, босмачиликнинг янги ўчоқларини келтириб чиқариши мумкин.

14. Босмачиларнинг ривожланиши ва омон қолишига йўл қўймайдиган муҳитни яратишга қаратилган ва тинч муҳитни шакллантириш учун эркинликларни босқичма-босқич таъминлаш тамойилига асосланган кўрсатмаларни

жиддий равишда амалга оширишга ҳарбий ва сиёсий раҳбарлар алоҳида масъулият билан ёндашишлари керак. Шунинг ёдда тутиш керакки, босмачи халқ учун оғир муаммо бўлиб, кўпчилик фаол босмачилар таслим бўлишса, оладиган жазосидан қўрқиб бу хунук фаолиятни тарк эта олмайди.

Туркистон фронт қўмондони: Пугачёв.

Инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси: Берзин.

Штаб бошлиғи: Шуваев.

Туркистон фронти инқилобий ҳарбий кенгашининг 1923 йил 2 декабрдаги Фарғона ва Самарқанд вилоятларида босмачиларга қарши кураш йўриқномаси

1923 йил ёзида ташкил этилган Фарғона вилоятидаги ҳаракатлар босмачиликнинг энг кучли тўдалари яқсон қилиниши, тинч ҳаётнинг тикланиши ва Марғилон уездидан ташқари барча ҳудудларда тўла тартиб ўрнатилиши билан яқунланганлиги учун босмачиликка қарши фақат бешафқат чоралар билан курашдан ташқари бошқа усулларни қўллашга ўтиш имконини беради.

Босмачиликни йўқ қилиш жиддий ҳарбий босим Фарғона хўжалигини тиклаш бўйича бир қатор тадбирлар билан биргаликда олиб борилганлиги натижасида аҳолининг совет ҳукумати томонига ён босишига олиб келганлиги ва тинч ҳаётга қайтиб меҳнат қилиш имкониятларига ишонч уйғотгани, босмачиликка қарши фаол норозилик пайдо қилганлигини эътиборга олиб Фарғонадаги сиёсий вазият ҳудудда босмачиликнинг кучайиши мумкин эмас, уларнинг қолдиқлари эса шу кишнинг охирларигача батамом йўқ қилиниши шубҳасиздир деб баҳоланади.

Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси қарорига мувофиқ 1 ва 2 декабрь кунлари 1923 йил мобайнида кўнгилли бўлиб таслим бўлган, қуролларини топширган, тинч меҳнатга қайтган, бироқ шу йили 2 ноябрь кунини асоссиз равишда ҳибсга олинган қўрбошилар озод этилди.

Озод этилган барча қўрбошиларга Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси муҳри, қўмита раиси ва СССР Инқилобий ҳарбий кенгаши аъзоси ўртоқ И.Хидиралиев имзоси билан уларга

Туркистон фронти қўмондони
С.А.Пугачёв

Иномжон Хидиралиев Лондонда.
1924 йил апрель – август

Совет Республикаси фуқаролиги ҳуқуқини берувчи гувоҳномалар берилди.

Ҳибсда фақат судланиши керак бўлган Қозоқбой раҳбарлигидаги қўлга олинган қўрбошилар ва судланиши керак бўлган, таслим бўлган босмачилар бошлиқларидан Ислонқул, Аҳмат полвон, Бойистон, Юнус Султон ва Полач Соқилар қолди.

Фарғона водийсида босмачиликка қарши бундан кейинги кураш ва қўлга киритилган муваффақиятларни мустаҳкамлаш бўйича бундан кейинги тадбирлар қуйидаги далилларга асосланади:

а) Эрмат Махсум, Турдибой, Юсупжон Махсум, Қорабой ва Умарали бошқараётган босмачилар қолдиқларига қарши ҳарбий босимни сусайтирмаслик, аксинча, ҳар томонлама кучайтириш;

б) Яшириниб юрган Йўлчи, Мулла Собир, Эшмат бойбача, Мирза Умар, Уста Жўра, Бўтабек, Бўрибой каби босмачилар яна босмачилик билан шуғулланишга уринсалар, тутиш, агар кўнгилли бўлиб таслим бўлсалар, махсус бўлим органлари орқали озод этиш, қўлларига Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси озодлик гувоҳномасини бериш;

в) Қизил армия ва милиция кучлари томонидан ҳаракатдаги босмачилар билан ҳеч қандай музокаралар олиб борилмасин;

г) Махсус бўлим органлари ҳарбий босимга таяниб айрим босмачиларни таслим бўлишга мажбурлаб босмачилик тўдаларининг емирилиши бўйича ишларни кучайтиришлари керак, шу билан бирга, қуролларни кўнгилли бўлиб топширган қўрбошиларини ҳам истисно қилмай Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси озодлик гувоҳномаларини бериб, тезда озод этиш керак;

е) Қўмондонлик жойларда тегишли ижроия кўмиталари орқали озод этилган босмачиларнинг хўжаликлари ўтроқ ҳолда яшаши ва босмачиликка яна қайтиши учун имкониятни йўққа чиқарувчи шароит мавжуд бўлишига эришишлари лозим;

ё) Қизил армия аҳоли билан ўзаро биродар-

Александр Иванович Тодорский

лик алоқаларини бетўхтов мустаҳкамлаб бориши керак. Фақат мана шундай ажралмас алоқагина Фарғонани ҳар қандай тартиббузарликдан сақлайди ва босмачиликка барҳам беради. Қизил армия ва қизил милиция 1923 йилда Фарғона меҳнаткашлари олдидagi ўз вазифаларини шараф билан адо этди.

Юқорида айтиб ўтилган бурч ва масъулиятимизни шараф билан адо этиб, пахта ватани Фарғонада меҳнат кучини тинч-тотув йўлга қў-

йиш орқали бутун Совет Иттифоқи ривожига ҳисса қўшамиз.

Ушбу кўрсатмаларга мувофиқ берилган барча топшириқлар дарҳол Туркистон fronti инқилобий ҳарбий кенгашига ягона ХР 200/С номи билан хабар қилиниши керак.

Иловалар: Мусодара этиш ва ёрдамчилар бўйича умумий қоидалар.

Туркистон fronti қўмондони вазифасини бажарувчи: Тодорский.

Инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси: Хидиралиев.

Босмачиларнинг мулкларини шартли ва сўзсиз мусодара қилишни амалга ошириш тартиби бўйича

ЙЎРИҚНОМА

Босмачилар мулкларини мусодара қилиш фақат истисно ҳолларда қуйидаги қоидалар асосида амалга оширилишига йўл қўйилади:

1. Босмачилар мулклари фақат суд қарори билан мусодара қилиниши мумкин! Ушбу чора (Жиноят процессуал кодексининг 28-моддасини қўллаш орқали) босмачиликни бутунлай йўқ қилишга ёрдам берадиган ҳолларда қўлланилиши мумкин.

2. Шартли мусодара қилиш босмачиликка қарши кураш бўйича кенгашнинг шу ҳақдаги вақтинча махсус қарорини босмачиликка қарши курашувчи органларга тақдим этиш билан бажаради.

3. Шартли мусодара қилиш босмачилик билан шуғулланаётган шахснинг тинч меҳнатга қайтишига олиб келувчи восита ҳисоблангандагина қўлланилади.

4. Шартли мусодара босмачиларнинг қариндошлари ва уларга ёрдам бераётган шахсларга нисбатан мутлақо қўлланилмайди.

5. Кимки босмачилар тўдасидан кетиб, кўнгилли бўлиб қуролини топширса, унга нисбатан тўла амнистия эълон қилинади, мулкнинг шартли мусодара этилиши ўша заҳотиёқ бекор қилинади.

6. Мулкни мусодара этиш шартлари ҳақидаги қарор чиқишини қуйидаги таркибдаги махсус комиссия ҳисобга олади: маҳаллий фуқаролик ҳокимияти вакиллари, иккита маҳаллий гувоҳ ва ҳарбий ҳокимият вакили бўлган назоратчини ўз ичига олган комиссия.

7. Ҳисобга олинган мулк ҳақида уч нусхада баённома ёзилиб, биттаси ўша мулкдан далил фойдаланган ёки уни сақлаган шахсга, иккинчиси маҳаллий ҳокимият вакилига, маҳаллий ижрокомга тақдим этиш учун берилади, учинчиси нусхаси эса ГПУ органи вакилида қолади.

Шартли равишда мусодара қилиш тўғрисидаги барча қарорлар ва уларнинг натижалари ижро тафсилотлари билан бирга босмачиликка қарши комиссияга хабар қилиниши керак.

Ҳамкорлик бўйича кўрсатма

«Ҳамкор» деб номланганларга нисбатан асоссиз равишда жазо чоралари қўллашни тўхтатиш мақсадида қуйидагиларга умумий қоида сифатида риоя этилсин:

1. Босмачиликка қарши гаровга олишлар тақиқлансин; фавқулодда ҳолларда фақат фронт инқилобий ҳарбий кенгаши рухсатномаси билангина гаровга олинсин.

2. Фаол ҳамкорлар деб фақат қуйидагилар: босмачиларни қурол ва ўқ-дорилар билан бевосита таъминловчилар ёки воситачилар ёрдамида сотиб олувчилар, босмачилар тўдаларини кўнгилли равишда ем-хашак, озиқ-овқат билан таъминловчилар, босмачилар фойдасига айғоқчилик қилувчилар, босмачилар томонидан мажбур этилмаган ҳолда ўз хоҳиши билан аҳолига солиқ тақсимлаб, босмачилар фойдаси учун йиғадиганлар, якка босмачиларни ёки бутун босмачилар тўдасини кўнгилли равишда яширганлар, ўз ўғли ва қариндошлар, оиласи учун яқин кишиларни яшириши бундан истисно, совет ҳукумати ва қизил армия қисмларига билиб туриб босмачилар ҳақида нотўғри маълумот берувчилар, билиб туриб техник алоқани (телефон ва телеграф йўлларини) бузган кишилар юритилади.

Туркистон fronti инқилобий ҳарбий кенгашининг 1923 йил 18 декабрдаги Бухорода босмачиликка қарши кураш бўйича ЙЎРИҚНОМАСИ

Бухорода босмачиликнинг ғоявий жиҳатдан бир занжир билан боғланган ягона қўмондонлик остида ташкилий жиҳатдан мустаҳкамланган, энг ривожланган даври ортида қолди.

Босмачиликнинг айрим раҳбарларининг курашга яққол кўринадиган сиёсий тус беришга бўлган ҳаракатларига Бухоро аҳолиси ўртасида хайрихоҳлик ғоят камайиб борапти.

Бир қатор сабаблар, аввало, янги иқтисодий сиёсат ва миллий масалаларнинг тўғри ечилаётганлиги қароқчилик қилаётган босмачилар билан иқтисодий қийинчиликлардан тинкаси қуриган Бухоро аҳолисининг кенг оммаси ўртасидаги зиддиятни кучайтирмоқда.

Тинч меҳнат ҳаётини таъминловчи совет ҳукумати томонига ўтиш кайфиятининг кучайиши билан бир вақтда оддий йигитлар ва майда қўрбошиларнинг ҳам босмачилиқдан воз кечиш ва тинч меҳнатга қайтиш кайфиятлари пайдо бўлиши мумкин ҳол.

Шундай шарт-шароитлар шу йил ёзда Фарғонада босмачиликнинг батамом тугатилишига олиб келди.

Босмачиликка қарши курашда фавқулодда қақшатқич чоралар билан бирга унча қаттиқ бўлмаган сиёсатни уйғунлаштириб бориш зарур ва баъзи ҳолларда Бухорода босмачиликнинг тугатилишидан манфаатдор бўлган барча ходимлар учун мақсадга мувофиқ деб тан олинган.

Шунга кўра Туркфронт инқилобий ҳарбий кенгаши (Реввоенсовет) Бухорода олиб борилаётган ишларда қуйидагилардан раҳбарлик сифатида қўлланилишини буюради:

1) Босмачилик тўдаларига қарши курашнинг энг тўғри ва уларни яксон қилишнинг ҳал қилувчи воситаси деб биринчи навбатда ҳаракатдаги сусаймайдиган ҳарбий сиқув деб билинсин;

2) Шу билан бир вақтда, оддий йигитлар ва иккиланаётган қўрбошиларнинг таслим бўлишини мақсад қилиб, босмачилик тўдаларини

нуратувчи агентура фаолиятини кучайтириш учун бутун чораларни кўриш зарур;

3) Тинч меҳнатга қайтиш ва қуроолларини топширишни мақсад қилган босмачиларнинг қўрқмасдан қуроолларини топширишлари учун имкон яратиш, уларга гуноҳларидан батамом кечишни ва ҳақиқий озодликни кафолатлаш, бу кафолатга қуроол топшириш чоғида амал қилиш зарур, бироқ Мулла Абдуқаҳҳор, Иброҳимбек каби йирик қўрбошиларга нисбатан бундай кафолат ҳар бир алоҳида ҳолатда ҳарбий-сиёсий вазиятни ва аҳоли кайфиятини ҳисобга олиб, Бухоронинг барча туманларида ҳам бу бир хилда бўлмайди ва албатта Туркфронт инқилобий ҳарбий кенгаш (РВС)нинг рухсатномаси билан амалга оширилсин;

4) Асирга олинган босмачилар суд трибуналига берилсин;

5) Жазолаш сиёсати, гаровга олиш, кўмакчилар, мусодара бўйича тегишли йўриқномалардан келиб чиқилсин;

6) Қўмондонлик корпусининг юқоридаги кўрсатмалари асосида Бухородаги совет ҳукуматининг юқори органлари билан келишилган ҳолда босмачиликка қарши курашнинг кейинги тактик тадбирларини 1924 йилда уни албатта батамом йўқ қилиш мақсадида ишлаб чиқиш лозим.

№ 01698/С

Туркистон fronti бош қўмондони вазифасини бажарувчи: Тодорский.

Инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси: Хидиралиев.

Штаб командири: Шуваяев.

Туркфронт инқилобий ҳарбий кенгашининг 1923 йил 18 декабрдаги таслим бўлган босмачиларни хўжаликларга жойлаштириш бўйича КЎРСАТМАЛАРИ

Босмачилик туфайли қашшоқлашган, ерсиз ва ҳайвонсиз қолган тинчликсевар деҳқонларнинг аҳволини яхшилагандан сўнг, ҳар доим бўлмаса-да, таслим бўлган муҳтож босмачиларнинг иқтисодий иштироки муаммосини ҳал қилиш сиёсий жиҳатдан фойдалироқдир.

Туркистон фронти бош қўмондони вазифасини бажарувчи: Тодорский.

Инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси: Берзин.
Штаб бошлиги: Шуваев.

Туркистон фронти инқилобий ҳарбий кенгашининг 1924 йил 16 февралдаги қуролсиз таслим бўлаётган босмачиларга доир КЎРСАТМАЛАРИ

Кейинги пайтларда босмачиларнинг қуролсиз таслим бўлиш ҳоллари тез-тез содир бўляпти, улар томонидан қуролларни яшириб, вазият ўзгариши билан босмачилар сафига қўшилиш ҳаракатлари амалга оширилиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки босмачиларда қўрбошининг нечта одами борлиги билан эмас, нечта қуроли борлиги билан ўлчанади, шу боисдан қуролларни олиш кучайтирилсин, бунинг учун эса:

1. Қуролсиз таслим бўлган босмачиларга қўлида қурол билан таслим бўлган босмачилар олаётган имтиёзлар берилмасин, чунки кўрсатилган имтиёзларнинг берилиши қуролсиз таслим бўлиш ҳолларининг кўпайиши, оммавий равишда қурол яширишларга олиб келади.

2. Босмачиликка мажбуран тортилган шахслар камбағалликлари туфайли қўлида қуроли бўлмаганлигини кўзда тутиб улар қуролсиз таслим бўлишганда тазйиқ чоралари кўрилмасин, бироқ улар тўла оқланган деб ҳисобланмасин, тергов йўли билан қуролсиз таслим бўлишининг сабаблари аниқланмагунча уларга бу ҳақдаги доимий, белгиланган гувоҳнома берилмасин.

3. Қуролсиз таслим бўлган босмачилар ҳақида алоҳида иш очиб, агентлар ёрдамида уларнинг қуролсиз таслим бўлишининг сабаблари ва нима учун қуроли йўқлигини текшириш керак.

4. Таслим бўлиш чоғида қуролини хайрли ниятларда яширганлик далили аниқланса, бундайларнинг иши ҳарбий трибуналга оширилсин.

Мазкур кўрсатма таслим бўлиш ҳақидаги асосий сиёсатни ҳеч ўзгартирмайди, шунинг учун ҳам қуролсиз таслим бўлганлар қувғинга олинмаслиги зарур, уларга фақат белгиланган доимий гувоҳномалар ўрнига қуролсиз таслим

бўлганлиги кўрсатилган вақтинчалик гувоҳнома берилади. Уларда босмачилар тўдасида бўлган даврида ҳам қуроллар бўлмаганлиги ҳақидаги далиллар аниқланган ҳолда вақтинчалик гувоҳномалар доимийсига алмаштирилсин.

№0621 / С

Туркистон фронти қўмондони: Пугачев.
Инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси: Берзин.
«Тасдиқланди»: Инқилобий ҳарбий кенгаш: Пугачев, Берзин, Шапошиников.

Босмачиликка қарши кураш бўйича маслаҳатлар тўғрисида НИЗОМ

I. Умумий қоидалар

1. Босмачилик сабабларининг турлича эканлиги (сиёсий-иқтисодий ва миллий) маҳаллий аҳолининг умумий кайфияти ва босмачиларга муносабати: адоватли, иккиланиш ёки бошқа кўринишдаги хайрихоҳликни кўрсатади.

2) Курашнинг асосий воситалари қуйидагилар ҳисобланади:

- а) Очиқ қуролли босимлар;
- б) Совет ҳокимиятининг ташкилий ишлари;
- в) Иқтисодий тадбирлар;
- г) Аҳоли ўртасидаги сиёсий ишлар;
- д) Жазолаш органларининг иши.

3) Босмачиликка қарши курашнинг муваффақиятли бўлиши учун бу ишга тортилган барча органлар: ҳарбий қўмондонлик, фуқаролик ҳукумати, сиёсий ташкилотлар, ГПУ ва милиция аппарати иши тўла мувофиқлашган бўлиши зарур.

4) Босмачиликка қарши курашаётган барча органлар ишининг мувофиқлашуви фақат курашда иштирок этаётган ҳар бир органнинг вазифаси аниқ белгиланганидан хабардор бўлгандагина мумкиндир.

5) Баён этилганларни юзага чиқариш учун ТССР маркази, Хоразм ХСР маркази (Хива шаҳри) ва Бухоро ХСРнинг йирик марказларида «босмачиликка қарши кураш бўйича доимий кенгашлар» тузиляпти.

Изоҳ: босмачилик йўқ бўлган ёки эпизодик кўринишга эга бўлган вилоятларда «доимий кенгашлар»ни тузишга эҳтиёж йўқ.

б) Мазкур масалаларни бутун Туркистон фронти миқёсида кўриб чиқиш ва ҳал этиш учун Тошкентда «босмачиликка қарши кураш бўйича фронт кенгаши» фаолият кўрсатмоқда.

II. Кенгашлар вазифалари

7) Доимий кенгашлар вазифалари:

а) босмачиликка қарши кураш олиб бораётган ҳар бир органни (3-пунктга қаралсин) ахборотлар алмашуви йўли билан шу кураш олиб бораётган бошқа органлар иши билан тўла таништириб бориш;

б) босмачиликка қарши кураш олиб бораётган органлар фаолиятини тўла мувофиқлаштиришга эришиш;

в) ҳар бир органнинг бир-бирига ўзаро ёрдамини таъминлаш;

г) босмачиликка қарши кураш бўйича фронт инқилобий ҳарбий кенгаши директиваларининг 200/с, 01698/с, 01699/с сонли ва уларнинг асосида нашр этилган мусодара этиш, гаровга олиш ва кўмакчилар ҳақидаги йўриқномаларини ҳаётга татбиқ этиш.

8) а) «Фронт кенгашларининг вазифалари: 7-пунктнинг а, б ва в бандларида берилган вазифаларни фронт миқёсида амалга ошириш;

б) «Доимий комиссиялар» фаолиятига ҳарбий ва фуқаролик органларининг босмачиликка қарши кураш бўйича фаолиятини директивалар бериш йўли билан, доимий кенгашларга кирувчи гуруҳлар ўртасидаги зиддиятларни ечиш йўли билан умумий раҳбарлик қилиш.

9) Босмачиликка қарши кураш кенгашлари қўшинлар ва қўмондонлик қилаётганлар оператив ишларига аралашмайдилар: улар фақат ўтказиладиган операцияларни фронт инқилобий ҳарбий кенгаши умумий директивалари руҳида бир қатор совет ва сиёсий тадбирлар билан сиёсий жиҳатдан таъминловчи ва муваффақиятини кафолатловчи бўлакларини ишлаб чиқадиладар.

III. Кенгашлар таркиби ва иш тартиби

10) Вилоятларда доимий кенгашлар қуйидаги шахслардан ташкил топади:

Кенгаш раиси – вилоят ижроия қўмитасининг раиси;

аъзолар: вилоят қўшинларининг қўмондони, вилоят қўшинлари комиссари, вилоят ҳар-

бий комиссари, вилоят партия қўмитасининг масъул котиби, ҳарбий трибунал раиси, ҳарбий прокурор, махсус бўлим бошлиғи, милиция бошлиғи.

11) Хоразмдаги доимий кенгашнинг таркиби:

раис – Халқ Нозирлари Кенгашининг раиси; аъзолар: Хоразм гуруҳи қўмондони, инқилобий ҳарбий кенгаш аъзолари, Хоразм Коммунистик партияси марказий кенгаши масъул котиби, СССР фавқулодда вакили ва ГПУ Махсус бўлими бошлиғи.

12) БХСР доимий кенгашининг таркиби:

раис – Халқ Нозирлари Кенгашининг раиси, аъзолари: 13-корпус қўмондони ва корпус инқилобий ҳарбий кенгаши аъзолари, Бухоро Коммунистик партияси марказий кенгаши масъул котиби, совет ҳукуматининг вакили, БХСР миллий полиция бошлиғи, Бухородаги қизил армия қўмондони вазифасини бажарувчи, махсус гуруҳ бошлиғи, ҳарбий прокурор, 13-корпус ҳарбий суди раиси.

13) Босмачиликка қарши доимий кенгашларнинг қачон бўлиши ва шу кенгашлар таркибини тузиш БХСР доимий кенгаши томонидан белгиланади, лекин уларнинг таркибига албатта тегишли минтақадаги энг юқори мартабали ҳарбий раҳбар кенгаш раиси бўлади, олий ҳарбий комиссар, ўша вилоятдаги партия етакчиси ва советлаштириш ишлари бўлими бошлиғи ва жиноий иш бўйича ваколатли вакиллар киритилади.

14) «Фронт Кенгаши» таркиби: Раис – Россия Компартияси МКнинг Ўрта Осиё бюроси раиси, унинг ўринбосарлари – Туркистон МИК раислари, аъзолар: ТАССР ХКС раислари, фронт қўмондони, фронт инқилобий ҳарбий кенгаши аъзолари, Туркистон Компартияси масъул котиблари, ТАССР ички ишлар халқ комиссари, Бухоро ва Хоразм МИК вакиллари ва ГПУ фавқулодда вакили.

15) Кенгашларнинг котиблиги вазифасини бажарувчилар: вилоятларда – вилоят ҳарбий комиссарлиги котиби, фронт кенгашида – инқилобий ҳарбий кенгаш котиби, Бухоро ва Хоразмда – инқилобий ҳарбий кенгаш 13-ўқчи корпуси Хоразм гуруҳи котиби, Бухоронинг

бошқа кенгашларида – вазиятга қараб БХСР доимий кенгаши.

16) Бу доимий кенгашлар кенгаш раисининг ташаббуси билан зарур пайтларда чақирилади.

17) Кенгашлар иши жараёнида штабларда сақланувчи маълумотлар зарур бўлиши, штаб телеграфидан фойдаланиб тез-тез маълумотлар олиш ёки фавқулодда топшириқлар бериши эҳтимоли борлигини ҳисобга олиб кенгашларни тегишли ҳарбий штабларда ўтказиш мақсадга мувофиқ.

18) Кенгашлар иши қуйидагилардан иборат:

а) Кенгашнинг ҳар бир аъзоси ўз иш соҳаси бўйича ахборотлар бериши;

б) Кенгашнинг ҳар бир орган амалга оширган ишларини баҳолаш;

в) Кенгашнинг босмачиликка қарши кураш олиб борувчи органларига кўрсатмалари ва қарорларни етказиш;

г) қарорнинг ҳаётга татбиқ этиладиган 2-бўлим 7 та пунктида акс этган директиваларини амалга ошириш.

19) Кенгаш томонидан қабул қилинган қарорларнинг барчаси босмачиликка қарши кураш олиб бораётган тегишли органлар орқали ҳаётга татбиқ этилади.

Ҳужжатларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлайди

фронтнинг тезкор бўлим бошлиғи: Сонин.

Туркистон fronti инқилобий ҳарбий кенгаши томонидан тасдиқланган босмачиликка қарши курашда амал қилиниши лозим бўлган қоидалар

1. Мана, бир неча йиллар давомида босмачилар гуруҳларига қарши асабларни таранглаштирувчи кураш кетмоқда. Бу кураш учун катта куч ва маблағлар сарф қилинмоқда. Босмачилик Туркистонга ҳисобсиз вайронгарчиликлар келтирди.

2. Қизил армия ва қизил милициянинг бу қаҳрамонона кураши сиёсий-иқтисодий тадбирлар билан яқиндан мувофиқлаштирилган ҳолда олиб борилиб, ниҳоят кўзланган натижани берди. Турли ҳарбий-сиёсий чоралар йўли билан Туркистонда босмачилик яксон қилинди ва у ўзининг узил-кесил ўлими арафасидадир.

3. Бу муваффақият совет ҳукуматининг халқ хўжалигини тиклаш бўйича тўғри ва ўз вақтида ўтказган тадбирлари туфайли, бойлар, муллалар, умуман, антисовет унсурларнинг барча тўсқинликларига қарамай, совет ҳукумати ғояларининг қишлоқ ва овулларга кириб бориши натижасида юзага келди.

4. Меҳнаткаш деҳқон халқ хўжалигини фақат совет ҳукуматигина тиклай олишига қодир эканлигини тушунди. Қонли ва вайроналар келтирувчи курашдан ҳориган деҳқон тинчликка, тинч меҳнатга ва хотиржам хўжалик юритишга чанқоқ. Бунга фақат босмачилик тўсиқ бўлаётган эди. Буни тушуниб етган деҳқонларнинг кенг оммаси уни босмачилардан халос этган ва қўллаб-қувватлаган қизил армияга ўз хайрихоҳлигини билдирди, шу билан бирга, маҳаллий аҳолининг ўзи кўнгилли равишда милиция тимсолида босмачиларга қарши фаол кураш олиб борди.

5. Қизил армия ва аҳоли ўртасида юзага келган бу биродарларча муносабат ҳар томонлама мустаҳкамланиши керак, фақат мана шу бузилмас иттифоқ Туркистонда совет қонунларини ҳар қандай бузилишдан сақлайди, босмачиликнинг пайдо бўлишини истисно қилади.

6. Туркистон миқёсида босмачиликка қарши курашни муваффақиятли ниҳоясига етказгунча қизил армия томонидан ҳам, қишлоқ меҳнаткаш аҳолиси томонидан ҳам катта ҳаракатлар ва қурбонлар бўлганлиги, совет ҳукуматини қишлоқларда батамом тинчлик ҳукм суриши, деҳқонларнинг катта қурбонларсиз ва қийинчиликларсиз хотиржам меҳнат қилишга ўтишлари учун турли чоралар қўллашга ундарди.

7. Қизил армия томонидан яксон қилинган, аҳолининг мададидан ва яшаш учун асослардан маҳрум бўлган оддий босмачи йигитлар ва энг йирик қўрбошиларнинг катта қисми ишчи ва деҳқон ҳукумати бўлган совет ҳукумати қаршисида кучсиз эканликларини тушундилар. Шу боис ёз ва куз ойларида қуролларни топширишга ва совет ҳукуматидан афв сўрашга қарор қилдилар. Совет ҳукумати босмачиликдаги бу кураш ўлкаларга батамом тинчлик олиб келишида қанчалик катта аҳамият касб этишини

ҳисобга олган ҳолда кўнгилли бўлиб таслим бўлган ва қуролиларини топширган, аксарияти ўзининг онгсизлиги ёки (охирги пайтларда) аёвсиз жазоланишидан қўрққанидан совет ҳукумати ва аҳолига қарши ҳаракат қилган босмачиларнинг меҳнаткашлар сафига ўтишига йўл беришга қарор қилди. Шу муносабат билан Туркистондаги совет ҳукумати кейинги вақтларда кўнгилли бўлиб таслим бўлган ва қуролиларини топширган фарғоналик босмачиларни афв этди. Улар ўз ерларига бориб тинч меҳнат билан машғул бўлганларидан сўнг хавфли бўлмай қолдилар. Совет ҳукуматига кўр-кўрона қасос бегонадир. Таслим бўлган ва пушаймон бўлганлардан бешафқат қасос олиши қолганларни ғазаблантириб, қонли курашларга олиб келарди.

Шунинг учун ўз қуролини топшираётган ҳар бир босмачи ва кўрбоши, агар ўз самимий пушаймонлари билан ишончга лойиқ бўлса, афв этилиши мумкин. Шу билан босмачилар қолдиқлари кучсизланади ва сафи озаяди, қизил армия ва унинг ёрдамчилари бу билан катта куч ва маблағларини сақлаб қолади.

Бир бора афв этилган босмачи ўз ҳаётини қадрлаши зарур. Унга нисбатан зўравонликнинг ҳар қандай кўриниши, ўзбилармонларча жазо ва бошқаларга йўл қўйилмайди.

8. Бироқ босмачилар қолдиқларининг энг ўзгармас ва қайсар қисми ўзларининг қора ишларини давом эттиряптилар. Уларга қарши кескин кураш олиб бориш зарур. Асир олинганлар инқилобий адолат судига топширилиши керак. Ҳамманинг нафратига учраган, ҳар қандай мададдан маҳрум бўлган, ўлаётган босмачилик Туркистон ерларини талашни бас қилиши учун фақат ҳал қилувчи ва охирги сиқув керак. Бу ҳал қилувчи сиқув бутун Туркистонда тинчлик ҳолатига ва тинч меҳнатга ўтилиши ҳамда шонли Туркистон қизил армияси қисмларига муносиб дам бериш яқин кунларда қўлга киритилиши учун бутун кураш чизиқлари бўйлаб амалга оширилиши лозим.

9. Туркистонда босмачиликка барҳам бериш Бухоро ва Хоразмда босмачиликка қарши курашни енгиллаштиради ва унинг мутлақо йўқ қилинишини тезлатади.

10. Мазкур қабул қилинган тактика босмачиликнинг ўлимини тезлаштириши муқаррар.

Қизил армия ва қизил милициянинг бурчи босмачилик қолдиқларини тезроқ тугатишдир.

Барча меҳнаткашларнинг бурчи қизил армия ва қизил милицияга бу вазифани бажариш учун ёрдам беришдир.

Ҳужжатларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлайди фронтнинг тезкор бўлим бошлиғи: Сонин.

Туркистон fronti сиёсий бошқарма бошлиғининг 1923 йил 18 декабрдаги хати

Азиз ўртоқлар!

Кейинги пайтлардаги Ўрта Осиёда умумий сиёсий конъюнктурадаги, жумладан, ҳарбий-сиёсий соҳадаги ўзгаришлар бир қатор сиёсий тадбирларга сабаб бўлди.

Ўрта Осиё республикаларидаги сиёсий вазиятнинг ниҳоятда мураккаблиги бугунги кунда фронтнинг ҳарбий, сиёсий ва партия ходимлари йўли ўзгармас, ягона бўлишини талаб қилади.

Мазкур директива раҳбар ходимларнинг турли томонларга фавқулодда хавфли оғишларига барҳам бериш ва яққол белгиланган партия сиёсий йўлини кўрсатиш мақсадини кўзлайди. Биринчи навбатда босмачиликка қарши кураш тактикаси масалалари бўйича тўла бирликка эришиш зарур.

Бу борада биз Туркистондаги босмачиликка нисбатан муносабат бўйича деярли кескин тактик бурилиш қилганмиз ва Бухорога нисбатан муносабат бўйича баъзи бир тактик ўзгаришларга эгамиз.

Бу ўзгаришларнинг сабаби нимада, унинг моҳияти ва маъноси нимада?

Фронт партияси сафидаги амалдорларга маълумки, ўтган йилларда босмачиларга қарши олиб борган умумий сиёсатимиз Россия Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг кўрсатмалари ва ўртоқ Троцкийнинг (мудофаа комиссари) кўрсатмаларига мувофиқ шафқатсиз ва қаттиқ йўл тугилди. Шунга кўра, босмачи қўшинларини бутунлай йўқ қилиш учун ҳарбий босим охиригача давом эттирил-

ди. Ҳеч қандай беқарорлик кўрсатмасдан, ҳеч қандай чора-тадбирларни тугалланмаган ҳолда қўйиб, мутлақо иккиланмасдан амалга оширилган амалиёт бор эди. Ҳеч қандай яримтирафлик, яримчора кўриш, музокараларга йўл йўқ – йўналиш ана шундай эди.

Шу тактика босмачиликка қарши курашда ўтган давр ва ҳозирги пайтгача ягона тўғри йўл эди ва амалда эришилган натижалар билан ўзини мутлақ оқлади.

Ўз-ўзидан тушунарлики, бундай катта натижаларга бугунги кунда фақат ҳарбий тартибгина эмас, партия-сиёсий, ҳарбий-оператив ва ҳарбий-сиёсий чоралар туфайли ҳам эришилди.

Бироқ бугунги сиёсий йўлни барча даврлар ва барча шароитлар учун энг тўғри йўл деб баҳолаш ҳам мумкин эмас. Бундай консерватизм биз учун мутлақо ёт. Шунинг учун вазият ўзгариши билан бизнинг тактик йўлимиз ҳам қайта кўриб чиқилди.

Туркистондаги вазият ўзгаришининг моҳияти нимада? Бу ўзгаришлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) мамлакат иқтисодиётининг ўзгариши (пахта экиш майдонларининг кенгайиши, савдо алоқаларининг кенгайиши, нон олиб кирилиши, савдо алоқаларининг кучайиши ва ҳоказолар);

2) Совет аппаратининг ўсиши;

3) Деҳқончиликнинг барча жабҳаларига совет ҳукуматининг ғоялари кириб бориши;

4) Туркистонда Коммунистик партиянинг мустаҳкамланиши ва эътиборининг ошиши;

5) Босмачиларнинг ҳарбий жиҳатдан мағлуб этилиши (Фарғонада 2500 ўрнига 150 босмачи, Самарқанд вилоятида 80 киши).

Шунинг ўзидан шароитнинг тубдан ўзгарганлигини билиш қийин эмас. Аввалги тактик услубни ўзгартириш пишиб етилди. Жанговар компания давомида таслим бўлган Фарғона кўрбошилари аксарият қисмининг тақдири уни қайта кўриб чиқишни тақозо этди.

Бу кўрбошилар анча муддат ичида озодликда бўлишиб (фақат сиёсий назорат остида), тинч меҳнат билан шуғулландилар ва совет ҳукумати учун хавф туғдирмадилар.

Шунга қарамай, аввалги йўл бу кўрбошиларга нисбатан қатъий суд ҳукми бўлишини талаб этарди.

Аввалгилардан кўриниб турибдики, уларга нисбатан қатағон янги юзага келган ҳолатда ўзгача иш юритишни тақозо этди. Меҳнаткашларнинг катта қатлами билан боғлиқ тинч меҳнат қилаётган собиқ кўрбошиларнинг жуда кўп гуруҳларига нисбатан ўлка, умуман, тинч ҳолатда бўлган бир пайтда қатъий қатағон қилишни қўллаш мантиқсиз бўларди.

Фарғонада таслим бўлган сардорларни хайрия қилиш бўйича марказнинг кўрсатмаси қанчалик тўғри эканлиги қисқа вақт ичида англаб етилди. Шу нуқтаи назардан биз Туркистонга нисбатан қуйидаги янги кўрсатмаларни қайта кўриб чиқилган кураш тактикамизга қўшишни ўринли деб топдик (Россия Коммунистик партияси Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси ва Туркистон fronti Инқилобий ҳарбий кенгашининг янги қарорлари мутлақо яқдиллик билан қабул қилинганини айтиб ўтмоқчимиз).

1. Ҳарбий босим ва зарба чораларини босмачиликни емириш, тарқатиб юбориш, уни кучсизлантиришга қаратилган соф сиёсий чоралар билан бирга олиб бориш керак ва зарурдир.

2. Бундай чораларга, аввало, кўнгилли бўлиб қуролларини топшираётганлар билан жангда асир тушганлардан олинган қуролларнинг миқдорида тафовут катта эканлигидан келиб чиқиб янги жазолаш сиёсатини юритиш керади. Биринчи ҳолатда афв этилади, иккинчи ҳолатда инқилобий ҳарбий кенгаш (РВС) томонидан босмачи ва кўрбошиларнинг ҳар қайсисига нисбатан қабул қилинган қарор шаклидан келиб чиқиб алоҳида жазоланади.

3. Гаровга олиш ҳолати мақсадга мувофиқ эмас.

4. Тасарруфий ва мажбур этилганлар эмас (махсус, аниқ белгиланган ҳолатда), фақат ашаддийларини, босмачиларга ўз хоҳиши билан кўмакчилик қилаётганларни жазолаш керак.

5. Биринчи бўлиб босмачилиқдан вайрон бўлган ҳудудларга хўжалик ёрдамни кўрсатиш керак, бунда босмачиларнинг маҳаллий

келиб чиқишини ҳисобга олиш уларнинг тезроқ тинч меҳнатга ўтишига имкон беради.

6. Шу билан бирга, ҳарбий тартибни кучайтириш зарур. Бу тактика босмачиликнинг қолдиқлари емирилиши ва янчилишини сўзсиз тезлаштиради, масала фақат ҳарбийлар, ҳарбий-партиявий, жазолаш ва бошқа органлар томонидан уни тўла, ҳар томонлама ҳаётга татибқ этишдадир. Тўғрилиги исботланган янги йўлимизнинг улар томонидан ҳам очиқ шаклда, айниқса, ёпиқ муҳокама этилишига йўл қўймаслик, буни аксилпартиявий деб ҳисоблаб тамомила чек қўйиш зарур. Бу орқали бизнинг қудратли, ҳарбий-партиявий сиёсий аппарати мизнинг кейинги бирлиги таъминланади.

Бухородаги босмачилик ҳақида. Юқорида Бухородаги босмачилик ҳаракатлари Туркистондаги босмачиликка нисбатан ўзгача характерга эга эканлиги кўрсатилган эди. Ҳозирги кунда БХСР сиёсий конъюнктураси қуйидагича:

1) БХСР марказий ҳукуматининг обрўли ва ишчан таркиби, унинг жойларда алоқалари мустаҳкамланиши;

2) Бухоро Коммунистик партияси ичидаги партия ҳаётининг яхшиланиши;

3) Катта демократия йўлининг (деҳқон ва ўртаҳол қатлам) аста-секин муваффақиятли олиб кирилиши;

4) Катта демократлаштириш шароитида ўтказилган сўнги совет қурултойининг аҳамияти, қариндошлик ва қабилавий алоқалар ўрнига давлатчилик ғоясининг улуғворлиги;

5) Ғарбий Бухоро совет аппаратини тозалашнинг яхши таъсири;

6) Савдо тармоқларининг қайта тикланишини, яъни Бухоро иқтисодиётининг кўтарилиши бошланганлигини кўрсатувчи бозорларни аста-секин қайта тиклаш;

7) Бир қатор вилоятларда тинчликни ўрнатиш (Қоратегин, Дарбоз ва бошқалар);

8) Шу билан бирга, хўжаликдаги вайроналик ниҳоятда катта, совет аппарати ғоят кучсиз;

9) Босмачилик ҳали кучли ва аксарият ҳолларда яққол сиёсий характерга эга (мулла Абдуқодир, Иброҳим Пошо ва бошқалар); талончи босмачилар (асосан туркманлар) сиёсий

мақсадларда осонгина фойдаланиши мумкин ва аслида совет ҳукумати учун инкор этувчи аҳамиятга эга йирик сиёсий далиллар (Жўра Аминнинг фаоллиги ва бошқалар) пайдо бўлмоқда.

Бир қатор туманларда босмачилик аҳолининг кенг табақалари билан (Лақай, Вахшнинг чап қирғоғи) ёки аҳолининг нуфузли гуруҳлари билан (Абдулқаҳҳорнинг ҳудуди бўлган Ғарбий Бухоро ва бошқалар) боғланган.

Босмачиликнинг энг йирик етакчилари ўзаро ва қисман амир билан алоқада бўлиб турдилар, шу билан бирга, босмачиликнинг кўпчилиги гуруҳлари орасида ўзаро муносабатларнинг бузилиш аломатлари ҳам мавжуд. Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, умумий сиёсий муҳит жуда беқарор ва мураккаб, аммо вазият бизнинг фойдамизга яхшиланмоқда. Босмачиликка қарши урушда муваффақият қозонишнинг энг самарали усули Туркистонда босмачиликни бутунлай йўқ қилишга боғлиқлиги шубҳасиз. Шу тариқа Бухорода босмачилик заифлашади ва ўзининг якунига тез яқинлашади. Бундан ташқари, маҳаллий аҳолини босмачиликка қарши курашишга ундаш ҳам ижобий чора сифатида баҳоланиши мумкин.

Мана, яхши тушуниш учун жуда содда тарзда тайёрланган ушбу лойиҳада ҳам вазиятнинг қанчалик мураккаб эканлиги, ҳақиқатда юзага келадиган янги вазиятларга хос муаммолар қўшилиши билан вазият янада мураккаб бўлиши аниқ. Барча қайд этилган шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда Бухородаги босмачиларга қарши қуйидаги йўлларни санаб ўтиш мумкин: Гарчи шу пайтгача олиб борилган қаттиқ ҳарбий зулм ўзини оқлаган усул сифатида сақланиб қолган бўлса-да, Бухородаги шароитларнинг фавқулодда хилма-хиллигини инобатга олиб ҳар бир гуруҳ қўмондонига ўз ташаббуси билан ҳаракат қилиш эркинлигини таъминловчи ўзгартиришлар киритиш ва жазо сиёсатини юмшатиш, масалан, бошқа қўмондонлар билан зиддиятларни енгиллаштириш, маълумотларнинг секин келиб чиқишини таъминлаш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Сиёсий ва ҳарбий ҳаракатларимиз юқорида қайд этилган тажрибалар асосида амалга оши-

рилса, босмачилар яна куч тўплайдиган давр бўлмиш баҳор ойлари билан бир-икки ой ичида маълум бўлади. Стратегияларимиз аниқ бўлади ва мос равишда яна ишлаб чиқиши ёки аниқлаштирилиши мумкин.

Шу билан бирга, биз «муаммонинг манбаси»ни яхшироқ аниқлашимиз, босмачиларни халқнинг меҳнат ресурслари ва иқтисодий салоҳиятига қайта жалб қилишимиз керак. Бу совет ҳукмронлигини мустаҳкамлайди. Бироқ бизнинг партиядоги сиёсий ва ҳарбий амалдорларимиз нима қилиши керак? Баҳорда кучайиб бораётган босмачиларга қарши энг муҳим, қаттиқ ва самарали зарбалар бериш учун ҳарбий босим кучайиши билан бирга вазият ўзгариши мумкин бўлган пайтда бизнинг тактика ва манёврларимиз зое кетмаслиги учун уларнинг ҳолатини яхши кузатиб бориш керак.

Биз ҳозир алоҳида масъулиятли даврга кирдик, бу даврда ҳатто энг кичик деталларга ҳам фавқулодда эътибор қаратиш лозим, шу билан бирга, умумий доирани кўздан қочирмасдан кузатиб бориш керак. Туркистонда ўз аҳамиятини йўқотган муаммо, ҳозирда ҳам мавжуд бўлган босмачиликни бутунлай йўқ қилиш масаласи бу ерда ҳамон биз учун жиддийлигича қолмоқда.

Айни пайтда, қисқа шаклда бўлса ҳам эслатиб ўтишимиз керак бўлган яна бир муаммо бор. Миллатлар мавзусига амалда қандай ёндашиш масаласи ҳам. Қизил армия отрядлари ва бўлинмаларидаги партия амалдорлари орасида бу муаммога ўта бепарволик билан ёндашишди. Ваҳоланки, миллатлар масаласи ҳозир биз учун ҳаётий масаладир.

Назоратга олиш учун тушаётган маълумотлар ҳам тасдиқлаб турибдики, бу масала бўйича деярли тўла раҳбарлик материаллари бўлишига қарамай (XII съезд қарорлари, Бутунитифок Сиёсий кенгаши қарорлари, матбуотдаги мақолалар ва ҳоказо), уларни тўла амалга ошириш учун жойларда керакли ташаббус йўқ. Объектив шароитларни рўқач қилиш ноўриндир; мавжуд имкониятлар доирасида катта ишларни амалга ошириш мумкин ва зарур.

Ўрта Осиё республикаларида миллат масаласи сиёсий доирада асосий масала бўлиб кел-

ган, бўлиб қолади ва бу бизга катта масъулият юклайди.

Миллий шаклланишнинг дебочалари (Фарғона, Тошкент, Бухоро) эътиборимиз марказидаги предмет бўлиши зарур. Бу йўналишдаги дастлабки қадамлардаги каби йўл қўйиб бўлмайдиган бир қатор камчиликларни кўрсатди; бу бизнинг ҳарбий-партиявий ходимларимизни ёмонотлиқ қилиши, маҳаллий аҳоли ва партия ташкилотларининг бу масаладаги ишончини йўққа чиқариши мумкин.

Бу соҳадаги ҳар қандай хато тегишли ходимлар обрўйига доғ бўлиб тушади. Армия ичкарисида миллат масаласини амалга ошириш маъносида катта фаолият зарур. Туркистон фронтида ёмон одат бўлган буюк давлатчилик элементларини йўқотиш, майда миллатларнинг табиий талабларини қондириш имкониятлари ва бошқаларни юқорида келтирилган қарорлар асосида назорат қилиб бориш керак.

Айниқса, маҳаллий тилни ўрганиш, Туркистон республикаларидаги давлат аппаратларини «миллийлаштириш» борасида олиб борилаётган ишни чуқурлаштириш ва уни рағбатлантириш муҳимдир.

Ўрта Осиё шароитида бугун йўл қўйиб бўлмайдиган яққол буюк рус аппаратини сиқиб чиқаришни бошлаб, туб аҳоли вакиллари зудлик билан ғоят эҳтиёткорона ва аввалдан ўйлаб, бироқ сўзсиз равишда ҳарбий аппаратга жалб этиш зарур.

Юқорида санаб ўтилган муаммолар ҳақида кўп саволлар билан қолиб кетмасдан ва тушунтирувчи кўрсатмалар имкон қадар тезроқ келишини эслатиб, биз бу ерда умумий фуқаролик масалалари бўйича совет партия ишига қўшган ҳиссамиз ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ҳарбий партия ходимлари партия, касаба уюшмалари ва совет органлари ишига имконият даражасида ёрдам бериб, унда бугунгига нисбатан кўпроқ иштирок этадилар, бироқ қўмондонлик, васийлик ва мураббийликка оид ҳар қандай ҳаракатни мувозанатлаштириши керак.

Шу билан бирга, ҳарбий партия ходимларини бир муҳим ҳолат бўйича огоҳлантирмоқ зарур. Туркистондаги партия ташкилотлари (худ-

ди Бухородаги каби) ёш, тажрибаси кам, сафларидаги пролетарлар қисми ғоят озчиликни ташкил этади. Партия аъзоларининг аксарият қисми саводсиз ва маданиятдан узоқроқ, уларнинг кўпчилиги қисми худога ишонувчилар.

Бу Ўрта Осиёдаги партия ташкилотлари иккинчи даражали дегани эмас, бундай фикрлаш тарзи мустамлакачилик менталитетидир, лекин шарқда ўрнатилиши кутилаётган совет ҳукмронлиги учун бу ҳақиқатни ҳисобга олиш керак.

Лекин ўз-ўзидан маълумки, Ўрта Осиё республикаларидаги кучсиз партия ташкилотларида турли хил носоғлом ҳолатларнинг юзага келиши муқаррар. Бугунги кунда Туркистонда партия ишлари учун, айниқса, мураккаб шароитнинг юзага келаётганлиги шунинг учунки, босмачиликнинг ғоявий руҳлантирувчилари бўлган панисломчилар ва бошқалар босмачилик ҳаракатининг барбод бўлаётганини тушуниб етиб, мафкура майдонидаги курашни кучайтирмоқдалар, партия аъзоларига таъсир ўтказишга уриниш жуда мураккаб шароитни яратади.

Партия ҳарбий мутасаддилари ҳудудларда партия ишини ташкил қилиб, иш олиб бораётган бир пайтда тажрибасиз, бепарво ўртоқлар айрим маҳаллий низоларни келтириб чиқариши мумкин.

Бундай хавфли ва зарарли ҳаракатлар ҳақида қаттиқ ва қатъий туриб огоҳлантирмоқ зарур. Ҳар бир шундай ҳолатда партия ҳарбий ходимлари партия йўли билан расман огоҳлан-

тирилади, агарда ноаниқликлар бўлса, зудлик билан хабар қилишлари керак.

Айниқса, улардан турли қурултойлар ва сайловлар вақтида сабр-қаноатли бўлиш талаб этилади.

Шу билан бирга, нияти бузуқлик, шубҳаланиш ва асоссиз ишончсизликка ҳар қандай ҳолатда йўл қўйилмаслиги, бундай шахсларни бизнинг партия органлари ва ташкилотларимиз сафидан қатъий равишда қувиб чиқариш зарур.

Ниҳоят Туркистон ва Бухорода миллий сиёсатни амалга оширишни эътибор ва сергаклик билан кузатиш (давлат аппаратларини миллийлаштириш ва маданий тенгсизликни йўқотиш), армияда бу тадбирларни оммалаштириб ва тушунтириб, зарур пайтда маҳаллий партия ташкилотларига керакли ёрдам бериб бориш лозим.

Ўз-ўзидан аниқки, қизил армия билан аҳоли ўртасида ўзаро ҳурматга асосланган дўстлик ва яқинликни мустаҳкамлаш масаласи аввалгидай ниҳоятда муҳимдир.

Мазкур директива билан сизларга миллий масала бўйича авваллари қабул қилинган барча қарорларни тўла ва ҳар томонлама бажаришда ўта масъулиятли вазифа юкланади.

Туркистон Коммунистик партияси Пленумининг кейинги қарорларини ҳаётга татбиқ этишга алоҳида эътибор беринг.

Коммунистча салом билан **Инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси ва фронт сиёсий бюроси бошлиғи: Шапошников.**

Борис Михайлович Шапошников

Қизил армиянинг дала штаби Биринчи отлик армияси командирлари: ўтирганлардан С.С.Каменев, республика ҳарбий инқилобий кенгаши аъзоси С.И.Гусев, Жануби-ғарбий фронт қўмондони А.И.Егоров, 1-отлик армия ҳарбий инқилобий кенгаши аъзоси К.Е.Ворошилов

Туркистон миллий курашига қарши қизил армия бошқаруви тўғрисида юқорида келтирилган буйруқлар ягона тўғри ечим сифатида масаланинг ҳарбий-сиёсий нуқтаи назардан ечилишида нақадар оддий фарқлар мавжудлигини яққол кўрсатиб турибди. 1923 йил ва ундан кейинги даврда иккала томон ҳам эҳтиётсизлик билан курашдилар. Бу курашда совет руслари ҳарбий жиҳатдан миллий кураш учун курашаётган мужоҳидлардан (захира аскарлари, замонавий қуроллари, алоқа воситалари, озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонларга эга бўлиши, Россия империяси таркибидаги бошқа ислом давлатларидан келган мусулмон турклардан фойдаланиш) анча устун эди, албатта.

Москвадаги бош қўмондон босмачилар ҳаракатининг якуний босқичи бўйича бир қанча буйруқлар бериб, мужоҳидларга қарши ўз ҳарбий қудратини шафқатсиз ва узлуксиз ишлатишга қизил армияни мажбур қилган эди. Лекин қизил армия Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини бостира олмади. Шундан сўнг Москва 1923 йил 30 июнда яна янги буйруқ юборди.

«Туркистон frontiда босмачиликни йўқ қилиш бўйича ҳукумат топшириғига мувофиқ ва бу фронт бош қўмондонининг уруш ҳақидаги ҳисоботларига асосланиб СССР ҳукумати ҳузуридаги Инқилобий ҳарбий кенгаш қуйидагиларни буюради:

1. Босмачиликка қарши ҳал қилувчи кураш охирига етказилиши керак.

2. Бу уруш барча йўналишларда олиб борилиши керак:

а) Ҳар бир босмачи гуруҳи учун учувчи гуруҳларни кенг қўламда жойлаштириш;

б) Босмачилардан олинган ҳудудларни бир вақтда эгаллаш;

в) Ахборот (жосуслик фаолияти) фаолиятини давлатнинг сиёсий бошқарув механизмлари ва ташкилотлари билан биргаликда олиб бориш, жамоатчиликни ахборот олиш вазифасига босқичма-босқич жалб қилиш керак. Мудофаа халқ комиссарлиги бюджети тўғрисидаги 23-моддада кўрсатилганидек, маълум миқдордаги пулни шу мақсадда ишлатиш учун тайёр ҳолда сақлаш керак;

г) Асирга олинган босмачилар ва уларнинг ҳамкорлари ҳарбий суд муассасалари орқали шафқатсизларча жавобгарликка тортилиши керак;

д) Босмачиларнинг ҳеч бир ҳужуми жавобсиз қолмаслиги керак;

е) Ҳарбий бошқарувга масъул бўлган ҳеч бир қўмондон босмачилар билан сулҳ музокараларини олиб бормайди.

1923 – 1924 йилларда совет маъмурияти урушда мағлуб бўлиш билан ғалаба қозониш ўртасида турган эди. Урушда ғалаба қозониш уларнинг олий ва ягона мақсади эди. Совет аскарларининг руҳий ҳолати ҳам катта муам-

мо эди. Сабаби, Биринчи жаҳон уруши тугаши билан рус аскарлари тинимсиз жанг қилишга мажбур бўлишганди. Қолаверса, ҳамма совет аскарлари буйруққа бўйсунмайдилар. Уларнинг кўпчилиги Туркистондаги ўта оғир об-ҳаво шароитида ўз жонлари эвазига жанг қилиш тарафдори эмас эди. Лекин улар ҳам разведка хизматининг шафқатсиз ва золим усуллари, айниқса, ҳарбий маъмурият қўмондонлиги остида қулга айланган эди.

Туркистон fronti қўмондони 1923 йил декабрь ойида СССР Бош штабига юборган ҳисоботида қуйидагиларни таъкидлаган:

«Босмачиларга қарши кураш асослари: Бош қўмондон томонидан берилган кўрсатмалар урушнинг қатъий ҳаракатини ташкил этди ва босмачилар қўшинларини йўқ қилиш учун ҳарбий босимни оширди. Уруш стратегияси ҳеч ишни якунига етказмасдан қолдирмаслик, ўлчов қоидаларининг йўқлиги ва босмачилар раҳбарлари билан музокаралар олиб бормаслик эди».¹

Совет ҳарбий маъмурияти уруш ҳар икки тараф томонидан жиддийлик ва ўжарлик билан олиб борилганини инкор этмади. Босмачилар маъмуриятининг қизғин ҳаракатлари хорижий кузатувчилар томонидан ҳам тасдиқланди.²

1923 йил охирига келиб озодлик учун курашнинг биринчи босқичи тугаши ҳақида гапириш мумкин эди. Фарғона водийсида озодлик учун кураш қон тўкаётган бир пайтда кўплаб аҳоли пунктлари қизил армия қўлига ўтмоқда эди. Мужоҳидларнинг йўқотишлари катта эди. Очлик ва қашшоқликдан азият чекаётган мужоҳидларга қизил армия босими қўшилгач, уларнинг халқ билан алоқаси узилиб, бурчакка қамалишди. Қизил армияга қарши йирик бўлинмалар туза олмаган мужоҳидлар 1924 йил давомида ва ундан кейин ҳам қизил армияга қарши кичик гуруҳлар билан курашни давом

эттирдилар. Кичик гуруҳларни, айниқса, қизил армия етиб бора олмайдиган тоғли ҳудудлар ва чўлларда туздилар.

Москвадаги армия маъмурияти Туркистондаги армияга, босмачиларга қарши ташвиқот ва разведка ишларини кучайтириш, деҳқонларнинг эҳтиёжларини қондириш (қарз бериш), ислом оқсоқоллари билан муроса қилиш, транспорт йўлларини қаттиқ назорат қилиш, босмачилар маъмуриятига борадиган озиқ-овқат маҳсулотларини йўқ қилиш, очликнинг кучайишини таъминлаш, қуролини ташлаган кўрбошиларни кузатиб юриб йўқ қилиш каби барча усуллар билан босмачиликка чек қўйишни буюради. Россия таъкидлагани каби, озодлик учун кураш ҳали тугамаганди. Аксинча, озодлик кураши 1924 йилдан бошлаб 1934 йилгача давом этадиган иккинчи босқичига киради. Мен бу даврдаги озодлик курашини айрим сабабларга кўра қисқача ва хронологик тарзда санаб ўтишга мажбур бўлдим (Б.Х).³

1924 – 1934 йиллардаги курашнинг қисқача хронологияси

1924 – 1934 йиллардаги кураш жараёнини тасвирлаш учун китобга иккинчи жилд қўшилиши керак эди. Афсуски, бу бизнинг имкониятларимиздан ташқаридаги ишдир. Шу боис курашнинг иккинчи босқичини қисқа хронология шаклида тақдим этиб, икки қарама-қарши қутб ўртасидаги жанг ва курашлар ҳақида ҳеч бўлмаганда кейинги тадқиқотларда қизиқувчиларга туртки бўлади деган умидда хабар беришга ҳаракат қилдик (Б.Х).

1924 йилда:

01.01. Совет Россияси ҳукумати Туркистон frontiга қарши ўртача 63 та озодлик кураши бўлинмаси шай турди.

10.01. Жунайидхон, Ағажон Эшон, Мадрахимбой ва Оллоҳназарнинг тахминан 15 минг кишидан иборат қўшинлари Хива шаҳрини қамал қилдилар.

12.01. Қизил армиянинг 4-отлиқ полки Фарғона водийсидан Хивага юборилади.

¹ Иркаев (234). 435-бет.

² C.P. Skrine. Situation in Russian Turkestan and Bokhara. Telegram to Britannic Majesty's Minister Peking; The Political Agent, Gilgit; The Officer in Charge, Intelligence Bureau. – Peshawar, 14th June 1923. – P.1 (India Office Record L/P-S/10/950): «The Basmachi movement is undoubtedly on the increase throughout Samarkand, being the mountains near Ura-Tyube (Oratepa). In Fergana the rebels are in effective command of all the actual towns, and even these are frequently raided».

³ Нашриётнинг илтимосига кўра китобнинг ҳажми катта бўлмаслиги ва нархи жуда қиммат бўлмаслиги учун 1924 – 1934 йиллардаги курашларни хронологик тартибда санаб ўтдим (Б.Х).

16.01. Совет ҳарбий маъмурияти Хоразмни уруш зонаси деб эълон қилди.

19 – 23.01. Мужоҳидлар Хива ва Хонқа шаҳарларини озод қиладилар. Хива шаҳрида қўзғолон бўлиб, унда 20 минг туркистонлик иштирок этади.

23.01. Ағажон Эшон бўлинмалари Хива ва Хонқа шаҳарларига ҳужум қилади. Хоразм Халқ Республикаси ҳукумати тарқатиб юборилади. Унинг ўрнига инқилобий қўмита тузилади. Хоразмнинг Амударё вилояти уруш ҳудуди деб эълон қилинади.

24.01. Жунайидхон Тошҳовуз, Шоҳобод ва Ғазавотни озод қилди.

25.01. Хоразмлик мужоҳидлар Тошкентдаги телеграф линиясини уздилар. 700 кишига яқин мужоҳидлар советларнинг Хивадаги ваколатхонасига, шимол ва шарқдан 1000 га яқин мужоҳидлар Хива шаҳрига ҳужум қилди.

27.01. Мужоҳидлар яна Хивага ҳужум қилишади.

28.01 – 04.02. Жунайидхон Хива қамалини бекор қилишга мажбур бўлди. Икки душман туркман қабиласи Яхши Гелди ва Ниёз Бахши бошчилигида Жунайидхонга орқадан ҳужум қилди.

29.01. Совет қўшинлари Урганч томон ҳаракатланди. Советлар мужоҳидларга қарши самолётлар билан ҳаво ҳужумини бошладилар.

30.01. Мужоҳидлар совет русларига тегишли Петроалександровск қалъасига ҳужум қилади.

28 – 31.01. Бухоро Халқ Республикаси уламаларининг қурултойи бўлиб ўтади. Босмачиларга қарши қандай чоралар кўриш масаласи муҳокама қилинади. Советлар таъсиридаги 113 нафар уламо босмачиликни йўқ қилишга қарор қилади.

01.02. Қизил армия Питнак шаҳрини ишғол этади.

04.02. Мужоҳидлар Питнакдан Хўжайли ва Кўҳна Урганчгача бўлган ҳудудни озод қилади. Лақай водийсида руҳонийлар қурултой ўтказдилар. Эшон Хўжа Данаҳан Иброҳимбекни совет руслари билан сулҳ тузишга кўндириш вазифасини олади.

05 – 06.02. Яхши Гелди (Совет томонидаги туркман қабиласининг бошлиғи) ва Жунайид-

хон ўртасида низо келиб чиқади. Яхши Гелди совет аскарлари билан бирга Кўҳна Урганч, Тошҳовузга, Ниёз Бахши эса Тахтага ҳужум қилди.

05.02. Жунайидхон ва Яхши Гелдининг аскарлари Илиали яқинида тўқнашадилар. Юз берган тўқнашувда Яхши Гелдининг 300 нафар жангчиси ҳалок бўлади.

11.02. Хўжа Данаҳан ва Иброҳимбек учрашади. Иброҳимбек қизил армия билан сулҳ шартномаси тузиш таклифини рад этади.

12.02. Қўрбоши Анабала ва Аҳметбек Илиалини озод қилишади.

15.02. Аҳмет қўрбоши Илиалида таслим бўлади. Россия Компартияси Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё бюроси Шарқий Бухородаги жазони ижро этиш ташкилоти бўлмиш тройкани ҳарбий суд қўмондонлиги остига ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бундан ташқари, дивизия командирлари босмачилар билан сулҳ бўйича ҳеч қандай музокара олиб бормасликка қарор қилинади.

16.02. Совет қўшинларининг Хоразмдаги қўшин қўмондони Тошҳовузга ҳужум қилади. Ағажон Эшон ўзининг 600 нафар йигити билан Питнакни қутқаради. Мужоҳидлар Хива билан телефон алоқасини узадилар.

18.02. Совет русларининг 4-отлиқ полки Хивадан Кўҳна Урганчга кўчиб ўтади. Ағажон Эшон Питнакни 600 нафар жасур йигити билан қутқаради.

26.02. Мужоҳидлар совет қалъаси ҳисобланган Хонқага ҳужум қилишади.

26.02 – 10.03. Қўрбоши Абдурахмон маҳдум Ҳазорасп шаҳрини қамал қилади.

06.03. Қорақум чўлидаги Замукшеҳир қалъасида жойлашган қўрбоши Ғулом Али Илиалигача бўлган ўтиш йўлларини тўсади.

11.03. Тахминан 600 га яқин мужоҳидлар Қорақум чўлидаги Эшонбозор қишлоғига ҳужум қилади. Бу ҳужумда 40 нафар мужоҳид шаҳид бўлади.

12.03. Мужоҳидлар Хива шаҳрига ҳужум қилиш учун Хива яқинидаги Чаршелида тўплана бошлайди.

15.03. Хивага Тошкентдан саккизта самолёт етиб келади. Туркистон фронти ҳаво қўшинла-

рининг бошлиғи бўлган Мазаруп Хоразм Халқ Республикасига ҳаво ҳужумларини бошқаришни шахсан ўз зиммасига олади.

16.03. Туркистон фронти қўмондони Пугачёв ва Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси бошлиғининг ўринбосари Карклин Хивага келади. Хоразмни босиб олиш бўйича маслаҳатлашувлар ўтказилади ва якуний кўрсатмалар берилади.

19.03. Қорақум чўлида Ағажон Эшон қўшинларига қарши 5 та совет самолёти иштирок этган ҳаво ҳужуми уюштирилади.

Қорақум чўлидаги Тузсултон қўли яқинида қизил армия ҳарбий ҳаво кучлари, Амударё флоти ва отлиқ қўшинлардан иборат кўп томонлама ҳужум бошланади.

20.03. Ағажон Эшон совет сулҳ таклифини рад этади. 5 та қўрбоши ва 75 мужоҳид жангларда шаҳид бўлади.

Иброҳимбек Ёвон Лақай водийсида Раҳмон Додхо қўшинлари билан бирлашади. Иброҳимбек советларга қарши курашда давом этади, бу орада яна 5 нафар қўрбоши шаҳид бўлади.

21.03. Етимтомда Иброҳимек, Раҳмон Додхо ва Хуррамбек аскарлари билан совет қўшини ўртасидаги тўқнашувда 285 нафар мужоҳид шаҳид бўлади.

23.03. Ағажон Эшон Садиварда советлар томонидан асир олинади.

29.03. Ағажон Эшоннинг ўғли Абдурахим Махдум таслим бўлади.

06.04. Миллатлар бўйича халқ комиссарининг ўринбосари Бройдо раислигида Россия Компартияси Марказий Комитети фавқулодда комиссияси Хивага келади ва у ерда босмачиликка қарши урушни жадаллаштириш ишлари билан шуғулланади.

01.05. Фарғона водийсида 70 нафар қўрбоши ҳалигача ўз кураши ва урушларини давом эттирмоқда эди. Айни вақтда, Самарқандда 14 нафар қўрбоши ва 140 нафар мужоҳид шаҳид бўлади.

25.05. Бухоро Коммунистик партияси турли йўллар билан бўлса-да Шарқий Бухорони советлаштириш тўғрисида қарор қабул қилади.

28.05. Бухоро ҳукумати Шарқий Бухоро учун фавқулодда тузилмаси бўлган фавқулодда ко-

миссияни тарқатиб юборади ва комиссиянинг вазифаларини 13-корпуснинг инқилобий ҳарбий кенгашига топширади.

12.06. Россия Компартияси Марказий Комитети Ўрта Осиёни «Миллатларга кўра бўлиш» (Туркистонни қабиаларга кўра тақсимлаш) тўғрисида қарор қабул қилади.

26.06. Туркистон фронти қўмондони Совет Иттифоқи Инқилобий ҳарбий кенгашига хабар беришича, 1923 йил 1 ноябрдан 1924 йил 1 июнгача 54 нафар қўрбоши ва 229 нафар мужоҳид ўлдирилган, 52 нафар қўрбоши ва 565 нафар мужоҳид асир олинган, 134 нафар қўрбоши ва 1404 нафар мужоҳид таслим бўлган.

26.07. Бухорода босмачиликка қарши кураш бўйича ташкил этилган марказий маслаҳат бўлими (мувофиқлаштирувчи марказ) ўз ишини бошлади.

Худди шу ойда Иброҳимбек билан бирлашган Ҳайит Парвоначи, Абдурахмон Парвоначи, Бойтўра қўрбоши ва Аллоҳназарлар шаҳид бўлади.

11.08. Кўлоб водийсидаги Тугарек қишлоғида Жонхон ва Почахон қўшинлари қизил армияга қарши ҳужумга ўтади. Совет отлиқ полки командири Н.Д.Тумин ўлдирилади.

Кузда Мирзо Додхо ва Мулла Олимнинг Кўлоб ва Балжувонда, Жонхоннинг Орол атрофида, Почахон ва Эгамбердиннинг Шерободда, Қари Ортиқ, Тоғай Сари ва Баратнинг¹ Сангар ва Қизилмозордаги ҳарбий операцияларини кўрамыз.

16.09. Туркистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси тугатилди.

20.09. Бухоро Халқ Республикаси тарқатиб юборилди.

29.09. Хоразм Халқ Республикаси тарқатиб юборилди.

27.10. СССР Марказий Ижроия Қўмитаси Туркистонни бўлиш тўғрисида якуний қарор қабул

¹ Б.Ҳайит. Барат қўрбоши 1929 йилда Афғонистонга қочиб кетган. У ердан 1932 йилда Дамашққа йўл олади. 1952 йилда Дамашққа борганимда у киши карвонсаройда туя боқиб, чой қайнатиб юрган экан. Узун бўйли ва кенг елкали Барат қўрбоши ўзининг матонати ва улуғворлигини йўқотмаган эди. Кураш йиллари ҳақидаги хотираларини ёзганлар бор-йўқлигини сўраганимда у менга шундай деди: «Ҳозиргача ҳеч ким сўрамаган, уруш ютқазилганда эса мазлумлар тарихини ҳеч ким билишни истамайди».

килади. Эндиликда босмачиларга қарши уруш фуқаролик бўлинмаси томонидан қайта тикланган маъмурий механизмларга мос келадиган ер участкаларида жамланганди.

02.11. Босмачиларга қарши кураш бўйича ташкил этилган маслаҳат маркази Тожикистон Автоном Совет Социалистик Республикаси инқилобий ҳарбий кенгаши раиси Нусратуллоҳ Махсум раислигида йиғилади.

Йиғилишда ҳар бир вилоятда оқсоқоллар, муллалар ва бадавлат кишилар иштирокида йиғилишлар ўтказиш, сўнгра Душанбе шаҳрида диний арбоблар иштирокида қурултой ташкил этиш масаласи кўрилди, қурултойда босмачиликка қарши кураш усуллари ҳақида қарор қабул қилинди. Бундан ташқари, босмачи бўлган ҳар бир шахснинг барча оила аъзолари рўйхатини тузишга қарор қилинди.

31.12. Иброҳимбек Ҳисор водийсида қўрбошилар иштирок этган йиғилиш уюштилади. Барча қўрбошилар ўз қўшинлари билан Вахш дарёсининг ўнг қирғоғидаги Сурхон, Шеробод ва Бойсун йўналишида ҳаракатланишига қарор қилинади.

1925 йилда

01 – 09.01. Иброҳимбек Ҳисор водийси томон ҳаракатланади.

27.01. Россия Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг Ўрта Осиё бюроси давлатнинг сиёсий бошқарув бўлинмаларига қуроли билан таслим бўлган ёки ҳибсга олинган босмачиларга қарши оғир жазолар қўллашга рухсат беради.

Россия Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг Сиёсий бюроси босмачиларни йўқ қилиш муаммоларини муҳокама қилади.

28.01. Бобожон ва Кенжағали қўрбоши очлик хавфи туфайли Тўдадаги аскарларини тарқатишга мажбур бўлади.

Январь – март. Давом этаётган можаролар туфайли Қўрғонтепада 3500 оиладан иборат 36 қишлоқдан 450 оиладан иборат 5 та қишлоқ, Сарой Қамардаги 60 қишлоқдан атиги 37 та қишлоқ ва 17 та оила, Ҳисор атрофида 8000 оиладан фақат 6 та оила ўз ўрнида қолган ва бу ерда катта ҳижрат ва кўплаб азоб-уқубатлар юз берган.

01.03. Шарқий Бухорода 48 нафар мужоҳид гуруҳлари қизил армияга қарши урушни давом эттирмоқда эди.

07.03. Қўрбошилардан Иброҳимбек, Ўтанбек, Тоғай Сари Эгамберди, Раҳмон Додхо, Темир, Ғаюрбек ва Эшматларнинг 6000 га яқин аскардан иборат бўлган қўшинлари Ҳисор ва Кўлоб ҳудудларида очиқ ҳужумга ўтадилар.

16.03. Россия ҳарбий маъмурияти Тожикистонда давомий жанглارни амалга оширишга қарор қилади.

18.04. Тожикистон Автоном Совет Социалистик Республикасида уруш ҳолати эълон қилинади.

27.04. Зардал қишлоғидаги қўрбошилардан Раҳмонберди (Кўлоб атрофида), Бобомурот ва Ғаюрбек бир жойга йиғилиб ўтказган маслаҳат йиғилишида Иброҳимбек билан бирга совет русларига қарши курашишга қарор қиладилар.

01.05. Советлар собиқ Бухоро Халқ Республикасидаги гарнизонлар сонини 46 тадан 119 тага оширишади.

02.06. РКП(б) Ўрта Осиё бюросининг умумий ҳайъати босмачилик масаласини муҳокама қилади. Муҳокама натижасида қилинган ҳулоса руҳонийлар билан яқин муносабатлар ўрнатиш, уларни босмачилардан ажратиш бўлади.

12.06. Босмачиликка қарши кураш бўйича марказий мувофиқлаштирувчи орган таслим бўлган барча босмачиларни суд қилиш учун ҳарбий судларга юбориш тўғрисида қарор қабул қилади. Жанг майдонларида асирга олинган босмачилар дарҳол отиб ташланади.¹

15.08. 1925 йил бошидан бери Оби Гарм атрофида ҳарбий амалиётлар олиб борган Эшмат қўрбоши тўқнашувда яраланади ва қизил армия томонидан ҳибсга олиниб, дарҳол қатл этилади.

18.08. Тожикистон инқилобий қўмитаси 13-корпусга: «Иброҳимбекни ўлдириш керак, бу сизнинг энг долзарб вазифангиздир», – деб буйруқ юборади.

18.10. Қўрбоши Хуррамбек Сурхондарёда қўрбошилар иштирокида қурултой ўтказди.²

¹ Макашов А.В. Партийная организация Таджикистана в 1924 – 26 годах. – Душанбе, 1964. – С.33.

² Ёшлик: журнал. – Тошкент, 1988. №11. – Б.34.

1926 йилда

19.01. Низом қўрбоши очлик хавфи туфайли Кўлоб атрофидаги курашини тарқатади.

07.02. Ҳисор атрофида курашган қўрбоши Сулаймон шаҳид бўлади.

23.02. Мулла Аҳмед қўрбоши Қорабоғ атрофида 22 соат давом этган тинимсиз тўқнашув натижасида шаҳид бўлади.

11.04. Босмачиликка қарши советларнинг мувофиқлаштирувчи органи ўз мажлисида босмачиларга қарши жангда барча куч ва воситалардан фойдаланиш бўйича кўрсатмалар беради.

Апрель – июнь. Шарқий Бухорода 267 та тўқнашув бўлади, бу тўқнашувларда иштирок этган 20 нафар қўрбоши шаҳид бўлади.

04.06. Совет ҳукумати Туркистон фронти вазифасини тугатади ва унинг ўрнига Ўрта Осиё ҳарбий маъмуриятига ваколат беради.

Туркистон фронтига шу пайтгача 8 нафар рус генерали бошчилик қилган. Инқилобий ҳарбий кенгашнинг 30 нафар аъзосидан 5 нафар туркистонлик аъзоси сиёсий жиҳатдан фронтда фаол ишлаган. Бундан ташқари, Бош штабнинг 10 нафар бошлиғи бор эди, уларнинг барчаси рус эди.

21.06. Иброҳимбек Афғонистондан паноҳ топади.

03.09. Шарқий Бухорода мужоҳидлар Афғонистондан келиб совет қўшинларига 21 марта ҳужум қиладилар.

Куз. Ашт, Исфара, Конибодомдаги озодлик кураши бостирилади.

1927 йилда

Март. Қўрбоши Муҳиддин, Ёдгор Хўжа ва уларнинг 25 нафар қўрбошиси совет маҳкамасига чақиртирилади.

Ёдгор Хўжа 1919 йилдан советлар билан ҳамкорликда ишлаган ва Бухоро Халқ Республикаси ЧКсининг бошлиғи этиб тайинланганди. Бироқ 1921 йилдан бошлаб 4 ой давомида тоғларда совет ҳукуматига қарши чиқиб, қизил армияга қарши курашди. Советлар томонидан таслим қилингандан сўнг Зарафшон вилояти милиция бошлиғи лавозимига тайинланади. Бироқ бу вазифада босмачиларни қўллаб-қувватлаганида суд унга ва унинг атрофидагиларга ўлим ҳукмини чиқаради ва қатл амалга оширилади.

19.09. Жунайидхон Тошҳовузда кўзғолон уюштиради ва совет гарнизонига бостириб киради. Унинг ўз бўлинмаси Кўҳна Урганчга ҳужум қилади.

27.10. Қизил армия бўлинмалари Жунайидхонни доимий равишда таъқиб қилиб боради. 1927 йилда Жунайидхон Эрондан бошпана топишга мажбур бўлади.

1928 йилда

1927 йил бошидан ва 1928 йилда Совет Иттифоқига қўшилган баъзи полклар (6-Олтой, 7-Туркистон, 8-отлиқ бригадаси, 3-, 4-, 8-пиёдалар дивизиялари, 1- ва 2-пиёдалар дивизиялари) озодлик курашчиларига қарши Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда кураш олиб боришади. Ўша пайтда улар қанча қўрбоши бўлинмаларига қарши жанг қилганлари ҳали маълум эмас.

1929 йилда

24.01. Мужоҳидлар қўшинлари Кушка ва Марвдаги совет қўшинларига ҳужум қилади.

Қўрбоши Ўтанбек Афғонистондан келади ва Ҳисор атрофидаги совет полкига ҳужум қилади.

03.03. У совет полкига ҳужум қилади.

11.04. Афғонистонлик Фузайл Махдум Қалъаи Ҳумб, Қалъаи Лабиоб, Тавилдор, Ҳайит ва Сирғатолга бостириб киради.

12.04. Фузайл Махдум Қалъаи Ҳумб шаҳрини қутқаради. Қўрбоши Давлат Сардор Чоржўйда очиқ ҳужум бошлайди.

15.04. Бухоронинг собиқ амири иттифоқчи давлатларига ёрдам сўраб меморандум юборади. Усмонбек, Тўракул, Эшон Исохон ва Қаюм каби 10 нафар қўрбоши Афғонистондан қайтади.

19.04. Фузайл Махдум Тоби-Дара ҳудудини озод қилади.

21.04. Фузайл Махдум Гарм шаҳрига ҳужум қилади. Гарм яқинида Фузайл Махдум қўшинлари ва совет қўшинлари жанг қила бошлайди. Гармдаги совет қўшинлари қўмондонлигини Ўрта Осиё ҳарбий округи қўмондони П.Э.Дибенко шахсан қабул қилади.

23.04. Совет самолётлари Фузайл Махдум қўшинларини йўқ қилиш учун Гарм шаҳрига ҳаво ҳужуми уюштиради. Гармдаги совет ижроия қўмитаси раиси П.Э.Дибенкога қуйидаги те-

леграммани юборади: «Шаҳарни ҳимоя қилиш мумкин эмас». Дибенко уларга шаҳарни жангсиз тарк этмасликни буюради.

Фузайл Махдум Душанбе ва Гармни қутқаради. 5 та совет самолёти Гармни бомбардимон қилади.

03.05. Фузайл Махдум оғир жароҳат олади. У қолган 115 нафар йигити билан Афғонистондан паноҳ топади.

Ёзда. Наманган вилоятида қўрбоши Мадумар қўшинлари совет қўшинлари томонидан мағлубиятга учратилади.

Қўрбоши кўр Жўра ва Йўлдош Жалиллар Хўжанд ва Фарғона шаҳарлари яқинида ўз фаолиятини давом эттиради.

1929 йил бошидан 1933 йилгача қўрбоши Бобо Хўжа, Саид Хўжа, Сотиболди Қанот, Ортиқбош Умирлар Хўжанд, Ашт ва Пискент вилоятларида ўз фаолиятини давом эттирадилар. Вахш дарёсининг чап қирғоғида, Усмонбек, Тўрақул, Қора Тўқсоба, Эшон Шоҳон, Ташари Қайум каби 12 нафар қўрбошилар бирлиги ўз фаолиятини давом эттиради.

Қалъаи Ҳумб яқинида Фузайл Махдумдан ташқари Абдулла Тўқсоба, Худойназар, Жалил, Маҳмуд Назарбек, Қори Салим Понсод, Абдуллабек, Мулла Ислон Понсод, Раҳим Понсод, Гадо Понсод, Лойиқ Понсод, Саодат Махдум (Фузайл Махдумнинг укаси) қабилар фаолият юритган. Ҳисор тумани совет полицияси бошлиғи Аъзам Ходий озодлик курашчиларини қўллаб-қувватлайди. Вазиятдан хабардор бўлган совет разведкаси Аъзам Ходийни ҳибсга олади ва уни ўлимга ҳукм қилади.

Бироқ кейинчалик қарор бекор қилинади ва у 10 йилга озодликдан маҳрум этилади. Аъзам Ходий совет қамқонасидан қочишга муваффақ бўлади ва ўзининг мужоҳидлар бўлинмасини тузади. Аъзам Ходийнинг ёнида Ислон Мирохур, Давлатбек Паҳлавон, Қори Олоуддин Понсод, Маҳмуд Карим Понсод, Сафар Понсод, Мулла Олим Понсод, Қали Мирзабой Понсод, Одилбек Понсод, Охунбой Понсод, Зоир Саритик Понсод, Гойиб Турк Понсод бирга курашадилар.

Аъзам қўрбошининг икки хотини бор эди. Унинг хотинидан бири яраланиб урушдан чиқишга мажбур бўлди. Иккинчи хотини Доно

Гул Аъзам оғир яраланган пайтда ҳам урушдан қайтмайди ва курашини давом эттиради. Аъзамнинг қўшинлари ва бошқарув ходимлари 1931 йилда Иброҳимбек билан бирга жанг қилдилар. 1931 йил охири фақат Аъзам, Давлатбек, Қали Мирзабой ва Зоир Сартик тирик қолган эди. 1931 йилнинг охири ойларида Совет Иттифоқи томонидан қўлга олинган бу қўрбошилар Доно Гул билан бирга отиб ўлдирилган. Фарғона водийсида 1928 йилда Носирхон Тўра (Қўқондаги Мухтор Туркистон ҳукумати маориф вазири) томонидан ташкил этилган деҳқонлар қўзғолони 1929 йил кузида совет қўшинлари томонидан бостирилади.

27.11. Қўрбоши Ёрмат Махдум ва Содиқ Водилдаги Ҳоразат қишлоғида совет қўшинлари билан бўлган тўқнашув натижасида шаҳид бўлади.

1930 йилда

Февраль. Қўрбоши Ражапқули Эрондан қайтади ва Кушка, Марв ва Байрамалида ҳарбий операцияларни ташкил қила бошлайди.

Сентябрь. Кармана ва Нарпайда 46 нафар мужоҳид иши судда кўрилади. Мужоҳидларнинг етакчилари Хайри Султон, Фармон қўрбоши ва Абдулла Тоғайга ўлим жазоси берилади. Бўри, Фармон, Равшан Арзиқул, Нурмурот, Танатар Раззоқ ва Худоёр Ёрмирзаларнинг ҳар бири 10 йилга, қолганлари эса 5 йил сургунга ҳукм қилинди (Қаранг: Янги Туркистон. 1930. №4. – Б.17).

Куз. Қашқадарёлик қўрбоши Шер Оқсоқол совет ҳарбий суди томонидан ўлимга ҳукм қилинади. Қўрбоши Хўжа Эшон ва Каримхон курашлар чоғида шаҳид бўладилар.

1931 йилда

Январь – июль. Урушлар даврида Бухоронинг 5 вилоятида жами 2969 нафар мужоҳид шаҳид бўлади, 1713 нафар мужоҳид оғир яраланади, 2912 оила Афғонистондан паноҳ топади. 2337 та уй бутунлай вайрон бўлган. 5 кун давомида (10 – 15 май) 16 та йирик тўқнашув содир бўлади. Бу тўқнашувларда 224 нафар мужоҳид шаҳид бўлади.

30.03. Иброҳимбек Афғонистондан қайтади ва биринчи бўлиб Данганга боради.

08.04. Ўтанбек Оқтепа минтақасида ўз фаолиятини кучайтиради.

08.05. Ўрта Осиё ҳарбий округи босмачилар қўшинларини йўқ қилиш учун берилган буйруққа кўра Тожикистон 6 та жанговар зонага бўлинган (Ғарбий чизик, Марказий чизик, Шарқий чизик, Шимоли-ғарбий, Душанбе, Термиз ва Кўктош қизил армиянинг асосий қароргоҳига айланади).

15.05. Қўрбошилар йиғилиб, шиддатли жанг қилиш учун кураш бошқарувини шакллантиришга қарор қиладилар.

20.05. 26-отлиқ дивизия Қизилсув (Красноводск) яқинида ўз фаолиятини кучайтиради. Тожикистонда 12 нафар қўрбоши жангдан возкечишга мажбур бўлади.

22.05. Афғонистон мудофаа вазири Ўтанбекни мужоҳидлари билан қуролини ташлашга мажбур қилади. Ўтанбек буни рад этади.

13.06. Ўрта Осиё ҳарбий округи инқилобий ҳарбий кенгаши, Ўрта қудуқ, Гўклан қудуқ, Қаймат ва Қорақум чўлларида тўлиқ техника (отлиқлар, пиёдалар, самолётлар) билан шиддатли ҳужумларни бошлаш ҳақида буйруқ беради.

21.06. Иброҳимбекнинг Эшонбойдаги охириги жанги содир бўлади.

23.06. Иброҳимбек яраланади. Яраланган бўлса-да, Кофирниҳонга ўтишга ҳаракат қилади. Совет разведкаси агенти Муқим Султон унитанийди. Иброҳимбек дарёдан ўтгандан кейин тузоққа тушиб қолади. У билан бирга Эшон Исохон, қўрбоши Али Мардон, Қурбонбек, Тошмат ва Азимбек совет разведкаси томонидан ҳибсга олинади.

Июнь. Часил атрофида мужоҳидлар етакчилари Эйли Охун, Омон Дурди, Қулоқ Охун ва Қурбон Хўжадан иборат миллий курашни амалга оширувчи бошқарув кенгаши ташкил этилган. Қўрбоши Бекеш, Таги Берди ва Қилич Назар шаҳид бўлади. Қўрбоши Оразгелди Гўктепа-Марв минтақасида, Муротали Гўктепада ва Каража Оқсоқол Марвда курашни давом эттиради.

25.07. Мужоҳидлар Қорақум чўлида совет қўшинларига қарши 12 та ҳужум уюштиришади. Бойсунда қотил сифатида ном қозongan, Бойсун совет полицияси бошлиғи Эшнӣёз Юнусов 10 йил давомидаги мужоҳидларга нисбатан шафқатсиз кураш олиб борган. Бу шахс

Бойсуннинг сиёсий раҳбари билан зиддиятда айбланиб, ўлимга ҳукм қилинган, бироқ кейинчалик 10 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилиниб Россия суди томонидан «мукофотланади». Монархия тарафдори бўлган Эшнӣёз Юнусов Сибирдаги касалхонада ўлдирилган (Ёшлик: журнал. – Тошкент, 1988. №8. – Б.36 – 37).

Сентябрь боши. Фандемин томонидан Марв вилоятида 86 та ҳужум уюштирилади.

13.09. Чилгин чашмаси яқинида 14 соат давом этган можаро натижасида қўрбоши Ҳақмурод 198 нафар йигити билан шаҳид бўлган бўлса, советлар томонидан бўлинма қўмондонни Ламанов ҳалок бўлади.

17.09. Тошҳовуз учун бўлган жангларда 90 нафар озодлик курашчиси шаҳид бўлади.

19.09. Тошҳовуз учун 10 соат давом этган жанг бўлади. Бу тўқнашувда 250 нафар мужоҳид шаҳид бўлади, 90 нафар мужоҳид эса советларга асир тушади ва шафқатсизларча отиб ташланади.

25.09 – 08.10. Қорақум чўлида 17 нафар қўрбоши ва 1925 нафар жангчилар ўз қуролларини топширишга мажбур бўлишади.

10.10. Қорақум чўлидаги Тажан водийсида 74 нафар қўрбоши ва 3287 нафар озодлик курашчиси бўлиб ўтган тўқнашувларда шаҳид кетади.

Ноябрь. Қўрбоши Ҳожи Бала Мингбоши совет армияси билан сулҳга рози бўлади ва Олтиариқда 5000 нафар аскарлари билан қуролларини топширади. Сулҳ шартномасини нишонлаш мақсадида халқ иштирокида катта байрам уюштирилади. Байрамда қурол-яроғини топширган 5000 нафар мужоҳиддан ташқари 3000 нафарга яқин аёллар, болалар ва қариялар ҳам иштирок этади. Қоронғи тушиши билан совет аскарлари маросим иштирокчиларини ўраб олишади ва ҳар томондан, жумладан, оғир қуроллардан ўқ отишни бошлайдилар. Қочган, бақирган кичкина болаларга ҳам аёвсиз ўт очган бу ваҳшийлар майдонни қон дарёсига айлантиришади. Руслар, аёллар, болалар ва қариялардан қатъи назар, 8000 кишини хиёнаткорона ўлдирадилар.

Олтиариқдаги бу совет ваҳшийлиги бугун

ҳам тилга олинади. Бу қирғинни ўз кўзлари билан кўрган 3 нафар гувоҳ менга одамни ларзага соладиган бу воқеани айтиб берганди. Аммо мусулмон турк халқи ҳозир ҳам бундай ваҳшийликлардан етарли даражада ҳимояланмагани учун бу 3 нафар тирик шахснинг исмларини айтиб беролмайман (Б.Ҳ.).

Мужоҳидлар ўлим хавфи остида совет аскарларига қарши курашини 1929 йилдан 1931 йилнинг охиригача Устюртда, Чирчиқ дарёсининг юқори қирғоғида (Кайиб Понсод, Жонибек Қози, Ёрмат Махдум бошчилигида) ва Устюртнинг марказида (Бек Пўлат қўрбоши, Туналихон бошчилигида) давом эттирдилар.

1932 йилда

01.01 – 07.03. Эрондан келган 1450 нафар аскардан иборат 32 та мужоҳидлар гуруҳи Туркманистон ичкарасига кириб боради.

19.01. Қизил армия бўлинмалари ва қўрбоши Аҳмадбек қўшинлари ўртасида 8 соатлик жанг бошланади.

1932 – 1933. Қўрбоши Аҳмадбек, Дурди Мурот, Жунайидхон, Анна Қули, Атам Қиличмамед, Иброҳим Кадли, Али Абай ва Беппа Часнинг йигитлари Марв, Кушка ва Гўктепа минтақаларида совет аскарларига қарши курашни давом эттиради.

1933 йилда. Қўрбоши Какабой 1931 йили Қорақум чўлида бошлаган курашини 1934 йилнинг ўрталаригача давом эттиради.

Баҳор. Аҳмадбек ва Дурди Мурод Қорақум чўлида, Тажан ва Марв воҳаларида курашни кучайтиради.

18.03 – 25.04. Дурди Мурод бирликларидан 50 нафар жангчи шахид бўлади.

17.05. Қўрбоши Дурди Мурод, Аҳмадбек ва Бази Дуз Қорақум чўлидаги жанг майдонларида жонларини Худога топширадилар.

03.07. Лондонда етти давлат, жумладан, Англия, СССР, Афғонистон ва Эрон ўз мамлакатларида бошқа давлатларнинг қуроли кучларига эгалик қилмаслик тўғрисидаги битимни имзолади. Бу шартнома, биринчи навбатда, Туркистон истиқлол курашини бузиш учун халқаро фитнадир. Чунки Туркистон истиқлол кучлари 1929 йилдан бери қизил армияга қарши Эрон ва Афғонистон орқали ўз амалиётларини олиб борганлиги ҳаммага маълум.

11.10. Қўрбоши Ўтанбек Марв атрофида қизил армияга қарши очиқ ҳужум бошлайди.

1933 йил. Йил давомида 116 нафар мужоҳид бирликлари Эрон ва Афғонистон орқали Туркистон ҳудудига ўтиб ҳарбий амалиётлар ўтказди.

1934 йилда. Афғонистон ва Эрондан 58 нафар мужоҳид қўшинлари Туркистон ҳудудига ўтади. Қўшинлари 150 дан 500 гача жасур аскардан иборат бўлган жами 72 нафар қўрбоши йил давомида курашни давом эттиради.

30.05. Тожикистон Халқ Комиссарлари раиси Абдулла Раҳимбой Совет Иттифоқи Ички ишлар халқ комиссарлигининг «Марказий Осиёда босмачилик ҳаракати тугади» деган хабарини маълум қилади.¹

Таржимонлар: Р.Шамсутдинов, Ш.Болтабоев

¹ Раҳимбаев А. Таджикистан. – Москва, 1936. – С.17.

ЖИЗНЬ ПОСВЯЩЕННАЯ К ИЗУЧЕНИЮ ДРЕВНЕГО И ВЕЧНО МОЛОДОГО ХУДЖАНДА

Р.Шамсутдинов

Турсунов Назирджон (Назир Мухйидин) Очилович родился 12 августа 1942 года в городе Худжанде, в квартале Пуларкиш, расположенном в известной исторической части города, называемой Панджшанбе.

Его отец – Очил (первое имя – Абдурауф) Турсунов (1888 – 1943) был интеллигентным, образованным человеком. Еще в юности он выучил Коран и удостоился звания «қории мураттаб» (декламатор Корана). Одно время занимался на вечерних курсах при русско-туземной школе Худжанда, где овладел письменностью и словесностью русского языка. Очил Турсунов работал в хлопкоочистительной фирме и на хлопкозаводе, служил в городском управлении торговли.

В начале 1943 года Очил Турсунов добровольцем записался в рабоче-крестьянскую Красную Армию и просил направить его на действующий фронт Великой Отечественной войны. Однако, по возрасту, был зачислен в рабочий батальон, который, согласно решению Государственного комитета обороны СССР, строил Фархадский канал. Жизнь и работа трагически оборвались кончиной от сыпного тифа, бушевавшего в военную годину.

Все тяготы семьи легли на плечи матери Назирджона, Сифатбону, дочери Мирсаъдулло – хакима из известной в Худжанде семьи учёных-медиков. Она поставила на ноги двух дочерей, Муборакбону и Самарабону, и единственного сына Назирджона, достойно их воспитала.

Родной дом был для него первым храмом науки.

В 1949 г. мать привела сына в первый класс школы, которая размещалась в усадьбе Эргашбоя, в квартале Пуларкиш. С 1951 года Назирджон Турсунов продолжает учебу в новой средней школе №5 имени 20-летия Таджикистана. В 1959 году Н.Турсунов окончил школу с золотой медалью «За отличные успехи и примерное поведение».

Назирджон Очилович подал заявление на историко-филологический факультет Ленинабадского государственного педагогического института по специальности «История, таджикский язык и литература». В 1964 году в сборнике трудов учёных ЛГПИ вышла первая большая научная статья студента-выпускника

Ўнгдан чапга: Б.Р.Турсунов, Ж.Б.Исомиддинов, Н.О.Турсунов,
Р.Т.Шамсутдинов. Андижон, 2023 йил 30 апрель

Н.О.Турсунова, написанная совместно с профессором Г.Хайдаровым и С.Марофиевым, «Из истории дореволюционного ремесленного производства Худжанда» объемом в 3,3 печатного листа.

В июне того же года он окончил институт с отличием. По рекомендации профессоров Абдураззока Турсунова и Гафурджона Хайдарова, руководство института назначило его ассистентом кафедры истории СССР. За 23 года работы, до 1 апреля 1987 года, на этой кафедре он внес весомый вклад в повышение уровня преподавания предметов «История СССР», «Истории таджикского народа», «Истории советской культуры таджикского народа», основ этнографии, основ научного исследования студентов, вел спецкурсы, руководил спецсеминарами, педагогической практикой студентов. Назирджон Турсунов работал заведующим подготовительным отделением ЛГПИ им. С.М.Кирова и внёс большой вклад в развитие этого подразделения вуза.

Официальная защита кандидатской диссертации Н.О.Турсунова на тему «Из истории

городского ремесла Северного Таджикистана (ткацкие промыслы Ходжента и его пригородов в конце XIX – начале XX вв.)» состоялась 25 ноября 1969 года в здании Музея этнографии имени Петра Первого, в Кунсткамере (в Ленинграде – ныне Санкт Петербург), Н.О.Турсунов, по совету О.А.Сухаревой, видных ученых-этнологов А.К.Писарчик, Т.А.Жданко, Б.Х.Кармышевой выработал новую концепцию исследования истории и этнографии жизни городов и поселений Мавераннахра XVIII – начала XX вв. Это концепция предполагала комплексное исследование истории и этнографии областей Худжанда, Уструшаны, Ферганы и Пенджикента. Предполагалось изучить этническую и социальную жизнь таджиков в процессе их экономической и национальной взаимосвязи с субэтносами узбеков, казахов, туркмен и каракалпачков. Данная концепция предполагала благородную цель, и ее воплощение в жизнь должно было способствовать решению целого ряда крупных историко-этнографических проблем гражданской и этнической истории,

быта и культуры. Но огромное географическое пространство и большой временный интервал требовали от ученого организации стационарных и экспедиционных полевых исследований. Н.О.Турсунов теперь обладал достаточным опытом сбора и анализа полевого материала, его научной обработки. Он пользовался ценными научными советами О.А.Сухаревой. В начале 1970 года он принялся за осуществление концепции своего исследования. В течение первой половины семидесятых годов молодой исследователь тщательно изучал каждый исторический населенный пункт области Худжанда, Уструшаны, Ферганы, в том числе, города Риштон, Чуст, Пенджикент и их районы. Только на территории нынешней Согдийской области Республики Таджикистан было изучено пять городов, 13 городков, 8 селений с базарами, 240 сельских населенных пунктов.

В этот период докторская диссертация на тему «Развитие городской и сельской жизни Северного Таджикистана в XVIII – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование)», выполненная на кафедре истории СССР ЛГПИ им. С.М.Кирова, была принята и представлена к защите в отдел народов Средней Азии и Казахстана ИЭ АН СССР. 4 марта 1980 года на Специализированном совете при Институте этнографии АН СССР в городе Москве состоялась церемония защиты докторской диссертации Н.О.Турсунова.

Члены специализированного Совета Института этнографии АН СССР единодушно проголосовали за присуждение Назирджону Турсунову ученой степени доктора исторических наук по специальности «этнография». Он первым среди этнологов-таджиков в возрасте 38 лет удостоился высокой ученой степени доктора исторических наук. В апреле 1981 года Высшая Аттестационная Комиссия при Совете Министров СССР вручила Н.О.Турсунову диплом доктора исторических наук. В июне 1982 года, накануне сорокалетия, ему был вручен аттестат профессора кафедры истории СССР.

С благородной миссией посланца науки и высшего образования Н.О.Турсунов побывал

в Ташкенте, Самарканде, Ашхабаде, Ташаузе, Алма-Ате, Самаре, Ульяновске, Твери, Тбилиси, Ереване, Баку, Киеве и Черновицах. В качестве представителя науки Таджикистана он выступал с докладами и лекциями в городах Дели, Агра, Калькутта, Бомбей, Мадрас (Индия), Коломбо, Кинди (Шри-Ланка), Линкольн и Нью-Йорк (США). В декабре 1990 года во время поездки по США Н.О.Турсунов был удостоен звания «Почетный гражданин штата Небраска».

6 ноября 1990 года, по инициативе и при активном участии Н.О.Турсунова, был открыт Музей этнографии с первой в Таджикистане картинной галереей любителей истории таджикского народа, а в 1994 г. Музей традиционной усадьбы таджиков Худжанда «Эргаш-бойбача».

В октябре 1997 года его пригласили в Иран в Научный Центр исследования Хорасана – Маркази Хуросоншиноси в городе Мешхеде. Здесь ученому открылись новые горизонты научных исследований. Результатом его более чем годичного пребывания в Мешхеде (1997 – 1998) является издание новой монографии на персидском языке «История и культура населения Худжанда», где ученый обобщает плоды своих научных изысканий по вопросу истории города Худжанда, которые он вел более 40 лет. Эта монография предлагает новый подход к изучению вопросов городского доведения, исторической географии, культуры и быта городов Хорасана и Мавераннахра. В Иране Н.О.Турсунов часто выступал в научных аудиториях Тегерана, Исфагана, Шираз, Бандар-Аббаса и Исфараина, посещал исторические и культурные достопримечательности древней страны.

Н.О.Турсунов особое внимание уделяет подготовке научно-педагогических кадров. Под его научным руководством защитили: докторскую диссертацию – Муллошо Давлатов, Бустон Турсунов, кандидатские диссертации – Джурабек Исамитдинов, Джамшед Джурабаев, Бустон Турсунов, Мунира Файзуллаева, Мирзоназар Сохибназаров, Мухаммад Шарипов и др.

В течение около 60 лет Н.О.Турсунов успешно сочетает научную деятельность с педагогической, учебно-методической работой. Он является автором десятка учебников, различных учебных планов и программ, методических разработок по курсам «История таджикского народа» и «Этнология». Его деятельность в этой области особенно проявилась в должности заведующего кафедрой истории Таджикистана и методики преподавания истории (1987 – 1991 гг.) и кафедрой истории и этнографии таджикского народа (1991 – 1997 гг.) Худжандского государственного университета имени академика Б.Гафурова.

В книге «История и культура населения Худжанда» он впервые на основе огромного количества исторических, археологических, этнографических, лингвистических и других источников исследует историю и культуру Худжанда, продолжает традицию школы В.В.Бартольда, С.Айни и А.А.Семенова.

В 2003 г. написал книгу «Ҳафтхони Темурмалик» («Семь подвигов Темурмалика»), которая была посвящена героическому сопротивлению худжандцев под руководством Темурмалика монгольскому нашествию (Ҳафтхони Темурмалик. Таҷқиқоти илмӣ / Семь подвигов Темурмалика. Научное исследование / Seven exploits Temurmaliik scientific reseach. – Хучанд: Хуросон, 2003. – 404 с. (на таджикском, русском и английском языках).

В 2003 – 2004 гг. профессор Н.О.Турсунов был приглашен на работу в Оренбургский госуниверситет Российской Федерации, где в течение года занимался научно-исследовательской работой, собирал материалы по истории Средней Азии, в особенности торгово-посольских сношений России с Среднеазиатскими государствами через Оренбург. При поддержке руководства вуза организовал и наладил работу Научно-исследовательского института вос-

токоведения при университете и стал первым директором данного института.

После возвращения из Оренбурга работал профессором кафедры истории таджикского народа Худжандского государственного университета (ХГУ) имени Б.Гафурова. С 2007 г. Н.О.Турсунов в качестве главного научного сотрудника Научного центра Самонаведение при ХГУ имени академика Б.Гафурова работал над изданием двухтомной энциклопедии «Донишномаи Сомониён», куда вошли 19 его научных статей.

В 2009 г. Н.О.Турсунов был приглашен на работу в Таджикский госуниверситет права, бизнеса и политики на должность директора научного Центра исследования учений Абу Ханифы и востоковедения. Будучи директором данного научного центра, вел работу по укреплению материально-технической базы, по сбору книг – первоисточников, по написанию научных и методических трудов, подготовке научных кадров. Плодами деятельности в рамках Центра являлось издание книг: «История таджиков: структурно-логические схемы» (в соавторстве с Дж. Исамитдиновым. – Худжанд: Ношир, 2010. – 330 с.), «Зафарнома-йи Хусравӣ» (Составитель Н.О.Турсунов. – Худжанд, 2011. – 143 с.), «Барномаи таълими фанни таърихи халқи тоҷик» (Худжанд, 2011. – 103 с.) и научных статей по проблемам истории и культуры таджикского народа.

С 2017 года профессор Н.О.Турсунов работает профессором кафедры Отечественной истории и археологии ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова». В эти годы он подготовил и издал 7 томов собрания своих научных сочинений, куда вошли важнейшие его научные труды. Продолжает участвовать с докладами на различных научных конференциях, печатает научные статьи.

ИСТОРИЯ ТАДЖИКОВ. СТРУКТУРНО-ЛОГИЧЕСКИЕ СХЕМЫ

Назиржон Турсунов

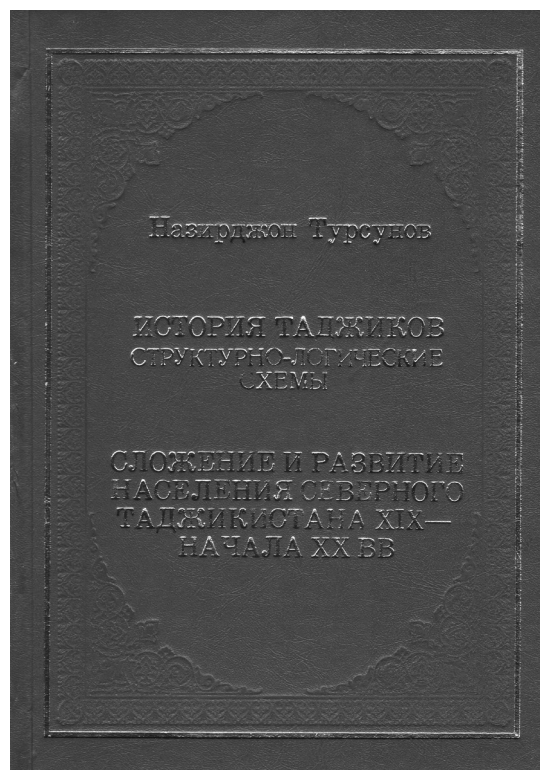
СЛОЖЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ТАДЖИКИСТАНА В XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

ГЛАВА II. ГОРОД ХУДЖАНД И ЕГО СЕЛЬСКИЙ РАЙОН.

ГОРОД ХУДЖАНД

Традиции градостроительства и городской жизни Северного Таджикистана восходят к середине I тысячелетия до н. э. В греческих и римских сочинениях описывавших походы Александра Македонского (356 – 323 гг.) упоминается о семи уструшанских городах. Исторические источники Ферганскую долину начала новой эры, в состав которой входила основная часть Северного Таджикистана, называли страной «семидесяти городов». В IX – X вв. по подсчетам исследователей, в Ферганской долине и Уструшане находились 51 город (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973. С.190, 201).

Мым древним городом на территории Северного Таджикистана был Худжанд, которого историки и археологи отождествляют с Александрией Эсхатой (IV в. до н. э.). Город Худжанд сложился в низовье реки Ходжа Бакирган на древней левобережной террасе Сыр-Дарьи и покатой на север, к реке равнине. При общем наклоне к реке в разных частях территории города имелись холмы, возвышенности, углубления и низины, отразившиеся в топонимии местности. С юго-востока на северо-запад территория города наклонялась от 380 м до 320 м абсолютной высоты (Таджикская ССР, 1956. С.154). С севера Худжанд и окружающий его оазис огибала Сыр-Дарья. На расстоянии 2 км от

правого берега Сыр-Дарьи тянулась обнаженная, почти без растительности гора Мевагул, пик которой Музбек равнялся 1628 метрам.¹

На северном склоне и предгорьях Карамазара располагались аулы полуоседлого киргизского и узбекского населения. С восточной, южной и югозападной сторон, примерно на 7 км город окружали утопающие в зелени пригородные селения и земледельческие урочища, сады, виноградники, простиравшиеся до возвышенностей Рухаки Унджи на востоке и

¹ Таджикское «Мугул» и русское «Моголтау» является искажением подлинного названия этих гор – Мевагул, встречаемого в нарративных средневековых источниках. Так, в «Манокиме» Шайха Маслихатдина, жившего в конце XII – начале XIII вв. упоминается гора Мевагул в Худжанде (Научный архив АН Тадж. ССР, ф. 7, оп. I, д. 36, л. 13 – 49).

УДК 371.67
ББК 63.3 (2Т)
Т – 86

**Турсунов Н.О., Исомитдинов Дж.Б. ИСТОРИЯ ТАДЖИКОВ.
СТРУКТУРНО-ЛОГИЧЕСКИЕ СХЕМЫ. Второе издание. –**
Худжанд: Ношир, 2021. – 668 стр.

Ответственный редактор:
О.К. Каримов
доктор исторических наук, профессор,

Рецензенты:
кафедра истории таджикского народа и общественных наук
при ТГУ права, бизнеса и политики

В предлагаемом издании рассматривается наиболее значимые вехи истории таджикского народа с самых первых ее проявлений до наших дней в таблицах и структурно – логических схемах.

На базе обширного круга источников, работ отечественных и зарубежных историков, а также многочисленных учебников и учебных пособий, справочной литературы представлены обобщенные сведения об исторических личностях, событиях политической, социально-экономической и культурной жизни, в краткой форме изложены ключевые аспекты истории таджиков.

Книга адресована студентам ВУЗов, учащимся школ и колледжей, преподавателям, а также всем тем, кто интересуется историческим прошлым таджикского народа.

ISBN 978-99975-70-70-3

© Турсунов Н.О., 2021

Рухак на юге (около 200 метров над уровнем Сыр-Дарьи). Сады и виноградники Худжанда восхваляли историки географы разных времен («Худуд ал-алем», 1930. С.236; Записка Бабура, 1958. С.12 – 14). За великолепное расположение и красоту местности, Худжанд в средневековой восточной литературе был увенчан эпитетом «тирози чахон» – краса мира. Газета «Санкт-Петербургские ведомости» в 1868 г. писала: «Худжанд во всех отношениях гораздо лучше Ташкента, хотя последний по разным соображениям был избран здешним политическим и административным центром и составляет столицу Туркестанского генерал-губернаторства. Во-первых, Худжанд расположен на берегу отличной многоводной Сыр-Дарьи и со всех сторон окружен горами, по склонам которых зеленеют роскошные сады, а все это вместе – вода, горы и растительность летом при здешней жаре и засухах, дает воздуху бла-

гоприятную свежесть и чистоту, зимой же умеренность воздуха.

Во-вторых, Худжанд весь окружен великолепными садами, которых здесь больше, чем в других местностях области. Все это сады фруктовые, плоды растут здесь в удивительном изобилии и ими снабжаются окрестные города, в том числе и Ташкент» (1868. №215 и 219).

Город снабжали водой пять больших городских арыков – Кози, Мазор, Курхона, Раззак, Масчиди савр, проведенных из речки Ходжа Бакирган. Из них два шли в восточную половину, а два последних – в западную. Наиболее старым арыком, по-видимому, был Курхона («арсенал»), который орошал центральную часть города (Турсунов, 1967. С.18 – 19). Русские и зарубежные авторы, побывавшие в разное время в Худжанде, отмечали большие размеры территории города. Филипп Назаров в 1813

г. упоминал, что «Худжанд не уступает обширностью Коканду». То же заметил и А.Вамбери. По мнению М.И.Галкина (1867 г.), «Худжанд величиною не менее Бухары» (С.50). Первый план Худжанда (на котором указано направление арыков, улиц и местонахождение цитадели) составлен русскими топографами в 1866 г. (Макшеев, 1890). Впоследствии были сняты еще несколько планов города. Территория Худжанда представляла собой многоугольник, вытянутый с запада на восток и была равна 660 десятинам (или 2640 танапам, т.е. около 719 га) (ЦГА Тадж. ССР, ф. 1, оп. 1, д. 193, л. 166; Справочная книжка, 1893. С.143). В документах 1902 – 1909 годов говорится, что из 660 десятин городской территории постройками было занято более 295 десятин, садами – 172 десятин, пашнями – 7 десятин, выгонам – 54 десятины, улицами, площадями – 55 десятин (ЦГА Тадж. ССР, ф. 1 оп. 1, д. 166, л. 127; ф. 6, оп 1, д. 30, л. 25). По исчислению Н.Н.Негматова, Худжанд в конце XV – XIX в. занимал площадь окружностью 10,5 км. Сыр-Дарья огибала город с севера и запада на расстоянии 4,5 км. Ширина города в восточной половине равнялась 2,3 км, а западной 6,9 км (Негматов, 1959. С.77).

Если окружность города Бухары в XIX в. равнялась 8,8 верстам и территория 652,03 десятинам (Сухарева, 1966. С.30) или 1739 танапам, а Самарканд этого периода занимал площадь 595 десятин, из которых старая часть города была равна 365 десятинам и русская часть – 230 десятинам (Справочная книжка, 1893. С.143), окружность городской стены Хивы была 7 верст (История Узбекской ССР, II, 1968. С.128), то Худжанд по своей площади превосходил эти города. Вместе с тем территория г. Худжанда представляла 2/3 части территории Ташкента. В XIX – начале XX вв., как и в предыдущие века, Худжанд окружали крепостные стены, на военно-инженерные особенности которых обращали внимание русские специалисты.¹ Е.К.Мейендорф в 1820 г. отмечал, что Худжанд представляет крепость (1975, с.71). В

донесении командующего русскими войсками при осаде Худжанда генерала Д.И.Романовского от 6 июня 1866 г. зафиксировано, что «городская ограда простирается в длину на 11 верст, вся состоит из двойного ряда весьма высоких толстых стен, усиленных... башнями, барбетами» (1872. С.117). Город с южной и восточной стороны был обнесен двумя стенами, с северной и западной прибрежной части одним рядом стен, так как в этом направлении город защищала река. Внутренняя стена была массивная и высокая, толщина ее нижней части достигала 4-5 метров, а наружная тонкая и низкая. Между стенами был глубокий ров, заполняемый в военное время водой.

В XIX веке было восемь ворот: в восточной стене – ворота Калъаи нав и Кози, в юго-восточной – ворота Коканд (или Мулло Ибод) и Черобек, в южной – ворота Чуянчи и Чорчирог, в юго-западной – ворота Ура-Тюбе (или Масчиди савр) и в северной – ворота Янги Дарвоза. По более ранним данным Филиппа Ефремова в стенах Худжанда в XVIII в. было четверо ворот (1952. С.41). У городских ворот, как внутри города, так и с внешней стороны, располагались лавки, чайханы, мастерские кузнецов-подковочников. За воротами Чуянчи находились бойня – «саллох-хона» и скотный базар. За воротами Ура-Тюбе функционировала мастерская кубового крашения. От ворот к центру города протягивались основные магистрали, от них отделялось множество улиц, переулков, тупиков, которых в Худжанде в начале XX в. было около 200 (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1966, л. 134). Главными улицами города считались те, которые вели к его центру от главных ворот – ворот Коканда и ворот Масчиди савр. Большинство улиц не имело единого названия, отдельные их части назывались по тем кварталам, через которые они проходили. В конце прошлого столетия через Сыр-Дарью в Худжанде был построен мост предпринимателям, который взимал за проезд по мосту плату (Остроумов, 1886. С.56; Маллицкий, 1930. С.17).

Древняя цитадель – «урда» располагалась в середине северной прибрежной части Худжанда, в 50 метрах от левого берега Сыр-Да-

¹ Подробности о крепостных сооружениях г. Худжанда зафиксированы в одном из русских военных документов. ЦГА Узб. ССР, ф. И-336, оп. I, д. 516.

ры. Археологические работы позволили установить время ее постройки не позже VII в. н. э. (Негматов, 1962. С.51). Худжандские рынки были довольно крупными и постоянно действующими, что свидетельствовало о высоком уровне городской жизни. Их обширность, богатство рядов и благоустройство

не раз отмечались русскими дореволюционными авторами (Кушакевич, 1872а, №13; Антар, 1912, № 286). А.А.Кушакевич писал: «Худжанд ведет большую местную торговлю: в нем 2 базара – большой и малый и 1141 промышленных заведений и лавок». (Тв, 1872, №13). Худжандские рынки, как и бухарские, самаркандские, ташкентские состояли из торговых рядов, пассажей, караван-сараев, и торговых площадей. В каждом месте производилась торговля отдельными товарами.

Крупнейшим торгово-ремесленным центром Худжанда был базар Панджшанбе (четверг), называвшийся так по дню, когда на этом базаре происходил большой торг. Базар Панджшанбе располагался в центре восточной части города, на перекрестке четырех улиц, которые шли от четырех городских ворот. Место пересечения улиц называлось «чоррахай мардон» (букв. «перекресток мужчин») и был крестообразен в плане.¹ Перекресток и ближайшие отрезки четырех улиц, проходящие через рынок, представляли крытые галереи. Их крыши состояли из прочного переплета балок, опирающихся на деревянные стойки. Сверху балки покрывались циновками и смазывались, как и все помещения толстым слоем глины с саманом, а кое-где кровельным железом. Все эти крытые галереи в Худжанде, как и в Бухаре, назывались «тим» (крытая часть базара, или пассаж) (Сухарева, 1966. С.46). Под скрытыми тянулись, торговые ряды – «раста», и плотно размещались лавки – «дўкон». Под словом «раста» в Худжанде

понимали ряд, в котором торговали однородными товарами, например, «растай заргарӣ» – ряд ювелирных изделий, «растай атторӣ» – ряд галантерейных, парфюмерных изделий, пряностей и лекарств. Во главе каждого ряда стояли базарные старосты – «оксакол», которые являлись представителями ремесленных корпораций. Они контролировали стандартность изделий, их цену, правильность сбыта товаров, приобретение сырья ремесленниками. Размер средней лавки был равен 9 кв. метрам. Товары расставлялись на полках «раф». На ночь передняя, открытая сторона лавки запиралась. Каждый пассаж по ночам охранялся стражником – «тимбон». В комплекс базара Панджшанбе, кроме пассажей, входили многочисленные караван-сарай и рынки, где продавали хлопок местного сорта – «бозори ғўза», дрова – «бозори ҳезум», листья шелковицы – «бозори барги тут». Северная часть базара состояла из двух пассажей, где размещались лавки пекарей – «растай нонвойи», мясников – «кассоби», продавцов муки – «аллофӣ», шашлычников – «кавобчигӣ», велась торговля кондитерскими изделиями, бекмесом. Восточную улицу пассажа занимали ряды мелких лавок – «растай баққолӣ», дальше шли ряды ювелирных и чугунных изделий. На южной улице базара торговали галантерейными, парфюмерными изделиями, пряностями, лекарствами, обувью – «вофурушӣ», мылом и свечами – «собунгарӣ». Лавки торговцев тканями фабричного производства – «баззоӣ», гончарных изделий – «вофурушӣ», металлической домашней утвари – находились на западной улице.² На базаре Панджшанбе, по сведениям относящимся к началу 70-х годов XIX в., насчитывалось 510 торговых лавок (Кушакевич, 1872б. С.52). Вторым рынком города был базар Чоршанбе («среда»). В тот день там бывал большой торг. Этот базар состоял из торговой площади с двух сторон которой тянулись крытые пассажи.

Базар Чоршанбе был расположен к юго-востоку от крепости, тоже на перекрестке четы-

¹ В Бухаре перекресток в главном торговом центре назывался «чорсў». См. Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX вв. С.44. Этот термин в значении центрального перекрестка города был известен также в Самарканде, Ташкенте, Коканде, Шахриябзе. Не лишено, вероятности, что «перекресток мужчин» или «перекресток отважных» в главной городской площади, раньше являлся местом состязаний соперничавших групп населения Худжанда.

² В Самарканде и Бухаре скупщики гончарных, медных изделий также называлась «вофуруш».

рех больших улиц. На этом рынке имелись почти те же лавки, что и в базаре Панджшанбе. Всего в начале 70-х годов на рынке Чоршанбе было 280 торговых лавок (Кушакевич, 1872б. С.52). Изделия ремесленников, обрабатывающих волокно и кожу, продавались на базаре Чоршанбе только в среду, т.е. в базарный день и не в лавках, а вразнос. Оживленная торговля шла на рынках города ежедневно, но в среду, четверг и пятницу происходил большой торг, на который съезжались покупатели со всего Худжандского уезда и из других городов. Продавать и покупать приезжали ремесленники и дехкане из земледельческих оазисов района, скотоводы из прилегающих к ним аулов и урочищ. В остальные дни базары поочередно проходили в городках и торгово-ремесленных селениях Худжандского района. Базарчики из нескольких торговых лавок, которые обычно размещались на месте скрещения трех дорог – «сераха» и на перекрестках – «чорраха», в Худжанде назывались

«гузар». Еще в 70-х годах XIX в. в городе было 13 таких базарчиков (Кушакевич, 1872б, №13), накануне революции их стало 39.

Особенно много было мелочных лавок – «баққолі». Они находились и в крупных торговых центрах, и на малых базарчиках (гузар) и около городских ворот. В мелочной лавке можно было приобрести продукты, необходимые для повседневной жизни: муку, рис, маш, горох, крупу, джугару, мелко нарезанную морковь, свечи, чираги. В мелких лавках, тоже называвшиеся «баққолі» и находившихся в торговых центрах, продавались только сухие фрукты.

Значение отдельных отраслей городской торговли отражает количество специализированных лавок. В 1872 г. в городе Худжанде было отмечено следующее число лавок: торгующих разными видами бумажной ткани: матои – 11, кисеи и чалмами – 10, шерстяными изделиями – 9, пряжей – 6, полушелковыми тканями – 26, шелковыми тканями – 7, красками – 9, фабричными тканями – 78, набойкой – 10, ювелирными, серебрянными изделиями – 23, кунжутным маслом – 22, мясом – 48,

халвой – 10, халатами – 10, тюбетейками – 10, мылом – 8 лавках (Кушакевич, 1872б. С.52). По сведениям 1893 г. из 632 торговых лавок базара Панджшанбе по размеру оборотов выделялись: торгующие фабричными товарами (119 лавок, с оборотом 300 тыс. руб.), мясом (82 с оборотом 187 тыс. руб.), обувью (40 с оборотом 50 тыс. руб.), железом и изделиями из него (23 с оборотом 24,6 тыс. руб.), свечами и мылом (17 с оборотом 24,5 тыс. руб.), канасом (13 с оборотом 50 тыс. руб.), кондитерскими изделиями (10 с оборотом 20 тыс. руб.), кисеей местной (10 с оборотом 50 тыс. руб.), халатами (9 с оборотом 22,5 тыс. руб. (Справочная книжка, 1893. С.147).

В конце XIX – начале XX вв. число торговых лавок в рынках Худжанды

значительно возросло, о чем свидетельствует количество торговых документов-патентов, выданных владельцам. В 1897 г. таких документов в Худжанду было выдано 1437 (Справочная книжка, 1898, таблица). В 1903 г. по Худжандскому уезду выдано 2596 торговых документов, а в 1904 г. – 3296, значительное число которых представлялось торговцам Худжанды и Ура-Тюбе (Справочник, 1906. С.64). В документе за 1910 г. приведены следующие сведения о числе торговых заведений в Худжанде с подразделением их по рядам торговли и видам товаров: предприятий торговавших разными фабричными тканями было 94, местными материями – 66, из них матои – 7, шелковыми, полушелковыми тканями – 54, с шелковой пряжей – 5, с чаем и сахаром – 103, с местным бакалейным товаром – 173, с местным галантерейным товаром – 63, с готовой обувью – 61, с овощами – 17, с выпеченным хлебом – 19, с мукой – 27, с ячменем и клевером – 3, с рисом – 10, с пшеницей – 3, с мясом – 85, с сушеными фруктами – 59, с мылом – 16, с лакомствами – 14, с халатами – 25, с тулупами – 3, с местным хлопком – 14, заведений торговавших каменным углем и керосином было – 13, тюбетейками – 16, посудой – 21, местным табаком – 10, с растительным маслом – 3, с шерстяными изделиями домашней работы: веревками; мешками, кошмами – 19, с мед-

ной посудой – 4, с скобяным товаром – 8 (ЦГА Тадж, ССР, ф. 6, оп. I, д. 30, л. 20).

Эти данные хорошо отражая развитие торговли в то время дают сведения и о ремесле, и об импорте товаров из России. Изменения происходили и во внутренней жизни Худжандских рынков. Раньше торговые лавки сочетали несколько функций. Многие лавки служили местом и производства, и сбыта товаров. Такими были лавки-мастерские кузнецов, медников, ювелиров, ножовщиков, жестянщиков, токарей-деревообделочников, гребенщиков.¹ Хозяева части лавок, где продавались кустарно-ремесленные товары (ткани, кожа, обувь, одежда, гончарная посуда), одновременно скупали, сырье и готовые изделия.

Переплетная мастерская служила книжной лавкой и даже библиотекой, которой пользовались ученики медресе (Якубовский, 1896. С.62). Лекари в своих лавках по продаже пряностей принимали пациентов. Лощильщики производили только лощение тканей по заказу скупщиков текстильных изделий или ткачей. Это были не торговые лавки, а мастерские. Они тоже находились на рынках.

На базарах широко применялась система продажи и покупки в кредит. Мясники, лобазники отпускали постоянным клиентам в кредит. То же делали продавцы халатов, тубетеек, ювелиры. Большое распространение имело мена продуктов и товаров. Обменивалось сырье: шелк, бумажная, пуховая, шерстяная пряжа, шкура, металл на готовые изделия. Широко применялась между ремесленниками, земледельцами и скотоводами меновая торговля ремесленно-кустарных изделий на сельхозпродукты: ткани меняли на баранов, а гончарные и железные изделия на зерно и т.д.

В конце XIX – начале XX вв. увеличилось число скупщиков, взявших в свои руки сбыт ремесленных изделий. Они владели лавками, где продавались ремесленные товары, приобретенные скупщиками у мастеров, работающих для них. Скупщики принимали от населения сырье и материалы и раздавали своим на-

емным работникам. Продуктообмен и простой товарный обмен заменялся системой купли и продажи деньгами.

Кроме вышеупомянутых специализированных торговых лавок на базарах Панджшанбе и Чоршанбе имелось множество поварских лавок, в которых приготавливались национальные блюда: в одних плов, в других суп, в лавке пельменщика – «дукони мантупаз» – манту и пирожки. Большим спросом пользовались вареные бараньи головы и рисовая похлебка. В поварских лавках питались торговцы из соседних лавок, но основными посетителями были приехавшие на базар.

Наряду с рынками важное место в торговле города занимали караван-сарай. В свое время А.А.Кушакевич отметил в Худжанде 5 караван-сараяв (1872. С.52), но уже в 1888 г. было зарегистрировано 24 караван-сарая (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1936, л. 220 – 221).

Путем опроса старожилов нами выявлено, что в дореволюционное время в Худжанде было 29 караван-сараяв.² Большинство из них размещалось в торговых центрах города. По словам В.В.Бартольда, под караван-сараяем, как общественным зданием, понимали и гостиницу, и торговое помещение (или торговый дом), и место для склада хозяйственных припасов (Бартольд, II (1), 1963. С.207). Караван-сарай Худжанда выполняли все эти функции. Дореволюционный Худжанд, как и другие города Ферганской долины, отличался обилием чайхан, являвшихся средоточием общественной жизни мужского населения. В чайхану обычно сходились после первой утренней молитвы и проводили там время до 9 часов утра и вечером – до 10-11 часов ночи. В четверг и пятницу группы мужчин одного возраста часто собирались в чайхане для приготовления плова вскладчину – «оши ҳарифона». Постоянными посетителями чайхан были ремесленники, дехкане и работавшие

¹ А.А.Кушакевич в 1872 г. написал: «Часто нет возможности отделать лавку от промышленного или ремесленного заведения» (1872б. С.52).

² Караван-сарайи Ходжихона, Бобо Рахим-аксакала, Шохи, Мирзо Ахмада, Кури Азима, Отабийбой, Кури Имом, Эрназарбой, Джухуто, Унджигихо, Сурнайчихо, Пошо Ходжа, Кок, Саксавул, Кулугари, Бурьёфуруши, Дукчигари, Ходжи Усмонходжа, Орд (или Оксарой), Охак, Гуза, Сандукфуруши, Мирзо Умар почо, Почо Махкамбой, Масобир, Гуза и три караван-сарая, принадлежащие Кабилбаю.

поблизости другие представители трудовых слоев. Интересно, что это заведение по сведениям информаторов, распространено сравнительно недавно. По рассказам стариков, чайханы, называемые в Худжанде чаще «самовор» (от русского слова «самовар»), возникли примерно в середине XIX в.¹ И первую чайхану в Худжанде открыл некий Юнусбай. Чайхана располагалась обычно в квартальном базарчике. Его пользовали жители соседних кварталов. Много чайхан было в торговых центрах, а также около городских ворот, как внутри города, так и за его пределами, у ворот. В них в основном останавливались приезжие. По статистическим сведениям, в 1888 г. в Худжанде было 94 чайханы (ЦГА Тадж. ССР, оп. I, д. 193б, л. 122 – 123). Столько же чайхан (с общим оборотом 43,3 тыс. руб.) отмечено и в 1892 г.² (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1376, л. 122 – 123). В 1910 г. в Худжанде имелось уже 207 чайхан (ЦГА Тадж. ССР, ф. 6, оп. 1, д. 30, л. 23).

Одним из городских общественных заведений являлись и бани, в которых в Худжанде было всего две (ЦГА Тадж. ССР, ф. 6, до. 1, д. 30, л. 23). Одна из них сохранилась доныне. Это известная «хаммоми Шамсибой», построенная в 50-х годах XIX в. на средства богатого торговца и земледельца Муллы Шамсибоя. Она считается памятником народного зодчества. Ее строительством руководил известный Худжандский мастер-строитель усто Усмон. Баня выстроена из жженого кирпича, который покрыт водонепроницаемым составом «қир». Вблизи русской части города в 90-годы XIX века была построена вторая баня на средства земледельца

и подрядчика по скупке зерна Кабилбая (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1417).

Одной из древних особенностей среднеазиатских городов было их деление на крупные части, называемые «даҳа, қитъа» или «юрт». Некоторые города, как например, Ташкент (Маев, 1876), Самарканд, Маргилан, Канибадам, Чуст делились на четыре части, а Шахриябз (Сухарева, 1958. С.130), Ура-Тюбе – на две части (Мухтаров, 1959. С.96), Худжанд XIX – начала XX века разделялся на две традиционные части «даҳа» (восточную Калъаинавскую и западную Раззакскую). Членение Худжанды на части зародилось, несомненно, еще в древности, но названия частей Калъаи нав (новые крепостные стены) и Раззак (собственное имя) появились в поздний период и связаны с укреплением городских крепостных стен. По-видимому, северо-западная окраина Раззакской части вошла в территорию города с постройкой последних крепостных стен в начале XVIII в. В быту ее населения сохранились некоторые черты сельской местности. Основная часть городских садов и виноградников располагалась именно в Раззакской части, особенно на ее западной и северо-западной окраинах.

Слово «даҳа», как и «сада», «ҳазора», означало название административных единиц. Примечательно, что дореволюционном селении Хумсан Ташкентской области, где сохранялись пережитки сельской общины, возглавляемая «элликбошӣ» квартальная община тоже называлась «даҳа», а артель девушек, прявших нитки, «қизлар даҳаси» (Абдураимов, 1959, №4. С.44, 51).

В Худжанде рассматриваемого периода каждая городская часть возглавлялась старостой, подчиненные уездным властям. В обязанности старости входила наблюдение за порядком и спокойствием, разбор мелких дел, споров, просьб и жалоб. Старосты должны были свидетельствовать акты купли и продажи домов, присутствовать в частных разделах имущества при наследовании и т.д. (Южаков, 1868. С.412). Аксакалы руководили также сбором налогов, различных статистических сведений и т.д.

¹ История появления, распространения и потребления чая в Средней Азии обстоятельно изложена Е.М.Пещеровой (1959. С.156 – 192).

² С 1887 по 1895 гг. Худжанд был разделен на три части: Калъаинавскую, Раззакскую и новую Мазарскую. В Мазарскую часть входили кварталы, расположенные на западной, южной и восточной сторонах мазара Шайх Маслихатдина. В январе 1895 г. власти взяли на основу Кокандскую почтовую дорогу, которая делила город на две части, сочли нужным восстановить две прежние части Худжанды и ликвидировать Мазарскую часть (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1502, л. 3). Накануне Октябрьской революции город Худжанд был разделен на 4 административные части: Калъаинавская, Раззакская, Мазарская и Черкебекская. Такое разделение мотивировалось обширностью занимаемой территории, численностью населения и трудностями переживаемого военного времени (ЦГА Тадж. ССР, ф. 12, оп. 1, д. 52, л. 1 – 6).

Одним из важных показателей размера городов является число дворов или домовладений. По документу 1870 г. в Худжанде было 3606 домов (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 2393, л. 7), а по статистическим сведениям 1888 г. – более 5700 дворов и 12,7 тыс. жилых строений (Сборник материалов, 1890. С.242 – 243). С 1889 по 1893 гг. число дворов увеличилось от 5672 до 5805 (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1257, л. 4, 86, 123; ЦГА Уз. ССР, ф. И-18, оп. I, д. 5790, л. 14 – 15). Переписью населения России в 1897 г. отмечено более 6000 дворов, а в 1913 г. в Худжанде зарегистрировано 9430 дворов и 12375 семейств (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 2070, л. 217 – 218). Увеличение числа дворов в исследуемый период происходило не только за счет естественного роста населения, застройки города, но и вследствие дробления больших дворов, как в результате раздела братьев после смерти отца, так и при отделении сыновей при живом отце. Последнее явление отражало прогрессирующий процесс дальнейшего распада неразделенных больших семей и увеличения количества моногамных семей в период после присоединения Средней Азии к России. Накануне Октябрьской революции большие дворы с неразделенными семьями составляли незначительный процент. Следует отметить, что большинство больших семей принадлежало зажиточным горожанам. При этом большая часть таких домов приходилась на западную и южную окраину, где преобладало земледельческое население. Мелких домовладений было больше вокруг цитадели, торгово-ремесленных центрах и в средней полосе города, вдоль главных улиц. Эта была старая часть города, где большие дома успели раздробиться. После присоединения Средней Азии к России в Худжанде была основана русская часть – «шахри нав». Она разместилась в середине северной части города, вблизи реки Сыр-Дарьи, на территории старой площади Регистан между цитаделью на западе и кладбище Хазрати Бобо на востоке. Выбор места для русской части у цитадели, где расквартировались солдатские роты, у речной переправы паромом, был наиболее целесообразным

для колониальных властей. Русская слободка быстро застраивалась.

Здесь построили здание канцелярии уездного управления, дом начальника уезда, городскую амбулаторию, аптеку, почтовую контору и телеграф. В 1893 г. в этой части города было 62 дома и проживало 366 человек населения, а в 1912 г. число домов достигло 70, а жителей перевалило за 700 человек (Справочная книжка, 1893; Дмитриев-Мамонов, 1912. С.259). Однако «весьма изрядное русское поселение» 70-х годов XIX в. (Хорошхин, 1876. С.65), к концу XX в. превратилось в тесный, задышающийся уголок большого города. Ограничивавшие территорию русского поселения река, цитадель и старая часть города препятствовали ее росту настолько стесняя жителей, что один из видных деятелей местной колониальной власти Н.С.Лыкошин предлагал перенести русскую часть города к Худжандской станции железной дороги (Лыкошин, 1916. С.48 – 51). Худжанд, как и другие среднеазиатские города, делился на кварталы – «махалла»¹, являвшиеся административно-хозяйственной единицей, территориальной (соседской) общиной.

Управлял кварталом выборный староста – «элликбошӣ» (пятидесятник).

Как видно из документа за 1899 г. всего в г. Худжанде было 116 пятидесятников (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 625). Следовательно тогда было столько жилых кварталов. Число кварталов определялось количеством населения, размером, историей возникновения и развития города, интенсивностью его застройки. Именно территориальный рост, реконструкция и строительство города, приводили к появлению новых кварталов в Худжанде. Об том свидетельствует возникновение загородных

¹ В городах Ферганской долины и в Ташкенте жилой квартал назывался «махалла», а Самарканде, Бухаре, Ура-Тюбе, Карши, Шахрисябзе – «гузар» (Народы Средней Азии и Казахстана, т. I, 1969. С.266; Мухтаров, 1959. С.96). В Бухаре XIX – начала XX вв. термин «маъалла» обозначал не жилой квартал, а отдельные изолированные части города (например, европейские слободы) и пригороды. В значении пригорода термин «маъалла» или «махаллат» применялся в Самарканде (Сухарева. 1965, №6. С.103). В Худжанде также был известен термин «қўй», обозначающий квартал, но его употребляли слитно с термином махалла в форме «қўю маъалла». Жилой квартал в Самарканде и Герате XV – XVII вв., назывался «қўй», «қў» или «қўча» (Беленицкий, 1946. С.181, Мукминова, 1961. С.79).

кварталов Токчи и Найсувор, расположенных за воротами Чорчирог. Относительно число кварталов Худжанда в историко-этнографической литературе и в архивных материалах имеются сведения (Турсунов, 1967б. С.25 – 26). Детальное этнографическое обследование города позволило точно определить число городских кварталов. В результате тщательного изучения всей его территории и опроса старожилов, нами выявлено 146 кварталов. Членение Худжанда, несмотря на его небольшую территорию, почти на полторы сотни кварталов, несомненно, свидетельствует о его длительной истории и об интенсивном развитии в нем городской жизни. Сравнение числа кварталов разных городских центров Средней Азии показывает, что Худжанд являлся одним из наиболее разделенных городов: в начале XX века в Бухаре было 217 жилых кварталов (Сухарева, 1958. С.68), в Ташкенте – 206, в Самарканде – около сотни (Народы Средней Азии I, 1962. С.267), в Ура-Тюбу – около 60 (Мухтаров, 1959), в Шахрисябзе – 52 (Сухарева, 1959. С.130). Жилой квартал охватывал группу домовладений, разместившихся народной улице или в одном переулке, образовавших вокруг мечети приход, своеобразную общину. Основным признаком квартала г. Худжанда была мечеть, так как, по справедливому замечанию О.А.Сухаревой, «постройка новой мечети означает образование нового прихода, новой общины, нового контингента людей, которые способны содержать мечеть» (1959. С.77).

Из 146 кварталов Худжанда только два квартала – Чакари курпа и Чакари читгарон не имели своих мечетей. Их жители пользовались находившейся вблизи их квартала общегородской мечетью Шайх Маслихатдин.

Мечеть и рядом с нею хауз обычно находились в центре квартала. Внутриквартальные переулки и тупики назывались «чакар». Некоторые тупики отделялись от квартальной улицы воротами, которые закрывались на ночь. Тупик назывался по имени главы жившей здесь большой семейно-родственной группы, например: «чакари Мулло Шамсибой», «чакари Ахрорхон-эшон» и т.д. В Ходжепте начала

XX в. состав населения таких тупиков изменился. В них жили люди, относящиеся к разным группам, сословиям и классам. Улицы с воротами, существование которых отмечено в феодальных городах и селениях (Ершов, Кисляков, Пещерева, Русайкина, 1954. С.122), вероятно, являются одним из древних реликтов и, по словам В.В. Бартольда, восходят к родовому и племенному устройству поселения (1918. С.26). Граница жилого квартала была точно установлена, ею служили входы – «дар» тех домовладений, которые были расположены на самых его окраинах – дальше начинались дома соседних кварталов. По сообщениям старожилов, когда-то каждый квартал состоял из 50 домов, отчего старосты и назывались «элликбоши» (пятидесятник). Но в действительности число домов в кварталах

колебалось от 20 до 80. Так, судя по документу 1911 г. «Список дворовых и усадебных мест по Кальаинавской части города Худжанда», квартал Бозори гуза состоял из 25 домов, Шайх-Ислом – из 43, Шайх-Тохир – из 56, Футабофон – из 61, Пуларкиш – из 67, Дуйум Мулло – из 76 домов (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1966).

Группа соседних кварталов с исторически сложившимися связями составляла один «роат» (от слова «раият» – подданный народ). Число кварталов в каждом роате было различным. В роат квартала Пуларкиш, расположенного в центре города, входили 8 кварталов и мазар Шайх Маслихатдин, т.е. в древней части роат был небольшой. Особенно крупными были роаты в Раззакской части, каждый состоял из 10 – 24 кварталов, т.е. на окраинах роат охватывал множество приходов. Жителей квартала и роата связывали определенные отношения. Устраивая свадьбы, хозяин приглашал всех жителей своего прихода от малого до старого. Такой обычай поголовного приглашения членов своей общины – квартала назывался «куйкӣ» (буквально «поуличная»). От других кварталов, входящих в роат, приглашались на свадьбу по 10-15, редко по 20 человек. На поминки или на общественную трапезу, устраиваемую вскладчину из кварталов роата мог

прийти каждый. В традиции объединения кварталов в группы, называемые роат, и в его обычаях проявляются пережитки древних внутренних связей частей города, история вошедших в его территорию старых и новых частей. Этнографическое обследование каждого квартала в отдельности позволили нам изучить внутреннюю жизнь кварталов, определить род занятий их жителей и характер производства, развитого в том или ином квартале, в частности, выяснить районы расселения ремесленников. Из 146 кварталов города в 26 почти все семьи, в 55 – более половины, в 53 – меньше половины, а в 8 – по несколько семей занимались различными отраслями ремесла. Лишь в 4 кварталах ремесло, как род занятий жителей, отсутствовало. 29 кварталов носили ремесленные названия: два квартала Пахтакашон (теребильщики хлопка), Олгоро (красильщики), два квартала Кокибофон (ткачи грубой материи – «қоқӣ»), Футабон (ткачи полулуховой и полубумажной материи для чалм и поясов), Хосабон (ткачи тонкой материи – «хоса»), Подшохи-бон (ткачи адраса), Читгарон (набойщики), чакари, Читгарон (тупик набойщиков), Кудунгарон (лощильщики), Каландгарон (ремесленники, изготавливающие кетмени), Кунгуроксозон (ремесленники, изготавливающие бронзовые колокольца), два квартала Заргарон (ювелиры), кварталы чакари Милтиксозон (тупик; оружейников), два Чармгарон (кожевники), Кулолгарон (гончары), Тупидузон (тюбетеечники), Чархчиҳо (мастера изготовлению самопрялок), Дукчи (токарь-веретенщик), Ойнасозон (ремесленники, изготавливающие зеркала), Сангбуррон (камнетесы), Дуредгарон (плотники), Наққошон (мастера орнаментальной росписей), Васатарошон (ремесленники по выделке брусков для потолков зданий), Нишоллочиҳо – кондитеры, изготавливающие взбитый яичный белок с сахаром, чакари Муйтобон-тупик ремесленников свивавших веревки.

Тридцать два квартала назывались согласно основной примете квартала или по рельефу местности: Чукурак (ямка), Шаршара (водопад) и т.д. Кварталов, унаследовавших в своем

названии прозвища жителей, было 12, например: Чугурчукон (скворцы), Рубахон (лисы) и т.д. Кварталов, названных именами авторитетных и влиятельных людей насчитывалось 32, например: Мулло Мир Ашур, Черобек, Мир Камолбой и другие. Кварталов, носивших названия социальных и этнических групп населения, было 9, например: Боён (баи), Оглукон (господа), Турахо (сановники), Маддохон (профессиональные рассказчики религиозных преданий), Испаракон (исфаринцы), Тапкок (этногруппа узбеков), Арабон (арабы). Кварталов, носивших название чипов, должностей, например, Кушбеги (первый министр при эмире или хане), Раис (блюститель шариата) и т.д. Важное место в жизни феодального города занимали культовые учреждения, прежде всего мечети. Они бывали приходскими, соборными и праздничными. В приходской мечети правверный мусульманин совершал обязательный пятикратный намаз. А.А.Кушакевич насчитывал в Худжанде и его пригородных селениях 202 мечети, в том числе 47 соборных – «льомеъ» (18726. С.52), в которых совершали пятничные намазы. Данные о количестве мечетей, обнаружены нами в документе за 1889 г., в котором в Худжанде, разделенном тогда на три части, были зарегистрированы 150 мечетей: в Раззакской части – 60, в Мазарской – 46, в Калъаинавской – 44 (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 1966, л. 221 – 223). В 1909 году тот же документ отмечает в городе 118 приходских и 33 соборных мечетей, при них 165 настоятелей (Там же, л. 134). В 1915 г. действовали столько же соборных и 121 приходских мечетей. Их годовой вакуфный доход составлял 13,6 тыс. рублей (ЦГА Тадж. ССР, ф. 6, оп. I, д. 88, л. 14). Предпринятое нами изучение города в натуре позволило выявить 145 зданий бывших мечетей.¹ Каждый квартал составлял один приход. Обязательностью всех мужчин было участие в утренней молитве. Некоторые квартальные мечети одновременно служили и соборными.

¹ Вызывает недоумение утверждение М.Е.Маджи о том, что якобы в 1934 г. многих зданий приходских мечетей в Худжанде уже «не существовало и обнаружить их все было почти невозможно» (Маджи, 1945. С.139).

Туда по пятницам приходили и жители окружавших кварталов. Чаше же соборные мечети размещались между кварталами, в большинстве случаев на перекрестках улиц.¹ Самыми крупными городскими мечетями были мечеть при мазаре Шайха Маслихатдина (последнее здание которого построено в середине XIX в.) и мечеть квартала Намозгох, вблизи цитадели. Они служили для совершения двух годовичных праздничных намазов – «намози идайн» и потому назывались «намозгох».

Но в них читали ежедневные пятикратные и пятничные намазы. Так, в мечети Шайх Маслихатдина ежедневные намазы совершали жители ближайших кварталов чакари курпа, чакари читгарон, а также торговцы с базара Панджшанбе.

Из 145 выявленных нами зданий бывших мечетей наиболее старинными и, с точки зрения архитектуры, интересными являлись мечеть Дари шикоф, построенная в 70-х годах XVII века, мечеть Ходжа Камол, сооруженная в конце XVII в. беком Абдулкасым-кушбеги, мечеть Хазрати Бобо, выстроенная Тянгрикул-девоубеги в 30-е годы XVIII века, мечеть квартала Таги тути калон (30-е годы XVIII века), мечеть Намозгох, построенная Худжандским и ура-тюбинским правителем Фазылбеком в 50-х годах XVIII века, мечеть Кушмасчид (60-е годы XVIII века), мечеть Пуларкиш (90-е годы XVIII века) (Справочная книжка, 1893. С.146).

Обычно мечеть состояла из 4-х частей: «хонако» – молельня (внутреннее помещение для молитвы), «айвон» – терраса (наружная часть здания мечети), «тахоратхона» – отдельные помещения для совершения омовения и входное помещение – «чиловхона» («место, где привязывали коней») от «лылов» – повод лошади. В холодное время года молитву совершали в хонако, а в знойные дни на айване.

¹ Соборные мечети Раззакской части: Джамшед, Мирзоён, Купуруки баланд, Масчиди савр, Гузарчаи замон, Намозгох, Хазрати Бобо, Сари санг, Масчиди сурх, Эшони шайдо, Гозихонтур, Маддохон, Таги тути калон в Кальаинавской части: Кушхавз, Сари баланди, Пуларкиш, Гузари охун, Ходжаи мохру, Гузарчаи кози, Мехтар, Кушмасчид, Бешкаппа, Испаракон. Географ и историк Х в. ал-Мукаддаси в своем сочинении города выделял по наличию соборных мечетей (Беленицкий. Бентович, Большаков, 1973. С.164 – 165).

Входное помещение служило молящимся для предмолитвенного ожидания и бесед.

Средства для содержания мечетей поступали из вакфа завещанной в ее пользу недвижимой собственности в виде земель, усадеб, торговых рядов, караван-сараяев.

Доход от вакфа использовался для ремонта мечети; часть его получали служители мечети: «имом» – настоятель, «мутававлі» – распорядитель средств вакфа и «суфӣ» – служитель, призывающий к молитве, следивший за чистотой молитвенного помещения и приглашающий жителей прихода на свадьбу, похороны и другие обряды, совершавшихся в семьях кварталов.

Бухарские евреи имели свою синагогу (канесо) в квартале Бозори гуза, вблизи торгового пассажа Панджанбе, где они жили смешанно с таджиками. В 70-годах XIX в. в русской части была построена православная церковь.

Другим, не менее важным культовым учреждением города были медресе – конфессиональные мусульманские учебные заведения.

В медресе Худжанда обучались не только горожане, но и приезжие из окрестных селений и из ближних городов. По сведениям А.А.Кушакевича, в начале 70-х годов в Худжанде было 24 медресе с 530 учащимися (1872б. С.52).

В архивном документе 1870 г. под названием «Медресе города Худжанда» приводится список 24 медресе с указанием количества учеников и преподавателей – «мударисов» в них.² Самым большим медресе в Худжанде были медресе Шохы, где обучались 50 учеников при 2 преподавателях, медресе Хиштин с 35 учениками и 1 мударисом. В конце XIX – начале XX вв. в связи с общим развитием городской

² ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 2275, л. 15 – 16. Приведем данные этого списка: Мадраса Хиштин – 35 учеников, 1 учитель; Шохы – 50 учеников, 2 учителя, Шербий – 13 учеников, 1 учитель, Ходжа Камол – 14 учеников, 1 учитель, Ходжа Камол – 9 учеников, 1 учитель; Охун Мулло Вали – 6 учеников, 1 учитель; Мулло Болту кучак – 24 учеников, 1 учитель; Муллоиджон – 34 учеников, 1 учитель; Мулло Авез Мухаммад – 39 учеников, 1 учитель; Гозихонтур – 10 учеников. 1 учитель; Шербий – 20 учеников, 2 учителя; Хазрати Бобо – 11 учеников, 1 учитель; Рахматулло Ходжа – 14 учеников, 1 учитель; Гузарчаи кози – 15 учеников, 1 учитель; Мехтар – 30 учеников, 1 учитель; Мухаммад Рахимбой – 15 учеников, 1 учитель; Болтубой – 35 учеников, 1 учитель; Бозори асп – 15 учеников, 1 учитель; Халифа Мир Юнус – 6 учеников, 1 учитель. В медресе Шайх Ислон и Евкочти ходжа, число учеников и учителей не указано.

жизни число медресе заметно увеличивалось: в 1897 году было 47 медресе с 638 учениками, которых обучали 54 преподавателей (ЦГА Тадж. ССР, ф. I, оп. I, д. 405, л. 43).¹ Раньше медресе имели значительные вакуфные земли, которые по мнению В.П.Наливкина, давали им мало доходов.

В конце XIX в. в связи с расширением хлопководства доходы таких медресе увеличивались в несколько раз (Наливкин, 1913. С.130). Это свидетельствует о дальнейшем возрастании материальной и моральной роли городских культовых учреждений для сельской округи. При квартальных мечетях действовали школы – «мактаб». Колониальные власти края открыли так называемые русско-туземные школы для местного населения и приходские училища для русских. По архивным данным, в 1912 – 1915 гг. в Худжанде было 30 школ (мактабов) с 490 учениками, 8 женских мактабов с 97 ученицами, 9 корихона с 82 учениками, 1 еврейских хедер с 20 учениками, русско-туземная школа с 76 учениками и вечерние курсы при ней с 80 учениками, русско-приходское училище с 53 учениками (Справочная книжка, 1912; ЦГА Тадж. ССР, ф. 6, оп. I, д. 88, л. 19 – 20).

К числу культовых зданий дореволюционного Худжанда относились т.н. «хонако» и «қаландархона» – обители или общежития суфиев и дервишей (Троицкая, 1975. С.193). «Хонако» действовали так же как при соборных мечетях, так и при домах ишанов. В «хонако» приверженцы ишановых орденов производили громкие или молчаливые радения – «зикр». В.В.Бартольд, опираясь на сведения мусульманских источников считал, что «хонако» возникли под влиянием западно-христианского манихейского отшельничества (Т. 2. 1963. С.430 – 431). В начале XX в. в Худжанде действовали два «қаландархона», в которых духовными

наставниками – «пир» были Джамалхан Низамидинханов и Дадохон Умарханов (ЦГА Тадж. ССР, ф. 6, оп. I, д. 6, л. 76). Мазары и кладбища располагались во всех частях города. Их изучение имеет немаловажное значение для определения территориального роста городов в различные исторические периоды. Крупнейшим мазаром Худжанда являлся мазар Шайх Маслихатдина, который был широко известен в Средней Азии (Записки Бабура, 1958. С.12 – 14). Мазар располагался в центре города, около базара Панджшанбе. Шайх Маслихатдин, живший в конце XII – начале XIII вв., считался главным святым Худжанда и его покровителем. Его настоящее имя – Бадеуддин Нури. Он был известен и как поэт. Садриддин Айни в своей известной антологии «Намунаи адабиёти тољик» привел одно из его четверостиший (1926. С.30).

От Шайха Маслихатдина осталась биография под названием «Манокиб» (от «манкабат» – «панегерик, добродетельные поступки») (Научный архив АН Тадж. ССР, ф. 7, оп. I, д. 36; Семенов А.А. Шейх Маслахат уд-дин Худжанди). По словам А.А.Семенова, «его биография не представляется точно обоснованной и подкрепленной датами» (Там же, л. 2). Некоторый интерес представляют сведения «Манокоба» о происхождении слова «Худжанд», упоминания об его арке, мазарах, горы Мевагул, ремесленниках, выделявавших чалмы, кузнецах, о приходе татаро-монгольских орд (л. 13 – 49). По преданию, Шайх Маслихатдин сначала был похоронен в селении Унджи, но через некоторое время ученики и почитатели перенесли его прах на место теперешнего мазара и воздвигли мавзолей. Первое здание мавзолея было сооружено в XIII веке, в 1515 г. оно построено заново, а в XVIII веке был произведен значительный ремонт. Вторым крупным мазаром Худжанда считался Хазрати Бобо. Его мавзолей археологи датируют XIV веком (Негматов, Хмельницкий, 1960, №7. С.3 – 19). Мазар Хазрати Бобо находился на территории древней части Худжанда, примерно в 200 метрах к востоку от цитадели. Мавзолей Тубохон (начало XIV в.) являлся усыпальницей Дувахана,

¹ А.Мирбабаев, изучающий историю медресе Северного Таджикистана отмечает, что аналогично Герату и Самарканду «отдельные Худжандские медресе (мастеров уздечников (?), веретенщиков, ювелиров, металлургов (?), котельщиков, текстильщиков (?)) были тесно связаны с ремесленными цехами города» (1974. С.38). К сожалению, автор не раскрыл этот важный вопрос. Расположение медресе в кварталах носивших названия промыслов ремесленников еще ничего не говорит об их связях с цехами.

правителя из рода монголов, умершего в Худжанде в 1306 г. Мазар Тубохон был расположен примерно в 200 метрах к западу от цитадели (Негматов, 1957. С.57). В Худжанде существовал еще мазар «қадамчой» Ходжа Камола (1318 – 1400 гг.) – одного из классиков таджикской литературы. Судя по историческим сведениям, он не был похоронен в Худжанде. Всего в Худжанде отмечено 17 мазаров.¹ Почти все Худжандские мазары были окружены кладбищами, в большинстве случаев назвавшимися по тому мазару, вокруг которого они располагались.

Одной из важных черт средневекового города было наличие на его территории сельскохозяйственных угодий. В Худжанде начала XX в. вокруг базара Панджшанбе, где жилая застройка была весьма плотной и каждый клочок земли дорог, сельскохозяйственных угодий не было. Небольшие земельные массивы, занятые посевами джугары, пшеницы и хлопчатника, находились на северо-западной, западной и восточной окраинах города. Ряд русских авторов отмечал, что в городе Худжанде западная часть богата садами, славящимися своими превосходными фруктами и обширными насаждениями тутового дерева, разводимого ради его листьев, которые необходимы для шелководства (Шишов, 1910. С.31; Масальский, 1913. С.695).

Участки городской территории, занятые посевами, садами, виноградниками и насаждениями тополей, назывались «хаёт», «майдон», «боғ», «чакалак».

При этом в Худжанде эти термины означали: «хаёт» – приусадебный огород и посевы, «майдон» – участок, где были насажены деревья абрикоса и туты, «боғ» – участок, занятый фруктовыми, деревьями, цветником и в середине их пруд. Участки располагались

обычно позади жилого дома. Их владельцами являлись богатые горожане, и участки назывались по их именам: «Майдони, хаёти Яъкуби фармон, Холмамадбой, Саъдулобой». Участки использовались владельцами в качестве дачных мест или сдавались в аренду земледельцам. Как отзвук былого, осталось название квартала Чорбог (буквально «парк»). Квартал расположен вблизи южной крепостной стены. Здесь, по воспоминаниям информаторов, раньше находился большой сад, который до присоединения Худжанда к России принадлежал правителю города. Позднее территория сада была застроена жилищами горожан. Сохранение сельскохозяйственных угодий в пределах дореволюционного города и обычай иметь загородные дачи, где горожане занимались сельским хозяйством, свидетельствуют о значительной связи его населения с земледелием, о несовершившегося еще полностью отделиении города от деревни.

Таким образом, этнографические сведения, дополняемые данными письменных источников и археологическими материалами, позволяют наметить районы древних, средневековых и более новых кварталов, датировать время возникновения некоторых из них. Археологические шурфы, заложенные в 1954 – 1955 гг. в северо-восточной прибрежной части города показали, что этот район освоен и заселен не ранее XVII – XVIII вв. (Негматов, 1959а. С.64). В этом районе располагались кварталы: Бешкаппа, Каландархана, Якум и Дуйум Мирзоён, Кемачи, Шуркурбан, Таги шохтут, Магоко², Сари баланди, Хотун масчид, Каллахурон, Мушхурон, Мулло Миращур, Калъаи нав. По преданию, территория кварталов Бешкаппа и Мулло Миращур была заселена на рубеже XVII – XVIII вв. Археологические материалы свидетельствуют, что территория восточных кварталов была заселена приблизительно в XVII – XVIII вв., а самая западная прибрежная часть города в XVIII – XIX веках (Негматов, 1959. С.64). Наличие в северо-западном прибрежном районе усадеб с большими участ-

¹ В Калъаинавской части находились мазары: Шайх Низомаддин Вали (кв. Сарн Баланди), Ходжаи Мохру (кв. Ходжа Мохру), Хорак (кв. Кокибофон), Ходжа Абдуллои вокиф (кв. Кунгуроксозон), Ходжа Рушнои (кв. Таги Шохтут), Кавс (кв. Дуйум Мирзоён). За воротами Калъаи нав находился мазар Озах; в Раззакской части-мазары: Чорчирог (кв. Чорчирог), Хорак (кв. Хорак), Ходжа Низомаддин (кв. Якум Ходжа Бикробод), Бобо Зиракато (кв. Шербий), Раззак (кв. Сари санг), Ходжа Побел (кв. Ходжа Побел), безымянные мазары в кварталах Масчиди сурух и Нуриддин Махсум.

² Название «магок» – ров, отражает топографию этого жилого квартала, расположенного у северных крепостных стен.

ками садов, виноградников и посевов может свидетельствовать о его включение в черту города в позднее средневековье. Не лишено вероятности, что этот район в связи с частыми разрушительными паводками Сыр-Дарьи неоднократно перестраивался. Кварталы Тубахон, Ходжа Камол, расположенные в центре, вблизи цитадели и носившие названия известных исторических личностей XIII – XIV вв., являются наиболее старыми.

Совокупность археологических, исторических и этнографических данных (чрезвычайная скученность и теснота домов, плотность населения, близость к цитадели, т.е. к месту самой древней части города, нахождение торгово-ремесленного центра вблизи цитадели, старинные кладбища и мазары, народное предание о кургане и его четырнадцать приходах) позволяют считать древней частью Худжанда район жилых кварталов, прилегавших к цитадели с запада и юга. К юго-востоку от древней части, в торгово-ремесленном районе, с центром Панджшанбе сложился феодальный город Худжанд (Турсунов, 1971. С.50 – 62).

С другой стороны, деление Худжанда на две части имевшие идентичные черты, свои торгово-ремесленные центры, главные соборные мечети, структуру – возможно восходит к планировке древних городищ, связанная дуальной организацией доклассового общества, выявленная С.П.Толстовым (1949. С.285). Все приведенные данные позволяют прийти к следующим выводам:

Город Худжанд возник и развивался в той части Средней Азии, которая отличалась благоприятными разнообразными естественными культурными условиями: он располагался на территории расселения разных хозяйственно-культурных типов, снабжавших город сельскохозяйственными продуктами, сырьем и потреблявшим изделия городской ремесленной промышленности; сказывалась близость источников полезных ископаемых, а также Сыр-Дарьи, служившей для транспортировки товаров, развитые пути сообщения областного, краевого и международного зна-

чения. Присоединение Средней Азии к России создало новые экономические и политические возможности для развития города Худжанда, расширило его внешние связи вызвало важные внутренние изменения в жизни города. В этот период происходил рост города. Расширилась его территория, увеличилась застройка, уменьшились участки, занятые сельскохозяйственными угодьями. Если в 80-е годы прошлого века приусадебные сады и пашни занимали треть территории Худжанда, то к 1917 г. их доля составила менее 4/5 части. Городские стены потеряли прежнее значение и стали разрушаться.

Главные магистрали сохранили прежнее направление, но их значение в жизни города значительно возросло. Одним из важных внешних признаков развития городской жизни Худжанда было увеличение числа торговых лавок на двух главных рынках и числа базарчиков на периферии. Увеличилось число караван-сараяв, чайхан, столовых, находившихся как в рынках, базарчиках, так и по главным магистралям и на их окраинах. Увеличивались не только число дворов, но и жилых кварталов за счет застройки новых и дробление старых. Появилась новая – русская часть города. Уменьшилось число кварталов, объединявшихся в «роаты». Это свидетельствовало об ослаблении

традиционных семейно-родственных связей горожан. Рост количества мечетей, медресе, мазаров означало не только развитие феодальной культуры. Увеличение доходов от вакуфных земель и вследствие этого превращение культовых учреждений в торгово-земельских собственнику эксплуатировавшие городских и сельских тружеников приводил к разрушению морально-этнических устоев феодального города. Надежные демографические сведения о городах и селениях Северного Таджикистана появляются в первые годы после присоединения Средней Азии к России. В 1868 г. очевидец Д.И.Романовский писал: «Худжанд составляет один из наиболее многочисленных, богатых и красивых городов Средней Азии, а жители его славятся большой

самостоятельностью, большим упорством, а вместе с тем, надо дать им справедливость, и большой твердостью в исполнении обещаний» (1868. С.66 – 67). Считая, что в каждом дворе жило в среднем по 5 человек, А.А.Кушакевич исчислил население города в 17,9 тыс. человек (Статистические сведения, 1872. С.50).

В 1880 г. Л.Ф.Костенко, применяя тот же метод расчета, исчислил количество населения г. Худжанда в 29 тыс. человек (I, 1880. С.444). В статистических материалах 1887 – 1888 гг. отмечается наличие в городе Худжанде 5709 дворов и 28,8 тыс. душ населения (Сборник материалов, 1890. С.242 – 243). Всеобщей переписью населения Российской империи 1897 г. в Худжанде зарегистрирована 30,1 тыс. человек населения (Всеобщая перепись, 83, 1905). Динамику дальнейшего роста населения г. Худжанда в начале XX в. показывают следующие данные (на начало каждого года): в 1902 г. – 33,2 тыс. (Справочник, 1902. С.24), в 1904 г. – 34,5 тыс. (Там же, 1904. С.1 – 4), в 1906 г. – 35,9 тыс. (Там же, 1906. С.60), в 1907 г. – 36,2 тыс. (Пален, ч. 1, 1911. С.28 – 29), в 1910 г. – 39,3 тыс. человека населения (Дмитриев-Мамонов, 1912. С.295), к началу 1912 г. численность населения перевалила за 40 тыс. (Справочная книжка, 1913. С.17), а в 1916 г. было зарегистрировано 41,6 тыс. человек (Зарубин, 1926. С.10). Таким образом, в течение 50 лет после присоединения (1866 – 1916 гг.) население города Худжанда возросло более чем в два раза и достигло почти 42 тыс. человек, причем средний ежегодный прирост колебался от 500 до 1000 человек.

Города по составу населения значительно отличались от сельских местностей. Город явился местом концентрации людей различного этнического происхождения. Имея основное коренное население, формировавшиеся в древности от местных согдийцев и ферганцев, город Худжанд включил в себе также компоненты различного происхождения. Здесь в разное время поселились пришельцы из других мест. Это сделало население Ходжента достаточно разнородным. Следует отметить, что при общем увеличении происходил и отлив

населения изучаемого района в другие города и населенные пункты в силу различных исторических и политических обстоятельств. Так, группа переселенцев из Ходжента образовала в городе Самарканде жилой квартал Худжандихо. Выходцы из Ходжента участвовали в основании крупных кишлаков правобережной части Каратегина (Таджики Каратегина и Дарваза, I, 1966. С.61). По сведениям наших информаторов, группы худжандцев жили во всех крупных городах Ферганской долины и в Ташкенте. Они основали ряд селений и жилых кварталов в Канибадамском и Исфаринском районах.

Сведения об этническом составе населения Худжанда в период средневековья отсутствуют. Они накапливаются лишь начиная с XIX в. Так, Мир Иззат Улла (1813 г.) отмечал, что жители Худжанда говорят на таджикском языке (1956. С.50). А.А.Кушакевич в своей работе о Худжанде и его уезде называл таджиков «древнейшими поселенцами края» (1871. С.238). С 70-х годов XIX в. появляются статистические сведения, позволяющие оценивать более точно место того или иного этнического компонента в составе населения городов, и в частности жителей Худжанда. Последнее свидетельствует, что подавляющее большинство населения Худжанда составляли таджики. А.П. Федченко в своем письме генерал-губернатору Кауфману в 1872 г. назвал жителей Худжанда «трудолюбивым и понятливым таджикским населением» (1873. С.387), М.Бекчурин писал: «Худжанд значительно населен. Жители его – таджики и сарты, первых гораздо больше, и они говорят по персидски, на бухарском наречии...» (Бекчурин, 1872. С.2 – 3). Л.Ф.Костенко отмечал, что жителей во всем городе Худжанде 29 тысяч и они все почти таджики (I, 1880. С.444). Следует отметить, что в дореволюционной литературе и в документальных материалах, этническая принадлежность населения часто оказывается неясной или дается ошибочно. Например, население Худжанда и его пригородов, наряду с жителями Канибадама, Ура-Тюбе, Исфары и других таджикских горо-

дов названы «сартами».¹ В практике русского населения Туркестанского края, так называлось все оседлое население Ферганы, Ташкента, Хивы, без учета его принадлежности к двум разным народам – таджикам и узбекам с различными языками. Например, А.Д.Дмитриев-Мамонов, исчисляя в 1910 г. население Худжанда в 39,3 тыс. человек, 38,6 тыс. из них назвал «сартами» (1912. С.295). Как известно, термин «сарт» дореволюционные русские востоковеды толковали по-разному. По мнению одних «сарты» – это таджики (Александр Борис, Герман Вамбери, А.Д.Гребенкин), другие считали сартов узбеками (А.П.Хорошин, В.П.Наливкин), а третьи – «смешанным таджикско-узбекским типом» (Л.Ф.Костенко, Э.Реклю, А.Ф.Мидендорф) (Остроумов, 1884. С.21 – 34; 1890). Советские историки и этнографы выяснили подлинное значение этого термина и дали ему научное истолкование. Установлено, что под «сартами» следует понимать потомков раннего пласта оседлого ираноязычного населения (Народы Средней Азии, I, 1962. С.170). Таджикоязычные «сарты» составили основной компонент таджикского народа, а тюркоязычные «сарты» были ядром формирования узбекского народа (Вахабов, 1961. С.44 – 45).

Но таджикское население народа не было единым и по своему происхождению. Среди таджиков были местные и пришельцы из других мест. В Худжанде имелся квартал Испаракон (исфаринцы), жители которого переселились из Исфары, дали кварталу свое название, оформив его постройкой квартальной мечети. У жителей квартала Мулло Мир Ашур или Кокбача сохранилось предание, что их предки 300 лет тому назад пришли из Самарканда. На месте этого квартала до этого был пустырь. Спустя некоторое время в Худжанде поселилась небольшая группа горных таджиков-матчинцев. Их потомки жили в квартале Дехнав, Пуларкиш, Чугурчукон. По-видимому, горные таджики переселялись в город неоднократно,

приходя сюда время от времени небольшими группами, смешиваясь с местным населением, и не оставляя заметного следа в этническом составе горожан. Так, один из богатых и влиятельных горожан XIX века Мулла Шамсибай был родом из Каратегина. Потомки Муллы Шамсибая жили в квартале, названном его именем.

Среди населения города были и другие этнические группы: арабы, евреи, узбеки, русские. В Худжанде имелось два квартала, которые назывались Арабон – «арабы». Одна из них находился на юго-восточной окраине Калъаинавской части, у Кокандских ворот. У жителей этого квартала сохранилось ясное воспоминание об их арабском происхождении, и старожилы не без гордости заявляют, что они арабы. Размещение арабов на окраине города, у крепостных стен свидетельствуют об их сравнительно недавнем приходе в город.² Арабы жили обособленно не вступая в брачные связи с таджиками, которые их четко выделяли, прибавляя к их именам эпитет «араб» (Шариф-араб, Шери-араб, Ахмадбойи-араб).

Арабы отличались от таджиков чертами лица, сохраняя переднеазиатский антропологический тип. Кожа у них более темная, для них характерен крупный нос, толстые губы, большие черные глаза, вьющиеся бороды и усы, не выступающие скулы (Народы Средней Азии, II, 1963. С.582). Сохранение до сих пор местными арабами среднеазиатского антропологического типа объясняется их замкнутостью и отсутствием брачных отношений с окружающим населением. В начале XX в. по данным очень сведущего информатора, в Худжанде арабы имели 92 дома, т.е. их было не менее 360 человек.³ Большинство арабов занималось земледелием, некоторые из них – ремеслом. Среди них встречались сапожники или плотники. Второй квартал Арабон также находился на окраине города, прилегая к го-

¹ О документах, где худжандцы названы «сартами» см. ЦГА Тадж. ССР. ф. I,

оп. I, д. 6, л. 56 – 57, 62 – 63. л. I. д. 1041, л. 29 – 32.

² Б.Х.Кармышева предполагает: «Не исключена возможность; что современные арабы Бухары, Ленинабада... происходят от этих поселенцев первых веков ислама» (Народы Средней Азии и Казахстана, II, 1963. С.585).

³ Сообщение Холмамада Хусейнбоева (1893 г. р.), потомка Худжандских арабов.

родской стене с юга¹, но его жители не считают себя арабами. Старожилы, объясняя название этого квартала утверждают, что когда-то здесь поселилась одна семья арабов, которая и дала кварталу его название.

Отдельную этническую группу среди населения Худжанда составляли среднеазиатские евреи. Время поселения их в Худжанде неизвестно. Евреи в Средней Азии живут с древних времен (Амитин-Шапиро, Юабов, 1935). В Худжанде они жили отдельными семьями среди таджикского населения в кварталах Дукчи, Чакари курпа, Кушмасчид, Бозори гуза, Ниёз-дегча, Гузари

охун, расположенных вокруг ремесленно-торгового центра Панджшанбе. Придерживаясь иудейской религии, евреи не смешивались с таджиками и по своему облику отличались от них, сохраняя, как и в других районах Средней Азии, переднеазиатский тип (Ошанин, ч. I, 1957. С.113). Они отличались от таджиков и по одежде. Еврей-мужчины одевали поверх рубахи длинные черные камзолы, снизу до верха застегнутые на пуговицы. Женщины всех возрастов носили длинные и широкие платья бухарского покроя, нередко несколько платьев одно на другое. Любили одежду желтого цвета. Верхней одеждой им служили камзолы. На голову накрывался белый тюлевый платок, который также закрывал лицо. Среди евреев встречались ремесленники, занимавшиеся крашением пряжи в синий цвет холодным способом – «кабудгари» и шитьем халатов, много было торговцев – и мелких, и очень богатых, владельцев заводов. Так, Харат Исхакбаев и Шихнаев имели в Худжанде хлопкоочистительные заводы (Гулишамбаров, 1913. С.122).

Обособленной и замкнутой этнической группой жили еврей-мусульмане – «чала». Они составляли основную часть населения квартала Таги савр, расположенного к западу от базара Панджшанбе. Наши информаторы, происходившие из этой группы, сообщали,

что в мусульманство был обращен их прадед Мулло Полвони-чала. Это произошло около 150 лет тому назад в Бухаре. После этого он переселился с семьей в Худжанд и положил начало группе евреев-мусульман. Еврей-мусульмане, вступившие в браки зачастую в своей среде, заметно сохранили в физическом типе черты, свойственные евреям. В их быту и сознании преобладали элементы мусульманства, сочетавшиеся с реликтами еврейства (И. Бабаханов, 1951, №3. С.162 – 163). Занятиями евреев-мусульман были ремесло (шелкомотание, ткачество) и торговля.

Все вышеописанные этнические группы населения говорили на таджикском языке. Кроме таджикского населения таджикоязычных этнических подразделений, в Худжанде имелись и тюркоязычные жители – узбеки «курама», относившие себя к группам «бешкаппа» и «тапкок». Первая группа населяла квартал Бешкаппа, находившийся в прибрежной северной части города. Вторая группа жила в квартале Тапкок, прилегавшим с запада к цитадели. Детальное этнографическое обследование города позволило выявить «курама» также в кварталах Сари теппа и Джаркишлак, но там их было не более 3-4 домов в каждом. Все узбеки, жившие в самом городе, считают себя потомками выходцев из города Шахрухия (искаженное народное – Шарукия или Шаркия), расположенного на правом берегу Сыр-Дарьи.² В предисловии, написанном С.Айни для мемуаров Восифи, отмечается, что город Шахрухия располагался вблизи Сыр-Дарьи и теперь от него не осталось следа. По преданию и данным литературы, выходцы из Шахрухия покинули свою родину в последней четверти XVII в. и переселились в разные населенные пункты. Группа, осевшая в Худжанде, заняла прибрежный район города. Это народное

¹ Отличие от Худжанда, в Бухаре один из двух кварталов Арабон находился в центре города, к северо-востоку от бухарского арка. См. Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX вв. С.150.

² О городе Шахрухия В.В.Бартольд писал: «Около устья Ангrena находился город Бенакет. Бенакет был разрушен монголами и восстановлен при Тимуре, который в честь своего сына назвал город Шахрухия. Развалины Шахрухия находятся на правом берегу Сыр-Дарьи, в устье долины Гижигена, по которой шел левый приток Ангrena» (I, 1963. С.226). Этот город под названием «Шохрухия» упомянут в сочинениях Абдуразака Самарканди (1969. С.141, 142, 338, 541) и Зайниддина Восифи (Айни, 1956. С.12, 253 – 273).

предание подтверждается историческими источниками. Тюрколог Н.А.Аристов, говоря об узбеках – «курама» приводит в числе 9 их городов название – «Шарукия» и сообщает о смутной поре в последней четверти XVII столетия, когда казахи продвинулись к бассейну Чирчика и Ангрена, в результате чего местное население этих городов «искала спасения за Ташкентом и даже за Сыр-Дарьей» (1896,

сходны с таджиками, но в их физическом типе имелись элементы монголоидности. Потомки переселенцев из Шахрухии сохраняли между собой близкие связи. На свои семейные обряды они приглашали земляков даже из отдаленных селений. Небольшую группу составляли осевшие киргизы в квартале Мирзоёни боло. После присоединения Средней Азии к России в составе населения Худжанда появились рус-

Название этнических групп	Их численность			
	1880 г.	1903 г.	1907 г.	1916 г.
Таджики	28813	35419	38603	40100
Евреи	30	96	150	432
Персы	7	2	–	3
Узбеки	100	3	–	–
Киргизы	–	17	–	–
Татары	–	112	–	–
Русские	–	309	606	764
Армяне	–	5	2	–
Кашгарцы	50	–	–	–
Всего	29080	35841	39261	41299

№3-4. С.386 – 387). Выходцы из Шахрухии, образовавшие квартал Бешкаппа занимались плетением циновок, реди них были плотогонны – «солкаш», которые на плотках сплавляли вниз по течению реки Сыр-Дарьи до форта Казалинска сушенные фрукты и ткани местных кустарей. В квартале жили также ткачи материи хоса, сапожники, кожевники. Выходцы из Шахрухии и другие группы узбеков говорили между собой преимущественно на узбекском языке, но при общении с таджиками употребляли таджикский язык, которым они полностью владели. Антропологически они были

ские, литовцы, армяне, поляки, немцы. Они жили в русской части города. Представление об этническом составе населения Худжанда дает нижеследующая таблица.¹

Таблица отражает динамику роста населения за 40 лет. За это время увеличилась численность таджиков, русских, евреев. Узбеки приняли таджикский язык. Арабы, по всей вероятности, тоже причислены к таджикам.

¹ Таблица составлена на основе литературных источников (Костенко, I, 1880. С.444), документов и данных переписи 1920 г (ЦГА Тадж. ССР ф. I, оп. I, д. 722, л. 120 – 121; д. 1934, л. 334; д. 2135, л. 199; И.И. Зарубин, 1926; ЦГА Тадж. ССР ф. I, оп. I, д. 409, л. 16 – 17).

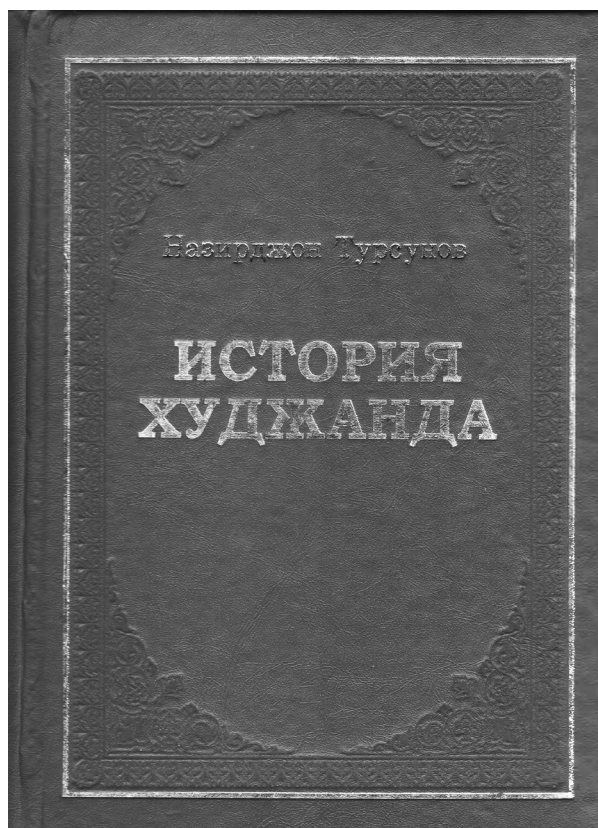
ХҶЖАНД ҶТМИШИНИНГ МУФАССАЛ СОЛНОМАСИ

Р.Т.Шамсутдинов, М.Худоёров

Тожикистонлик забардаст тарихнавис олим, йирик этнолог, тарих фанлари доктори, профессор Назиржон Очилович Турсунов қаламига мансуб илмий, илмий-оммабоп асарлар орасида Хўжанд шаҳри, вилояти тарихига, аҳолисининг машғулотларига, шу ҳудуддан чиққан тарихий-миллий қаҳрамонлар ҳаётига бағишланган монографиялар, китоблар, илмий тадқиқотлар салмоқли ўринни эгаллайди. Жумладан, олимнинг «Куллийти осор» туркумига мансуб асарларининг 2022 йили нашрдан

чиққан 7-жилди ҳам «История Худжанда» деб номланган. Мазкур жилдга муаллифнинг турли йилларда Хўжанд шаҳри, вилояти тарихига, этнографиясига, бу ҳудудда турли даврларда яшаган халқлар турмушига, машғулотларига, босқинчиларга қарши олиб борган курашларига бағишлаб яратилган олти асари жамланган.

«Солнцеград» (Қуёш шаҳри – қадимги авесто тилида шаҳар номи «Хваржанд» тарзида келтирилади, «хвар» қуёш, «жанд» шаҳар маъ-

УДК 371.67
ББК 63.3 (2Т)
Т – 86

Настоящий логический и исторический выдержанный перевод древнеиранского топонима Худжанда произвел Э.В. Ртвеладзе – академик Академии наук РУз.

Выражаю искреннюю благодарность моему молодому другу, верному ученику, вдохновителю и организатору издания настоящего собрания сочинений, доктору исторических наук, профессору Джурараде Джамшид Хабибулла.

Автор

ISBN 978-99985-74-54-0

ноларини англатади) деб номланган дастлабки асарда Хўжанд-Ленинобод тарихининг энг муҳим воқеалари илмий адабиётда тадқиқ этилишига доир маълумотлар баён қилинган. Ўрта Осиёнинг илк шаҳарлари, жумладан, Хўжанд ҳақидаги қадимги маълумотлар антик даврда яратилган асарларда тилга олинганлиги қайд этилган.

«Хўжанд» номи илк бора тилга олинган қадимги манба Абулҳасан Яҳё Балозурий (892 йили вафот этган)нинг араб тилидаги «Китаб футуҳ-ул-булдан» номи китоби эканлиги таъкидланган. Дарҳақиқат, бу китобда 680 – 683 йилларда Хуросон ноиб Салма ибн Зиёд бошчилигидаги араб истилоси вақтида Хўжанддаги мавжуд аҳвол тасвирланган.

Шунингдек, «Солнцеград» асарида Хўжанд ҳамда унинг теварагидаги манзиллар хусусида ўрта асрларда яшаган географлар ва тарихчилар асарларида, XVIII – XIX асрлардаги рус ёзма манбаларида, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги рус ҳужжатли, этнографик ва илмий-тарихий асарларида ёритилган маълумотларга, совет ҳокимияти йилларида шаҳар тарихининг ўрганилишига батафсил тўхталиб ўтилган.

Муаллиф асарда Хўжанд ўтмишига оид кўплаб қадимий манбалар, тарихий маълумотларни тадқиқ этиш натижасида шаҳар пайдо бўлган пайтдан бошлаб Хўжанд деб номланганлигини, босқинчилар унинг номини бир неча марта ўзгартиришга уринган бўлса-да, аҳолининг ўз шаҳрига бўлган меҳр-муҳаббати тарихий номни йигирма беш аср мобайнида келажак авлодларга асраб келганлигини ишонч билан таъкидлаган.

Асарда қайд этилишича, Хўжанд шаҳри барпо бўлишининг аниқ санаси маълум эмас. Анандражнинг XIX асрда Ҳиндистонда нашр этилган изоҳли луғатида ёзилишича, Хўжанд шоҳ Ксеркс ҳукмронлиги даврида юзага келган вайронгарчиликдан сўнг шоҳ Дариус томонидан қайта тикланган. Аммо шу нарса аниқки, Хўжанд шаҳри Ўрта Осиёда илк давлатлар шаклланаётган даврда ўтроқ ва кўчманчи турунлик қабилаларнинг қадимги давлатлар иқ-

тисодий, сиёсий, фортификацион марказини ташкил этиш борасидаги куч-ғайратлари туфайли юзага келган.

Қадимги меъморлар шаҳарни ва унинг атрофидаги манзилларни барпо этиш учун Сирдарёнинг сўл соҳилидан, Фарғонанинг марказий-ғарбий қисмидаги узунлиги 15 км, эни 8 км, умумий майдони 120 кв. км бўлган текисликни танлашган. Бу Хожа Боқирғон дарёси суви билан суғориладиган, Сирдарё ҳамда Руҳак тепаликлари муҳофаза қилиб турадиган ҳосилдор ер эди.

Хўжанд аҳолиси илк манзилгоҳларининг майдони маълум эмас. Агар Хўжандни милoddан аввалги IV асрда барпо этилган Александрия Эсхата деб ҳисоблайдиган бўлсак, В.В.Бартольд берган маълумотларга кўра, унинг майдони олти рим милини ёки 48 юнон стадиясини ташкил этган. Бу ҳозирги ўлчовларга кўра 7,5 километр (463 га)дан иборат бўлади. 2300 йилдан сўнг, XIX асрда шаҳарнинг ички айланаси 719 гектарни ташкил этган.

Асарда Эрондаги аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлиги, милoddан аввалги 356 йилда Александр Македонский бошчилигидаги юнон-македония қўшинлари босқини, сосонийлар, эфталитлар ҳукмронлиги, араб истилоси, мўғуллар босқини ва бошқаруви ҳамда бошқа даврларда Хўжандда кечган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёт муфассал ёритилган. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Қўқон хонлари ва Бухоро, Ўратепа ҳукмдорлари ўртасида Хўжандни идора қилиш бўйича кечган урушлар ҳақида маълумот берилган. Шаҳар чор Россияси таркибида бўлган даврда ва советлар ҳукмронлиги йилларидаги социализм қурилиши жараёнларида унда рўй берган ўзгаришлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтилган.

Асарда қайд этилишича, Хўжанд турли-туман касб-кор, ҳунар эгалари шаҳри бўлиб, аҳолисининг асосий қисмини ҳунаrmандлар ташкил этган. XIX аср ўрталарида ҳунарлар турининг сони юзтага етган. Фақат тўқимачилик соҳасидаги калава, ипак ва тивитга ишлов беришдан газламани бўяшгача бўлган йўналишларнинг ўзи йигирматадан ортиқ эди.

Хўжанд аҳолиси халқия, саидлар, хўжалар, тўралар, беклар, мирлар, мирзолар, шайхлар, махдумлар каби кўплаб табақа ва тоифаларга бўлинган. Ҳар бир табақа жамият миқёсида ўзига хос мақомга, имтиёз ва ҳуқуқларга эга бўлган. Халқия тоифасига мансуб кишилар энг қуйи табақа вакиллари бўлиб, улар моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг турли соҳаларида меҳнат қиладиган оддий одамларнинг кенг оммасини ташкил этишган.

Асарда Шарқ савдо йўлларининг чорраҳасида, Буюк ипак йўлида жойлашган бу қадим шаҳарнинг Мовароуннаҳрдаги энг муҳим иқтисодий, ҳарбий-стратегик ва маданий марказлардан бирига айланиши кўплаб тарихий далиллар воситасида асослаб берилган.

Пировардида муаллифнинг таъкидлашича, Хўжанд аҳолисининг тарихи унинг этник ўзга-ти – туб жойлик туронликлар ва сўғдликлардан бошланган, кейинчалик бошқа этнослар билан бойиган. Кейинги минг йиллик давомида унинг фуқаролари турли-туман этник гуруҳлардан – тожиклар, турклар, араблар, мўғуллар, қирғизлар, Дашти Қипчоқ ўзбеклари, қозоқлар ва бошқалардан шаклланган. Вақт ўтиши билан диалектик қонунлар таъсири остида миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда тожикларнинг катта ва аҳолиси зич бўлган этник гуруҳи доминант бўлиб қолган. Бошқа халқлар тожикча турмуш тарзини ва маданиятини қабул қилган ҳамда уларни ўзларининг эзгу анъаналари билан бойитган.

Мазкур жилддан жой олган иккинчи асар – «Летописи истории Худжанда» аввалги асарнинг мантиқий давоми бўлиб, унда ҳам Хўжанд шаҳрининг ўтмиши, унинг тараққиётидаги асосий босқичлар, ушбу мавзуларда турли даврларда тарихнавис, этнограф, этнолог ва бошқа олимлар томонидан яратилган асарлар, уларда келтирилган маълумотлар ёритилган. Унда муаллиф Хўжанд тарихи ва маданияти ҳақида ёзма ҳамда моддий ёдгорликларда, этнографияда, фольклоршунослиқда, лингвистикада, шунингдек, кўргазмали материалларда келтирилган маълумотларни, шаҳар ва унинг атрофидаги манзилгоҳларнинг тарихий

жуғрофиясини, шаҳарнинг тарихий структурасини, аҳолисининг сони, этник, миллий, ижтимоий, синфий, табақавий таркибини, хўжандликларнинг анъанавий ва дунёвий маданиятини тадқиқ этган.

Муаллифнинг қайд этишича, Хўжанд тарихи ва маданияти – унинг пайдо бўлиши, ташкил топиши, иқтисодий хусусиятлари, аҳолисининг турмуш тарзи ва маданияти ижтимоий тарихнинг барча манбаларида: ёзма ёдгорликларда, археологик ва этнографик маълумотларда, шунингдек, лингвистика, география, фольклористика, антропология материалларида ўз аксини топган. Ушбу манбалар тили ва яратилиш жойи нуқтаи назаридан қуйидагича таснифланади: 1) қадимги эрон ёдгорликлари; 2) юнон-рум ёзма асарлари; 3) ҳинд ва хитой манбалари; 4) араб, форс, тожик, турк манбалари; 5) рус, инглиз, немис, француз тилларидаги асарлар.

Юнон-рум манбаларидаги маълумотлар таҳлили шундай ҳулосага олиб келадики, Александр ўз шаҳри (Александрия Эсхата)ни Яксарт дарёсининг сўл соҳилида ва оқими торайган жойида барпо этган. Бу манбаларда ҳарбий лагер яқинида аввал маҳаллий шаҳар бўлганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Қадимги эрон манбаларида, жумладан, «Авесто»да, қадимги форс, паҳлавий ёзувларида, шунингдек, қадимги ҳинд, хитой, юнон, рум китоблари ва ёзувларида Хўжанд тўғрисидаги маълумотлар тўлиқ эмас. Уларда Хўжанд сўзи жуда кам учрайди. Бироқ бу манбалар милоддан аввалги минг йилликда Яксарт дарёси ҳавзасида Хўжанд шаҳри ва вилояти мавжуд бўлганлигидан яққол гувоҳлик беради.

Олимнинг ёзишича, ёзма манбаларнинг ноёб фактларига мувофиқ Хўжанд милоддан аввалги IX – VIII асрларда мавжуд бўлган қадимги Бақтриядаги ҳукмрон сулола – хиёнийлар шаҳарсозлигининг натижаси сифатида пайдо бўлган. 1955 йилдан бошлаб 30 йил давомида Хўжандда қалъа жойлашган жой ва унинг теваараги, архаик шаҳар излари, ўрта асрлар акрополи остидаги 1 гектар майдонда шаҳар аҳолисининг қадимги истиқомат манзиллари аниқланди. Ушбу китоб муаллифи томонидан

1960 йилдан бошлаб олиб борилган ва қарийб 60 йил давом этган кенг тарихий-этнографик тадқиқот Ички ва Ташқи Хўжанд шаҳри структурасининг схемасини яратиш, унинг тарихий тараққиёти йўналишлари ва босқичларини аниқлаш имконини берган.

Археологик қазиш ишлари туфайли 1,5 метр қалинликдаги маданий қатлам аниқланган. Ушбу ишларга раҳбарлик қилган олимлар Н.Негматов ва Т.Беляева бу қатламда аниқланган топилмаларнинг VI – IV асрларга мансублигини кўрсатиб ўтишган. Шундай қилиб, тарихий, археологик ва этнографик маълумотларга мувофиқ милоддан аввалги биринчи минг йилликда Хўжанд ҳудудида одамларнинг йирик истиқомат манзилгоҳи мавжуд бўлиб, у шаҳар мақомини белгилайдиган талабларга жавоб берган.

Асарда Хўжанд шаҳри ва унинг пайдо бўлишига оид турли афсона ҳамда ривоятларга ҳам тўхталиб ўтилган. Муаллифнинг ёзишича, ривоятлар пардаси ортидан намоён бўладиган тарихий ҳақиқат шундайки, Хўжанд архаик, қадимий, антик, ўрта асрлар ва янги шаҳар босқичларини бошдан кечирган шаҳардир.

Шунингдек, китобда арабийзабон, форсийзабон ва туркийзабон тарихчиларнинг турли даврларда яратган асарларида Хўжанд, унинг тарихи, хўжандликларнинг араб, мўғул истилчиларига қарши олиб борган курашлари, Бухоро, Қўқон ҳукмдорлари шаҳарни ўзига тобе қилиш мақсадида олиб борган босқинлар ва Хўжандда кечган бошқа муҳим воқеалар тўғрисида келтирган маълумотлар батафсил баён этилган. Ўрта асрларга мансуб рус, инглиз ва француз ҳамда ҳозирги замон ёзма манбаларида Хўжанд ҳақида берилган маълумотлар кенг шарҳланган. Ф.Ефремов, А.Вамбери каби муаллифлар бу шаҳар ва унинг аҳолиси ҳаёти ҳақида берган маълумотлардаги ноаниқликлар ҳам далиллар асосида кўрсатиб ўтилган.

Китобнинг алоҳида бир боби Хўжанд ва унинг вилояти тарихий географиясига бағишланган. Бу бобда қайд этилишича, Хўжанд вилояти Фарғона водийсининг тор ғарбий қисмида, Сирдарё ўзани бўйларида жойлашган. Унинг ҳудуди кўпбурчак шаклида бўлиб, жа-

нубдан шимоли-шарққа томон ёйилган. Муаллифнинг ҳисоб-китобларига кўра, вилоятнинг жанубий ва шимолий тоғ тизмалари этакларидан иборат майдони тахминан 15 минг кв км ни ташкил этган. Вилоятнинг энг охириги нуқталари ўртасидаги масофа: ғарбда «Хўжанд дарвозаси» – Куркатдан шарқда Кондибодомдаги Равот истеҳкомигача 120 км, жанубда Бутамон (Туркистон) тоғ тизмасидаги Лолак қишлоғидан шимоли-шарқда Чотқол тоғи этакларидаги Пунук қишлоғигача тахминан 180 км ни ташкил этади.

Хўжанд вилоятининг шимолдаги, шимоли-шарқдаги ва жанубдаги чегаралари Тянь-Шаннинг асосий тоғли массиви ва Қурама тизмасининг асосий тармоғи – Чотқол тоғлари ҳамда Туркистон тизмасига мувофиқ келади. Хўжанд вилоятининг ўтмишдаги тарихий-маданий чегараси ва Тожикистон Республикасининг ҳозирги чегараси шимоли-шарқда 41 градус ва 10 минут шимолий кенгликкача етади. Чотқол тизмасининг Қурама тоғлари 170 км масофада шимоли-шарқда Хўжанд вилоятининг чегарасини ҳосил қилган.

Туркистон тизмасининг асосий тоғи қарийб 120 км масофада Хўжанд вилоятининг жанубий чегарасини ташкил этган. Туркистон тизмасининг абадий музликларидан бошланадиган ва жанубдан шимолга қараб оқиб Сирдарёга қуйиладиган Оқсув вилоятнинг ғарбий чегараси ҳисобланади. Ўнг соҳилдаги ушбу чегара Рухаки Фарҳод деган жой, Мевагул тоғи ва Дилварзин дашти бўйлаб чўзилган ҳамда шимолда Қурама тоғ тизмасига туташган.

Ушбу бобда Хўжанд вилояти ҳудудида жойлашган Мевагул тоғи, Қурама тизмаси ва бошқа тоғлар, уларнинг вилоят иқтисодий ва маданий ҳаётидаги аҳамияти хусусида алоҳида сўз юритилган. Шу ўринда айтилишича, абадий музликлар ва қорлар билан қопланган тоғ чўққилари ҳамда тепаликлари ичимлик ва суғорма сувларнинг қимматбаҳо манбаи бўлиб қолган. Юксак тоғ ёнбағирларидаги кўм-кўк яйловлар чорвадорларга хизмат қилган. Арчазор ўрмонлар қурилиш материаллари ва писта, кўмир манбаи бўлган. Тоғ этакларидаги майдонларда лалмикор экинлар етиштирилган. Темир,

кўмир, қимматбаҳо ва қурилиш тошлари қазиб олинадиган машҳур конлар «Довуд тоғи», «Шуллукжо» ва «Андарак» деган жойларда жойлашган.

Таниқли тарихчи М.Дьяконов жамият тарихидаги табиий ва географик ғовларнинг ролини белгилай туриб жамиятни «тоғлар ажратиб туради» деб қайд этган эди. Бироқ Н.Турсуновнинг таъкидлашича, аجدодларимиз тарихи ва маданиятини ўрганиш, тоғлар нечоғлик улғвор ва мустаҳкам бўлмасин, одамлар ўртасидаги иқтисодий, этник ва маданий алоқалар учун ҳеч қачон тўсиқ бўлмаганини исботламоқда.

Хўжанд вилояти иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган Сайхун (Сирдарё) ва унинг ирмоқлари – Хожа Баҳорон, Исфана, Оқсув, Исфара, Оби Ашт, Понгоз ҳақида, шу ҳудудда жойлашган Дилварзин, Ашт, Сомгар, Мирзаравот дашт ва чўллари, шунингдек, вилоятнинг иқлими, об-ҳавоси, табиий бойликлари, алоқа йўллари, маданий гўшалар хусусида ҳам асарда батафсил маълумот берилган.

«Этапы истории Худжанда» (Хўжанд тарихи босқичлари) деб номланган учинчи бобда Хўжанд ўтмишининг муҳим босқичлари ҳақида сўз боради. Бу бобда таъкидланишича, бронза даври охири ва темир даври бошига тўғри келадиган «қайроққумликлар маданияти» миллоддан аввалги иккинчи минг йиллик охири – биринчи минг йиллик бошини қамраб олган ва Хўжанд шаҳрини барпо этиш учун иқтисодий базис ҳамда маданий устки тузилма бўлиб хизмат қилган. Муаллифнинг фикрича, тарихий-археологик ва этнографик тадқиқотлар жараёнида олинган факт ва материаллар асосида, шунингдек, таққослаш методини қўллаб қўшни вилоятлар шаҳарларининг шаклланиш босқичларини, Хўжанд шаҳри марказининг пайдо бўлиш ва тараққий этиш манзарасини қайта тиклаш мумкин.

Исломга қадар яратилган ва «Шаҳристонҳои Эроншаҳр» деб номланган ёзма манбада кўпгина Эрон шаҳарларининг номлари, уларни бунёд этган тарихий ва афсонавий персонажлар кўрсатилган. Шу манбада «шаҳристон» сўзи кичик шаҳарчалар, посёлкалар ва қишлоқлар

билан туташган шаҳар марказини – пойтахтни англатиши кўрсатилган. Шундан келиб чиқиб, муаллифнинг фикрича, архаик Хўжанд шаҳрини – исломгача бўлган дастлабки асрларда қишлоқлари ва воҳаси билан мавжуд бўлган биринчи ҳамда энг қадимий манзилгоҳни «Хўжанд шахристони» деб аташ мумкин.

«Катта форс лугати» (*тожикча* «Фарҳанги жомеи форси») китобининг муаллифи Муҳаммад Подшоҳ Сиёвушнинг ўғли Кайхусравни архаик Хўжанд шаҳрининг асосчиси сифатида тилга олган. Хўжандда 1955 – 1985 йилларда археологик отряд томонидан олиб борилган тадқиқотлар Сирдарёнинг сўл соҳилида – ҳозирги Хўжанд ҳудудида йирик шаҳар маркази қолдиқларини очиш билан яқунланган. Олимларнинг ҳулосаларига кўра, архаик Хўжанд шаҳри милоддан аввалги V асрда қадимий тўғрибурчакли хом ғиштдан тикланган мудрофаа деворлари билан ўралган. Архаик Хўжанд, археологларнинг қайд этишича, шаҳардаги манзилгоҳларни ва қалъани ўз ичига олган.

Мазкур асарда ҳам Эрондаги аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлиги, милоддан аввалги 356 йилда Александр Македонский бошчилигидаги юнон-македония қўшинлари босқини, Юнон-Бақтрия давлати, буюк Кушон империяси, сосонийлар, эфталитлар, араб истилоси, сомонийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар ҳукмронлиги, мўғуллар босқини, темурийлар, шайбонийлар бошқаруви ҳамда бошқа даврларда Хўжандда кечган жараёнларга кенг тўхталиб ўтилган. Шунингдек, бу ўринда мазкур даврларда рўй берган воқеалар, улар ҳақида турли тарихий манбаларда келтирилган маълумотлар янада кенг ёритилган.

Тадқиқотчилар XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярми оралиғида кечган даврга Мовароуннаҳр тарихида янги босқичнинг бошланиши сифатида қарайдилар. Чунки бу даврда феодал жамият ичкарасида ишлаб чиқарувчи кучларнинг янги элементлари ва капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари пайдо бўлган. Фарғона водийси шарқида Қўқон, Шаҳринав, Наманган ва Чуст каби янги шаҳарлар барпо этилган, Исфара, Кандибодом ва Хўжанд ерлари кенгайтирилган.

Мовароуннаҳр ҳудудида янги давлатлар – Бухоро амирлиги, Қўқон, Хива хонликлари ва Ўратепа беклиги юзага келган. Чегарада жойлашган Ўратепа беклиги ва Хўжанд вилояти Бухоро амирлари ҳамда Қўқон хонлари ўртасида қарама-қаршиликлар объектига айланган.

Муаллифнинг ёзишича, XVIII аср бошларидан XIX аср бошигача қарийб юз йил мобайнида Ўрта Осиё сиёсий харитасида Хўжанд мухтор (автоном) ўлкаси мавжуд бўлган. Ушбу йирик саноат ва савдо маркази ўз вилояти билан Оқбўтабек (1710 – 1732) ҳукмронлиги давридан XIX аср бошида Қўқон хонлиги таркибига киргунига қадар ички ва ташқи ишлар борасида бирон-бир мустабид ҳокимиятга қарам бўлмаган.

Шаҳар Қўқон хонлиги, чор Россияси таркибида бўлган даврда унда содир бўлган воқеа-ҳодисаларга, ўзгаришларга ҳам асарда кенг ўрин берилган. Аввалги асардагидан фарқли равишда, бу бобда хўжандликларнинг чор Россиясининг Д.И.Романовский қўмондонлигидаги қўшинларига қарши олиб борган мардонавор кураши, вилоятда ўрнатилган ҳарбий-маъмурий идора усули, 1868 йилда Хўжанд Туркистон генерал-губернаторлигининг Сирдарё области таркибига, 1887 йилда эса Самарқанд области таркибига киритилиши, вилоят иқтисодиётида, маҳаллий аҳоли сониди, ижтимоий ва миллий таркибида рўй берган ўзгаришлар, 1889 йилда бўлиб ўтган иш ташлашлар, 1916 йилги умумхалқ кўзғолони ва бошқалар хусусида батафсил сўз юритилган.

Асарнинг сўнгги боби хўжандликлар турар-жойининг ўзига хос хусусиятларига, анъанавий кийимлари, истеъмол қиладиган таомлари, миллий ва оилавий урф-одатларига, Хўжанд довуғини оламга ёйган олимлар ва алломалар ҳаёти ҳамда ижодий фаолиятига бағишланган.

7-жилддан жой олган яна бир салмоқли асар «Семь подвигов Темурмалика» (Темурмаликнинг етти жасорати) деб номланиб, Ўрта Осиёда мўғулларга қарши миллий-озодлик ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири, Хоразмшоҳлар давлатининг арбобларидан бўлган, қадимий ва ҳамиша навқирон Хўжанднинг афсонавий қаҳрамони, буюк саркарда Темурмаликнинг

ҳарбий жасоратлари ва ҳўжандликларнинг матонатли курашига бағишланган илмий тадқиқотлардан иборат. Бу тадқиқотда Темурмалик цивилизация яратувчиси, кўпайтирувчиси, сақловчиси, тупроқшунослик билимдони, геодезист, амалий ҳунарларнинг моҳир устаси, ажойиб меъмор ва муҳандис, Сирдарёдаги оролда барпо этилган қалъа бунёдкори, зирҳ билан қопланган ихчам жанговар қайиқлар ва қуруқ юк ташувчи ҳарбий баркаслар ихтирочиси, ўз замонасининг моҳир қуролсози сифатида намоён бўлган.

Монографияда Темурмалик ва унинг жанговар сафдошлари Хўжанднинг тарихий майдонида, Баланд қалъада, мўғуллар қамалини ёриб ўтишда, дарёдан сузиб ўтиб амалга оширилган рейдда, Жанддан Хоразмгача мардонавор юришда, Жўжининг Шаҳркендда жойлашган корпусига ҳужум уюштиришда ҳамда Сирдарёнинг қуйи оқими ва Орол бўйидаги бу шаҳарни озод қилишда, султоннинг тарқоқ қўшинларини бирлаштиришга уринишда, чингизийлар билан асосий жангни ташкил этишга интилишда, Хоразм истилочиларини узил-кесил тор-мор этиш йўллари излашда, Хоразмнинг қонуний султони Жалолиддин ҳаётига уюштирилган суиқасднинг олдини олишда, ёв устидан қозонилган ёрқин ғалаба ва Нисода сон жиҳатдан уч карра устун душманни ёппасига қириб ташлашда намоён этган етти амалий ҳарбий ҳаракат панорамаси тасвирланган.

Н.О.Турсунов нуқтаи назарида Темурмалик жангчиларининг хатти-ҳаракатлари кўчманчи мўғул қўшинларининг яшин тезлигидаги шиддатли ҳужуми йўлидаги жиддий ғов бўлибгина қолмай, босқинчига қақшатқич зарбалар берган чўқмордек роль ўйнаган. Темурмалик ва унинг сафдошларининг буюк тарихий хизмати шундаки, улар Сирдарёдаги Баланд қалъада туриб, ёвга жиддий қаршилиқ кўрсатиш билан душманнинг қамалда қатнашаётган асосий қўшинларини ўзларига жалб этиб туришган, бу билан Хўжандни вайрон этилишдан сақлаб қолишган.

Монографияда ҳар бир воқеа тарихи ибтидосидан бошлаб босқичма-босқич кўриб чиқилган, мантиқий изчилликда тасвирланган. Ки-

тоб янги оригинал фактлар, янги ғоялар, теран таҳлиллар, асосли хулосалар жамланмасидан иборат, янги ва фавқулудда кашфиётлар билан бойитилган.

Жилддан ўрин олган навбатдаги асар «История Унджи и его джамоата (История внешнего Худжанда) (Унжи ва унинг жамоати тарихи)» деб номланган бўлиб, тарих фанлари номзоди, доцент Ж.Б.Исоматдинов билан ҳаммуаллифликда яратилган. Унда Тожикистондаги аҳоли истиқомат манзилларидан бири бўлган Унжи ва унинг аҳолиси ўтмиши ҳақида баҳс юритилган. Асарда айтилишича, тарих ва мантиқ нуқтаи назаридан Унжи Хўжанднинг энг катта секторларидан бири бўлиб, ғарбда Тангии Рўҳак ва Ғалламайдондан, шарқда Тумшук ва Тангии Кўктўнликдан, шимолда Сирдарёдан жанубда Рўҳак тепалиги этакларигача бўлган 100 км² майдонни эгаллаган. Ҳудуди, иқтисодиёти, ижтимоий ҳолати, этник таркиби, маданий анъаналари, турмуш тарзи жиҳатидан Унжи Хўжанднинг давоми ҳисобланади, унжиликлар, аслида, хўжандликлар, шаҳарликларнинг қариндошлари ва яқинларидир. Унжи ҳудудида кўплаб шаҳарликларнинг – деҳқонларнинг, ҳунармандлар, савдогарлар, дин вакилларининг экинзор ерлари, мевали боғлари бўлган. XII – XIII асрлардаги Хўжанд вилояти аҳолисининг маънавий мураббийси, Фарғона, Уструшана, Туркистон ва Қашғар мусулмонларининг етакчиси Шайх Маслаҳатдин ташқи Хўжанднинг шимоли ва шарқида ўз ерларига эга бўлган. Шайх туфайли бу жой ўша даврларда ноқ обод манзилга айланган.

Мазкур монографияда қадимий ва ўрта асрларга оид тарихий манбаларда Унжи ва унинг жамоати ҳақида берилган маълумотлар, ҳудуднинг тарихий географияси, Унжи тарихининг қадимги даврлардан 1917 йилгача бўлган босқичлари, Унжининг асосчиси Шайх Маслаҳатдин Хўжандий ҳаёти ва фаолияти, ҳудуднинг феодализм даври низоysi (XVI – XIX асрлар) даги тарихий структураси, XIX аср охири ва XX аср бошида аҳолисининг сони, миллий, этник-ижтимоий таркиби, кўҳна Унжининг таниқли кишилари фаолияти каби кам ўрганилган ёки ҳали ўрганилмаган масалалар ёритилган.

Жилддан яна «Худжанд в предколониальный период (50-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.) (Мустамлакачиликкача бўлган даврдаги Хўжанд)» ва «Худжанд в колониальный период (1866 – 1917 гг.)» (Хўжанд мустамлакачилик даврида (1866 – 1917 й.) монографиялари ҳам жой олган. Уларда Хўжандда Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ҳукмронлиги остида кечган жараёнлар, чор Россияси мустамлакачилиги давридаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришлар ҳақида сўз борган.

Жилдга жойлаштирилган асарлар Н.О.Турсунов Хўжанд тарихи бўйича олиб борган кўп йиллик теран илмий тадқиқотларнинг амалий натижаси бўлиб, Тожикистон, умуман, Ўрта Осиё тарихини ўрганиш ишига катта ҳисса бў-

либ қўшилган. Шу билан бирга, улар тарихчилар, ёш тадқиқотчилар учун шаҳарлар, ўлкалар ўтмишини тадқиқ ва таҳлил этиш борасида мукаммал намуна бўлиб ҳам хизмат қилиши шубҳасиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, профессор Н.О.Турсуновнинг «Хўжанд тарихи» номли монографик илмий тадқиқоти Фарғона водийсидаги Андижон, Қўқон, Ўш, Наманган, Фарғона, Марғилон каби шаҳарлар тарихини яратишдек энг муҳим, долзарб мавзунини кенг ва катта йўналишда тадқиқ этиш, унинг натижаларини монографик тадқиқот даражасида, академик асар тарзида тайёрлаш ва нашр этиш учун ниҳоятда зарур, аҳамиятли, ибратли намунадир.

ФИДОЙИ ОЛИМА ФАОЛИЯТИГА ЧИЗГИЛАР

Азимхўжа Отахўжаев

Профессор
Эргашева Юлдузхон Алимовна

Барча масъулиятни ўз зиммасига олиб илмий фаолият олиб бориш олималар учун енгил юмуш эмас. Илм йўлига кирган олимларнинг ўз йўналишлари доирасида муносиб шогирдлар етиштириш ёшларга йўлчи юлдуз бўлиб уларни ўз ортидан эргаштириш ҳам деганидир. Олиманинг фаолияти бу билан чекланмайди. Меҳрибон она, садоқатли умр йўлдоши бўлибгина қолмай, оила аъзолари орасида маънавий муҳитни сақлагувчи қўрғон ҳам у.

Кўп ҳолларда қадим Суғд ва унинг ворислари бўлган Самақанд, Бухоро, Қашқадарёдан етишиб чиққан ҳар қандай олим ва олимани суғдшунос сифатида ўзимга жуда яқин инсон сифатида ҳис қиламан. Хусусан, қадимда ўзбек

давлатчилигида, маънавияти ва маърифати ривожига, илм-фани юксалишида суғдиёна муҳитининг шу кунга қадар сақланиб қолишида ҳам олима, ҳам жамоат ва давлат арбоби сифатида фаолият олиб бораётган Ю.Эргашеванинг ўзига хос ўрни бор деб ҳисоблайман. Илмий-педагогик масъулияти ҳақида гап кетганда бу олиманинг илмий ва маърифий ғайрату шижоатига қойил қолмай илож йўқ. Нафақат илм аҳли, талабалар орасида, балки вилоят доирасидаги барча тадбирларда у кишининг фаоллигини кузатамиз.

Илм-фан ва таълим тараққиёти йўлидаги жонкуярлиги алоҳида мавзу. Тарих фанининг ривожига, унинг дастур ва дарсликлари қандай бўлиши масалалари бу олиманинг «бошини қотираётган» муаммолардан бири саналади. Мен буни «Тарих фани концепцияси»ни муҳокама қилиш жараёнида кузатдим. Ҳар бир олимнинг ўз соҳаси бўлган фан тақдирига бефарқ эмаслиги катта фидойилик саналади.

Фидойи олима бўлган Ю.Эргашевани илк бор 2011 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтида докторлик ишимни ҳимоя қилаётган чоғимда учратганман. Ҳимоя жараёнида менга илк саволни берган илмий кенгаш аъзоларидан бири шу киши бўлганлар. Саволларидан бу олимнинг Ватанимиз тарихининг барча даврларига теран қизиқиш билан муносабатда бўлиши ва ҳар бир даврни холис таҳлил қила олишга қодир эканига амин бўлганман. Қолаверса, ўша йили айнан Ю.Эргашеванинг ташаббуси билан 14 – 15 июнь кунлари Қарши шаҳрида бўлиб ўтган

«Ўзбек давлатчилиги ва маданияти тарихида Жанубий Ўзбекистоннинг ўрни» мавзусидаги республика илмий-амалий анжуманида иштирок этдим. Мазкур анжуман доирасида чоп этилган материаллар орасида «Жанубий Суғд – Кеш ва Насаф мулкларининг Суғд конфедерациясидаги ўрни» номли мақолам чоп этилди. Бу ва бошқа бир қатор мақолаларда Жанубий Суғд – Қашқадарё воҳасининг илк ўрта асрлар даври муаммолари хусусида илмий қарашларимни ва фикрларимни билдириб ўтганман. Бу қарашларимнинг барчаси воҳанинг етук олимаси, тарих фанининг фидойиси Ю.Эргашева томонидан ижобий қарши олинди. Бу эътирофдан эса доимо мамнуният ҳис қилганман.

Кейинчалик республика доирасида ўтган бир қатор маҳаллий ва халқаро илмий кенгашлар, семинар ва анжуманларда бирга бўлиш, маърузалар қилиш насиб этди. Олиманинг «XX аср Ўзбекистон маданияти тарихи» мавзусидаги, «Мустақиллик йилларида Қашқадарё вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти» мавзусидаги бир неча маърузаларини тинглаб, тадқиқотчи олима сифатида

кенг қўламдаги ишларни амалга ошираётганликларига амин бўлганман.

Айни пайтда Ю.Эргашева билан бирга Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги Илмий кенгашда ҳамкорликда фаолият олиб борамиз. Кенгаш жараёнида бўладиган барча ҳимояларда фаол иштирок этишлари алоҳида мавзу. Уларнинг «очқич» вазифасини ўтовчи саволлари орқали ҳимоя қилинаётган илмий ишнинг моҳияти янада кенгроқ очилади. Айни дамда, ҳар бир илмий иш юзасидан ўзларининг холис муносабатларини билдиришлари билан илмий кенгаш ишини жонлантириб юборадилар. Айниқса, бирор-бир тадқиқотга оппонент бўлсалар, муҳокама қилинаётган ишнинг барча жиҳатлари, бобу параграфлари ўта синчковлик билан таҳлил этилади. Ютуқ ва камчиликлари батафсил баён қилинади. Бундан ишни ўқиб вақти зое кетмаганига ишонч ҳосил қилади киши.

Мен ўз замондошим, таъбир жоиз бўлса, ҳамкасбим ва тенгдошим Юлдуз Алимовна Эргашевага яна узоқ йиллар илм-фан ва таълим йўлида фидойилик билан фаолият олиб боришларини тилаб, 60 ёшингиз қутлуғ бўлсин деб қоламан.